

Government Oriental Library Series.

*Edited by Pandits under the supervision of the Curator,
Government Oriental Library, Mysore.*

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 28.

कृष्ण यजुर्वेदीयः एकाग्निकाण्डः. हरदत्तमिश्रविरचितव्याख्यासहितः.

THE
EKAGNIKĀNDĀ
OF THE
KRISHNA-YAJUR-VEDA

WITH THE
COMMENTARY OF HARADATTAMISRA.

EDITED BY
L. SRINIVÂSÂCHÂRYA,
Assistant Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.

1902.

एकाग्रिकाण्डोपोद्वातः.

इदं खल्वेकाग्रिकाण्डं नामं मन्त्रप्रपाठकापरपर्यायं प्रपाठ-
कद्वयविभक्तं गृह्यकर्मसु विनियुक्तानां मन्त्राणां कदम्बकम् ॥

तच्चेदमेकाग्रिकाण्डमशीतिद्वयमिति प्रसिद्धे यजुर्शाखाम्नायेऽ-
न्तर्भूतम् । यथा—अस्यां शाखायां संहिताख्यतेषु सप्तकाण्डेषु
प्रपाठकाः [४४], ब्राह्मणस्य काण्डत्रयसम्मितस्य [२९], काठकस्य
[३], आरण्यकस्य [८], मन्त्रप्रपाठकौ [२] । आहत्यै [८२] द्यु-
धिकाशीतिसंख्या प्रपाठकानाम् ॥

यद्यप्यत्र केचित् माधवीयवेदभाष्यानुसारेण त्रिवर्छीं तैत्ति-
रीयोपनिषद् प्रपाठकत्रयवतीं मत्वा आरण्यकस्य (१०) दशप्र-
पाठका इति मन्त्रप्रपाठकद्वयायोजनेनाप्यशीतिद्वयत्वमुपपादयन्ति ।
तथाऽपि भट्टभास्करादिविरचितभाष्यानुसारेण त्रिवर्छच्या अपि तै-
त्तिरीयोपनिषदः एकप्रपाठकत्वस्यैवावगमात् मन्त्रप्रपाठकद्वययोगम-
न्तरेणाशीतिद्वयत्वमनुपपन्नमेव स्यादित्येकाग्रिकाण्डस्यात्रान्तर्भावं आ-
वश्यक एव । अत एव भट्टभास्करभाष्योपोद्वातोदाहृतकाण्डानु-
क्रमण्यां ‘अथैकाग्रिकाण्डं प्रसुगमन्तेत्यग्रिकाण्डस्थैश्वदेवमन्ताश्च ।
तस्य विश्वेदेवा क्रष्णः’ इत्यभिधानं संगच्छते ॥

किंच—माधवीयादिषु क्रचिदप्यशीतिद्वयमित्यनभिधानात् य-
जुराम्नायस्याशीतिचतुष्टयत्वमेव तन्मतेनास्थेयमित्युन्नेतुं साम्प्रतम् ।
काण्डानुक्रमणीसमधिगताम्नायान्तःपातस्यैकाग्रिकाण्डस्याम्नायानन्तःपा-
तवाचोयुक्तेरयुक्तत्वात् ॥

एतैन—द्वार्तिशत्प्रभसंमिते आपस्तम्बीयकल्पसूत्रे अन्ति-
मवेतौ द्वौ प्रश्नौ. तत्रापस्तम्बः क्रमविशेषेण योजयिता तत्रतत्र-
खिलानामखिलानां वा मन्त्राणाम् । तथा योजनं च स्वीयगृह्य-
सूत्रे क्रमविशेषमादत्य सुखप्रतिपत्तयेऽस्मादशाम् । अत एव गृ-
ह्यसूत्रे 'पूर्वया, उत्तरया' इत्यादिः सुकरो व्यवहारः । तत्र
कल्पसूत्रेषु द्वार्तिशत्प्रभेषु—

दर्शपूर्णमासौ.	४२ः प्रश्नाः.	चयनम्.	१६—१७	प्रश्नौ.
अग्रचाधेयम्	९३ः „	वाजपेयः	१८शः „	
अग्निहोत्रम्.	६४ः „	सौत्रामणिः	१९शः „	
निरुद्घपशुबन्धः	७५ः „	अश्वमेधः.	२०शः „	
चातुर्मास्यम्	८८ः „	द्वादशाहः.	२१शः „	
प्रायश्चित्तम्.	९३ः „	एकाहः.	२२शः „	
अग्निष्टोमः.	१०—१३	सत्रम्.	२३शः „	
उक्थयैषाडशयीत-		परिभाषाप्रवरौ.	२४शः „	
रात्रास्तोर्यामैका-		शुल्बम्.	२५शः „	
दशिनचातुर्हो-	१४शः „	पैतृमेधिकम्.	२६—२७	"
त्रादीनि, सोम-		गृहम्.	२८शः „	
प्रायश्चित्तं च.		धर्मः.	२९—३०	"
प्रवर्ग्यम्.	१९शः „	मन्त्रप्रपाठकौ	३१—३२	"

आहत्य द्वार्तिशत्प्रभा इति केषांचित् गतानुगतिकोक्तिरयुक्तेति
व्यक्तीकृतम् ॥

आपस्तम्बेन तदितरेण भाष्यकारेण वा येन केन चित्
कल्पसूत्रं द्वार्तिशत्प्रभपरिमितमित्यनभिधानात् त्रिशत्प्रभपरिमितवेऽ-

पि कल्पसूत्रस्यापस्तम्बीयस्य विरोधलेशविरहात् । किंच—बोधा-
यनाश्वलायनादिकल्पसूत्रेषु तत्तन्मन्त्रभागस्य अन्तर्भावशङ्काया ए-
वानवकाशात् प्रकृते तदन्तर्भाविकथनं कल्पसूत्रकारशैलीविरुद्धम् ।
किंच—यदि मन्त्राणामापस्तम्बः कर्ता योजयिता वाऽभविष्यत् वि-
वाहादिसंकीर्णक्रमं विहाय गर्भाधानादिक्रमेणैव मन्त्रान् अकरिष्य-
दयोजयिष्यद्वा । तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायसिद्धपाठमनु-
रुद्धयैव सूत्राणि सूत्रयामासेत्यनुमन्वते मीमांसकाः ॥

अपि च गृह्यसूत्रे चतुर्थपटले दशमखण्डे—‘कुमारं भोज-
यित्वाऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा’ इति सूत्रव्याख्याने तात्पर्यदर्शने
‘अत्रानुवाकग्रहणं गृह्यमन्त्रास्समाप्नाता एव न कल्पसूत्रस्था
इति ज्ञापनार्थम् । तत्प्रयोजनं च एते ब्रह्मयज्ञादिप्रवृद्ध्येतत्व्या
इत्युक्तम्’ इति व्याचक्षाणैसुदर्शनाचार्येरेवायं विवादः पराकृत
इत्यलमधिकेन ॥

तस्यैतस्यैकाग्रिकाण्डस्य माधवीयं भट्टभास्करीयं वा भाष्यं
नाद्याप्यलभ्यत. किन्तु हरदत्तकृतमेव सर्वत्रोपलभ्यते इति तेन
सहैव काण्डमिदं सममुद्दिः । भट्टभास्करेणास्य काण्डस्य भाष्यं
व्यधायीत्यत्र तु नान्यथा प्रतिपत्तव्यम् । यतः खल्वयं पितृमे-
धभाष्ये ‘माता रुद्राणाम्’ इति मन्त्रं प्रकृत्य ‘मातेत्याद्युत्सृज-
तेत्यन्तं मधुपर्के गतम्’ इति वभाषे. स च मधुपर्कमन्त्रोऽस्मि-
त्वैवेकाग्रिकाण्डे आम्रायते नान्यत्रेति । अयं चापरो विशेषोऽस्मा-
द्भट्टभास्करभाष्यवाक्यादुन्नीयते. यदेकाग्रिकाण्डमारण्याकात्प्रागेव भा-
षितं आम्रातं चेति अध्येतृभिरपि तथेवाध्येतव्यमिति च ॥

संभाव्यते चेदं हरदत्तभाष्यं भट्टभास्करभाष्यादनतिभेदमेव
भेदिति. यतः पितृमेधप्रपाठकस्य हरदत्तभाष्यं भट्टभास्कर-
भाष्यादनतिभेदमेव कस्मिंश्चित्प्रतनकोशेऽस्माभिरुपलभ्यते । होळे-
नरसीपुरादानीते उत्तरादिमठीयकोशागारस्थिते देवनागराक्षरमये
तैत्तिरीयारण्यकभट्टभास्करभाष्यस्य प्रलतमे कोशे (९८) पत्रे
“इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्स-
माप्तः” इत्येतदनन्तरं—

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।
पैतृमेधिकमन्त्राणां व्याख्यानं क्रियते�धुना ॥

इत्युपक्रम्य पैतृमेधिकमन्त्रभाष्यं लिखिनं दृश्यते । तच्च प्रायो
भट्टभास्करीयभाष्यादनतिभेदमेव (११६) पत्रान्तं पञ्चमानुवाकीय-
त्रयोदशमन्त्रभाष्यपर्यन्तमुपलभ्यते । तदनन्तरं च पत्रलोपः उपनि-
षद्भाष्यारम्भं यावत् ॥

दृश्यमानं चेदमेकाग्निकाण्डभाष्यं हरदत्तस्यैवेत्यत्र तु न
सन्देशव्यम् । आदौ ‘प्रणिपत्य....विधीयते’ इति पद्यदर्शनात् ।
माधवीयधातुवृत्तितोऽपि चायमर्थो निर्धीयते । यतस्तत्र धातुवृ-
त्तौ तुदादौ पिशधातौ “अयं दीपनायामपि वर्तते । तथाच
‘त्वष्टा रूपाणि पिंशतु’ (१-१३) इत्यत्र हरदत्तः—पिंशतिर्दी-
प्तिकर्मा ‘नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन्’ इत्यत्र दर्शनात्” इत्येव-
मेतदेकाग्निकाण्डभाष्यवाक्यमुदाहृतम् ॥

स चायं हरदत्तः आपस्तम्बीयश्रौतगृह्यधर्मसूत्राणां व्या-
ख्यातैवेति न केवलं प्रतिपत्तव्यम् । किन्तु काशिकावृत्तिव्यरूप्या-
रूपपदमञ्जरीकारोऽपीति । ‘स्नावनं च नाम्नः’ इति धर्मसूत्रोज्जुला-
याः ‘प्रत्यभिवादे शूद्रे’ इति सूत्रपदमञ्जर्यश्च प्रत्यभिवादीया-
भिधानवसानपृथगकारप्रथोगव्यवस्थापनरूपासाधारणार्थककण्व्यात् ॥

समयं पुनरस्य हरदत्तस्य विशिष्य न निर्धारयितुं पारयामः ।
 सामान्यतस्तु वेदभाष्यधातुवृत्त्यादिनिर्मातृसायणमाधवार्यात् पुरस्तात्
 मेधातिथे: मनुभाष्याख्यप्रथितमनुस्मृतिव्याख्याकर्तुः परस्तादित्येवं
 निर्धारयामः । यतोऽसौ परिभाषासूत्रव्याख्यायां हरदत्तकृतायां द्वितीय-
 खण्डे (३३) सूत्रे—‘अयं चार्थो दर्शितो मनुभाष्यकारेण—अधि-
 कारान्तरं पुनर्दारक्रियायां न पुनः पूर्वाधिकारप्रसङ्गं इति’ इति
 मनुभाष्यं निर्दिशति ॥

अस्मिंश्चैकाभिकाण्डे तत्रतत्र मन्त्रविभागे विनियोगे च विवा-
 दो दृश्यते । स च तात्पर्यदर्शनादिषु विस्तृतः । इह तु विनि-
 योगमात्रे मतान्तरं व्याख्यातैव हरदत्तमिश्रस्तत्रत्र प्रदर्शयिष्यति ॥

तस्यैतस्य सभाष्यस्यैकाभिकाण्डस्य शोधनसमये आदर्शीकृ-
 ताः कोशाः—

१ मदरास् नगरे मुद्रितः आन्ध्राक्षरमयः कोशः.

२ तंजावूरुजिल्ला कदिरमंगलं सुब्रह्मण्यशास्त्रिणां ताळ-
 पत्रकोशः.

३ मैसूरु युद्धसामिश्रौतिनां ताळपत्रकोशः.

४ S. वेंकटरामशास्त्रिणां

५ मैसूरु अश्वत्थनरसिंहशास्त्रिणां कागदमयः कोशः

६—१० पर्यन्ताः पञ्च कोशाः अत्रैव कोशागरे संगृहीताः ।

तत्र 137नं. आ. शुद्धः. 601. ग्र. 650. आ. 1039. आ. 1452.
 आ. नातिशुद्धा एते चत्वारः कोशाः इत्येवं दश कोशानवलोक्य
 परिष्कृतोऽयं ग्रन्थं इति शम्.

एकाग्रिकाण्डविषया:

ैश्वदेव—बलिहरणमन्त्राः

मन्त्रसं.

१—४

पुटसं.

१

प्रथमप्रपाठकः.	खं.	मं.	पुटसं.
विवाहमन्त्राः—	१—१२		१—५४
वरप्रेषणम्	१	१—२	४
स्वयं दृष्ट्वा जपः	..	३	६
समीक्षणम्	..	४	...
वध्वा मुवोरन्तरं संसृज्य प्रतीचीनं निरसनम्.	..	५	...
कन्यानयनकाले बन्धुजनरोदने जपः	..	६	७
जलाहरणाय प्रेषणम्	..	७	८
वधूशिरसि दर्भेण्वनिधानम्	..	८	...
तस्मन्निष्वे युगच्छ्रद्धप्रतिष्ठापनम्	..	९	...
छिद्रे सुवर्णनिधानम्	..	१०	९
स्नानमन्त्राः	..	१—५	१०
अहतस्य वाससः परिधानम्	..	६	१२
योक्त्रबन्धनम्	..	७	...
अग्निमध्यानयनम्	..	८	...
आज्यभागान्ते अभिमन्त्रणम्	..	१—२	१३
पाणिग्रंहणमन्त्राः	..	३—६	१४
सप्तपदाभिप्रक्रमणम्	..	७—१४	१५
प्रधानाहुतिमन्त्राः	..	८	१८
अश्मास्थापनम्	..	९	२५
लाजहोमप्रदक्षिणादि	..	२—१५	...
योक्त्रविमोचनम्	..	१६—१७	...

प्रथमप्रपाठकः		खं.	मं.	पुटसं
अनुगतस्यौपासनामेस्समाधानमन्त्रः	...	५	१८	28
प्रयाणकाले रथस्योत्तम्भनी ००	...	६	१	29
वाहयोजनम्	...	...	२—३	..
आरोहणकालेऽभिमन्त्रणम्	...	...	४—७	30
वर्त्मनोस्सूत्रस्तरणम्	...	...	<	32
तदुपरिगमनम्	...	...	९—११	...
तथीदिव्यतिक्रमे जपः	...	७	१	33
नावोऽनुमन्त्रणम्	...	...	२	34
तीत्वा जपः	...	...	३	..
श्मशानादिव्यतिक्रमे होमः	...	...	४—१०	35
क्षीरिवृक्षाद्यतिक्रमे जपः	...	...	११	36
नद्याद्यतिक्रमे जपः	...	...	१२	37
वध्वै गृहफ्रदर्शनम्	...	...	१३	...
वाहयोर्विमोक्षः	...	...	१४—१५	...
चर्मस्तरणम्	...	८	१	39
गृहप्रवेशे वाचनम्	...	...	२	...
प्राविश्य होमः	...	...	३—१५	40
चर्मोपवेशनम्	...	...	९	43
षालकाय फलदानम्	...	...	२—३	...
गृहप्रवेशे जपः	...	...	४—५	...
ध्रुवारुद्धतीदर्शनम्	...	...	६—७	45
उपाकरणसमापनयोः काण्डर्धीणामनन्तरं होमः	...	...	८	46
स्वयं अज्वलितेऽग्नौ समिदाधानम्	...	९—१०	...	
दण्डोत्थापनमन्त्रौ	...	१०	१—२	47
चतुर्थीहोमः	...	...	३—१०	48
वधवरयोरन्योन्यं समीक्षणम्	...	११	१—२	50
आज्यशेषेण हृदयेरेशे समञ्जनम्	...	...	३	52

प्रथमद्वितीयप्रपाठकौ.		खं.	मं.	पुटसं.
समञ्जने जपः	...	११	४—६	52
समावेशनकाले जपः	...	१२	..	54
ऋतुसमावेशनकाले भार्याया अभिमन्त्रणम्—	...	१३	..	} 57
अर्थप्राध्वस्य परिक्षबपरिकासने जपः—	...	१४	१—४	
चित्रियस्य वनस्पतेरभिमन्त्रणम्	...	...	५—६	62
शकुद्रीतेरुपस्थानम्	...	...	७	63
सिग्वातस्याभिमन्त्रणम्	...	...	९	64
शकुनेरभिमन्त्रणम्	...	...	१०	...
दम्पत्योर्हृदयविश्लेषे हृदयसंसर्गेप्सोहोमः	१५	..	..	65
पत्युर्वशीकरणं कर्म	...	१६	..	68
सप्ततीवाधनं कर्म	...	१७	..	70
वध्वाः यश्मादिहरं कर्म	...	१८	..	73
द्वितीयप्रपाठकः				
उपनयनमन्त्राः—		१—६	..	78—103
क्षुरकर्म	...	१	..	78
समिदाधानम्	...	२	१	81
अश्मास्थापनम्	...	..	२	82
वासःपरिधानम्	...	..	३—८	..
मौञ्यजिनमन्त्राः	...	...	९—११	85
अग्नेरुत्तरतोऽवस्थापनं, ग्रोक्षणं, हस्तग्रहणं, परिदानं, उपनयनं, कर्णे जपः, ग्रन्थप्र- तिवचनं च	...	३	..	..
होममन्त्राः	...	४	१—११	87
कूर्चारोहणम्	...	..	१२	91
सावित्री	...	...	१३	94
ओष्ठकर्णोपस्पर्शनम्	...	...	१४—१५	95

द्वितीयप्रपाठकः		खं.	भं	पुटसं.
दण्डादानम्	...	...	५	१
कुमारवाचनम्, उत्थापनम्, आदित्योप-				95
स्थानम्, हस्तग्रहणं च	...	..	२—१३	96
समिदाधानम्	...	...	६	१—१३
संशासनम्, वासस आदानं च	...	..	१४—१५	99
समावर्तनमन्त्राः—		{	७—८	103
			९	१—१०
			१०४-११६	
समिदाधानम्	...	...	७	१
क्षुरकर्म	...	...	२—११	104
मेखलाया उपगूहनम्	...	...	१२	..
स्तानमन्त्राः	...	...	१३—१८	105
दन्तधावनं, वासः परिधानं च	...	...	१९—२०	106
देवताभ्यश्चन्दनप्रदानम्	...	...	२१—२३	107
आत्मनोऽनुलेपः	...	...	२४	108
उदपात्रे सौवर्णमणिपरिप्लावनम्	...	...	२५	..
ग्रीवास्वाबन्धनम्	...	...	२६	..
वाससः परिधानम्	...	...	२७—३२	110
होमः	...	...	१—८	..
स्तम्भन्धनम्	...	...	९—१०	113
आञ्जनमन्त्राः	...	...	११	..
		९	१—४	114
आदर्शवेक्षण. उषानद्रूहण. छत्रधारण. द-				
ण्डादान. दिगुपस्थान. नक्षत्रचन्द्रोपस्थानानि	...	...	५—१०	..
मधुपर्कमन्त्राः	...	...	११—१८	117
		१०	...	
स्त्रिमन्तोन्नयनम्—	...	..	११	१—१३
होममन्त्राः	...	...	१—११	123
वीणागानमन्त्रौ	...	..	१२—१३	128

द्वितीयप्रपाठकः.		ख.	मं.	पुटसं.
पुंसवनम्—	..	...	११	१४
क्षिप्रं सवनम्	..	...	१५-१८	129
जरायुणाऽवाकपतने यजुर्भ्यामवोक्षणम्	..	...	१९-२०	130
जातकम्—	..	...	{ ११ १२१३ १४	२१-३३ १-२
अभिमर्शनम्	...	...	११	२१-३२
अभिमन्त्रणम्	...	...	३३	137
मूर्धन्यवधाणम्	...	...	१२	१
दक्षिणे कर्णे जपः	...	...	३	138
प्राशनमन्त्राः	...	...	३-५	...
स्नापनमन्त्राः	..	...	६-१०	...
पृष्ठदाज्यप्राशनम्	..	...	११	141
मातुरङ्गे कुमारमादधाति	..	...	१३	१
स्तनं धापयति	..	...	२	...
पृथिव्यभिमर्शनम्	..	...	३-४	142
कुमाराभिमर्शनम्	..	...	५	...
शिरस्त उदकुम्भनिधानम्	..	...	६	143
फलीकरणमिश्रसर्षपहोमः	..	...	{ ७-१२ १४	{ १२-२ १-२ } ...
प्रवासादेत्य कार्यम्—	..	...	३-१०	147-148
पुत्रस्याभिमन्त्रणम्	..	...	३	147
मूर्धन्यवधाणम्	..	...	४	...
दक्षिणे कर्णे जपः	..	...	५-९	148
कुमार्या अभिमन्त्रणम्	..	...	१०	148
अन्नप्राशनमन्त्राः	..	...	११-१४	149
चौलमन्त्राः	..	..	१५	...

द्वितीयप्रपाठकः		ख.	मं	पुटसं.
गृहनिर्माणप्रवेशौ	..	१५	...	150
श्वग्रहगृहीतस्याभिमन्त्रणम्	..	१६	१—९	157
शङ्खग्रहगृहीतस्याभिमन्त्रणम्	..	..	१०—१२	161
सर्पबलिः	..	..	१३—१५	162
		१७	...	
आग्रयणम्	..	१८	१	171
हेमन्तप्रत्यवरोहणम्	..	..	१—९	172
ईशानबलिः	..	..	१०—४८	173
मासिश्राद्धम्	..	१९	..	178
		२०	१—२९	
अष्टका	..	..	३०—३८	184
		२१	१—९	
सनिमित्वा जपः	..	..	१०—१६	191
रथादिलाभे स्वीकारः	..	..	१७—२१	...
संवादमेष्यतः कर्म	..	..	२२—२३	194
क्रोधापनयनार्थं कर्म	..	२२	१—२	195
असम्भवेष्टोः कर्म	..	..	३	195
पण्यव्यवहारसिद्धचर्थं कर्म	..	..	४	196
स्वेहाविच्छेदार्थं कर्म	..	..	५—६	...
पलायितदासादीनां पुनरागमनफलं कर्म	..	..	७—१०	197
देहे फलादिपतने प्रक्षालनम्	..	..	११—१३	199
आगारस्थूर्णाविरोहणादिषु होमः	..	..	१४—२३	200
अमात्यानामाभिमुख्येन निधने परिधि- निधानम्	..	..	२४	201

ओं परमात्मने नमः.

श्री कृष्ण यजुर्वेद.

एकाग्निकाण्डे प्रथमप्रपाठकप्रारम्भः.

'अदितेऽनु मन्यस्व । अनुमतेऽनु मन्यस्व । स-
रस्वतेऽनु मन्यस्व । देवं सवितः प्रसुंव ॥

अथ श्रीहरदत्तमिश्रविरचित-
मन्त्रप्रपाठकव्याख्याप्रारम्भः.

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।
एकाग्निकाण्डमन्त्वाणां व्याख्या सम्यग्विधीयते ॥

तत्राचार्यो आदितो वैश्वदेवमन्त्वानधीयते । तत्र चोक्तं 'उभयतः
परिषेचनं यथा पुरस्तात्' *इति । तत्परिषेचनमन्त्वाः पूर्वं व्याख्येयाः—

'अदितिर्नाम देवमाता हे अदिते! अनुमन्यस्व मया क्रियमाणं
कर्म, अनुजानीहि । अनुमतिः अनुमन्त्री ऊनचन्द्रा पूर्णमासी हे
अनुमते! अनुमन्यस्व । सरस्वती वाङ्देवता, तस्यास्सम्बुद्धिः, हे
सरस्वते! अनुमन्यस्व । सरस्वते इति छान्दसो गुणः । हे
देव सवितः! सर्वस्यानुज्ञातः! अस्मानपि प्रसुव अनुजानीहि ॥

* आप. ध. २-८०८.

^१ओं अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा * । विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्त्वाहा । ध्रुवाय भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये
स्वाहा । अच्युतक्षितये स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहा ॥

अदितेऽन्वमङ्गस्थाः । अनुमतेऽन्वमङ्गस्थाः ।
सरस्वतेऽन्वमङ्गस्थाः । देवं सवितुः प्रासादीः ॥

^२अथ वैश्वदेवमन्त्राः—‘तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधशश-
या’^१ इत्यादि । उपयोगः नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । कर्तुरेव ब्रतम् ।
पत्न्या अपि केचिदिच्छन्ति । ओं अग्नये स्वाहा । यथा ओं इत्य-
नुज्ञाक्षरं तथा स्वाहाकारो हविःप्रदानार्थः । सोमाय स्वाहेति ।
इमं मन्त्रं केचिन्नाधीयते । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो देवे-
भ्यः । ध्रुवाय एकरूपाय वृद्धिक्षयरहिताय । भूमे ब्रह्मणे
‘भूमा त्वेत्र विज्ञासितव्यः’^२ इति छान्दोग्यम् । ध्रुवा नि-
श्चला क्षितिर्गतिः व्याप्तिर्यस्य कार्यवर्गं प्रति तस्मै । ध्रुवक्षितये
ब्रह्मणे । एवं अच्युतक्षितये । एवमग्नये स्विष्टकृते । रुद्रोऽग्नि-
स्त्विष्टकृत्, स्विष्टं सुहुतं करोतीति स्विष्टकृत् तस्मै ॥

^३पूर्ववत्परिषेचनस्— अन्वमस्थाः अनुज्ञातवती । प्रासादीः
अनुज्ञातवान् ॥

^१आप. ध. २-३-१३.

^२छा. ५-२३.

* सोमाय स्वाहेतिवावर्यं केचिन्नाधीयते,

धर्माय् स्वाहा॑ । अधर्माय् स्वाहा॑ । अद्धर्यस्स्वा-
 हा॑ । अेषुधिवृत्तिभ्यस्स्वाहा॑ । रक्षोदेवजनेभ्य-
 स्स्वाहा॑ । गृह्याभ्यस्स्वाहा॑ । अवसानेभ्यस्स्वाहा॑ ।
 अवसानपतिभ्यस्स्वाहा॑ । सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा॑ । का-
 माय् स्वाहा॑ । अन्तरिक्षाय् स्वाहा॑ । यदेजति जग-
 ति यच्च चेष्टति नाम्नो भागोऽयं नाम्ने स्वाहा॑ । पृथि-
 व्यै स्वाहा॑ । अन्तरिक्षाय् स्वाहा॑ । दिवे स्वाहा॑ ।
 सूर्याय् स्वाहा॑ । चन्द्रमसे स्वाहा॑ । नक्षत्रेभ्यस्स्वा-
 हा॑ । इन्द्राय् स्वाहा॑ । बृहस्पतये स्वाहा॑ । प्रजाप-
 तये स्वाहा॑ । ब्रह्मणे स्वाहा॑ । स्वधा पितृभ्यस्स्वा-
 हा॑ । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा॑ । ये भूताः
 प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिछन्तो वितुदस्य

4 अथ बलिहरणमन्त्रः—धर्मधर्मौ प्रसिद्धौ, आपश्च । एवमोषधि-
 वनस्पतयश्च । अत्र तत्तदधिष्ठात्र्यो देवता गृह्यन्ते । रक्षोदेवजनेभ्यः
 रक्षसां देवानां च ये जनाः परिचारकाः तेभ्यः । गृह्याभ्यः गृहे भ-
 वाः गृह्याः देवताः वास्तुविद्याप्रसिद्धाः ताभ्यः । अवसानेभ्यः
 अवसान गृहम्, अवयवापेक्षं बहुवचनम् । तत्तदधिष्ठानाभ्यो देवताभ्यः ।
 अवसानपतिभ्यः अवसानरक्षितृभ्यः । सर्वाणि च ताति भूतानि च
 तेभ्यः । कामः प्रसिद्धः । एवमन्तरिक्षमाप । यदेजति येनापिधीयते द्वारं

प्रेष्याः । तेभ्यो वृलिं पुष्टिकामो हरामि मयि
पुष्टि पुष्टिपातिर्दधातु स्वाहा ॥

हरिः अम्. ^१प्रसुग्मन्तां धियसानस्य सक्षणि वे-

तदुच्यते । यदा—यत् अपिधानकाले कम्पते जगति लोके यज्ञ
चेष्टति चेष्टते तस्य नाम्नो नमनशीलस्य भागोऽयं तस्मे नाम्ने
स्वाहा । पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः । यथा देवेभ्यस्स्वाहाकारः एवं
पितृभ्यः स्वधाकारः । नमो रुद्राय पशुपतये पशवो द्विषादश्र-
तुष्पादश्र तेषां पत्ये । ये भूताः यानि भूतानि प्रचरन्ति इत-
स्ततः चरन्ति दिवा नक्तं वलिमिच्छन्तः वितुदस्य कुबेरपुत्रस्य
'वितुदये कौवेश्वर्य'* इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् तस्य कुबेरपुत्रस्य+
ये प्रेष्याः तेभ्यः वृलिं पुष्टिकामः हरामि स पुष्टिपतिः
वितुदः मयि पुष्टि दधातु । अनेन नक्तमेव वलिः 'नक्तमे-
वोत्तमेन वैहायसम्'† इति दर्शनात् 'नक्तं वलिमिच्छन्तः' इति
लिङ्गाच्च । अन्ये तु—नक्तमुत्तमेनैवेति भिर्वर्कममेवकारस्याचक्षते,
तेषां बल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । केवित् 'दिवा वलिमिच्छ-
न्तः' इत्यूहेन दिवा वृलिं हरन्ति 'दिवा चारिभ्य इति दिवा,
नक्तं चारिभ्य इति नक्तम्'‡ इत्याश्वलायने दर्शनात् ॥

^१अथ विवाहमन्त्राः—वरान् प्रहिताननुमन्त्रयते—प्रसुग्मन्ता
इति ॥ प्रसुग्मन्ताः प्रकर्षेण सुषुग्मन्तारः धियसानस्य ध्यायमा-

* आ. १-३१.

+ कुबेरपुरुषस्य.

† आप. ध. २-४-८.

॥ १-२-८.

भिर्वृरात् अभिषुप्रसीदत् । अस्माकुमिन्द्रे उभयं
जुजोषति यथसौम्य*स्यान्धसे बुवोधति ।^२अनृक्षरा
ऋजवस्सन्तु पन्था येभिस्सखायो यन्ति नो
वरेयम् । समर्यमा सं भगो नो निनीयाथसं

नस्य सक्षणि समाने क्षणे ध्यानानन्तरमेव वरेभिः वरैः श्रेष्ठैः
 पथिभिः वरान् वरयितव्यान् कन्यायाः पित्रादीन् अभिप्रति सुप्रसी-
 दत मुष्टु प्रकर्षण गच्छत हे मुहूदः ! । इन्द्रोऽप्यत्र सहाय इत्याह—
 अस्माकमुभयम् । ‘अस्मद्दो द्वयोश्च’ इति द्वयोर्बहुवच-
 नम् । मम च कन्यायाश्च आवयोर्येगं इन्द्रो जुजोषति सेवते
 तस्याप्येतद्दुनुमतभित्यर्थः । कस्मात् ? यत् यस्मात्कारणात् सौ-
 म्यस्यान्धसः^१ अन्नस्य । द्वितीयार्थं पष्ठी । सोमरसात्मकमन्नं
 आवाभ्यां दास्यमानं बुवोधति एतौ सङ्गतौ मां यद्येते इति
 बुध्यते ॥

^२अनृक्षरा । इति ॥ कन्यागृहं गच्छतां तेषां पन्थाः पन्थानः
 अनृक्षराः कण्टकशर्करादिरहिताः ऋजवश्च सन्तु, येभिः यैः
 पथिभिः नः अस्माकं सखायः मुहूदः ईमे यन्ति गच्छन्ति
 वरेयं वरणीयं कन्यापाः पित्रादिकं प्रति । नः आवां च अ-
 र्यमा । भगश्च संनिनीयात् संनयतु सङ्गमयतु । आवयोश्च
 जास्मत्यं जायापतिभावं सम्यक् सुयममस्तु सुसम्बद्धमस्तु हे देवाः ! ॥

*यथसौम्य.

^१ओकारश्चान्दस इत्यधिकः पाठः तदा सोम्यस्येति मन्त्रपाठस्यात्.

जास्तुत्यं सुयमस्तु देवाः । ^३अभ्रातृघ्रीं वरुणाप-
तिघ्रीं बृहस्पते । इन्द्रापुत्रघ्रीं लक्ष्म्यं तामस्यै
सवितस्सुव । ^४अघोरचक्षुरपातिघ्रयेधि जीवा पृति-
भ्यंसुमनांसुवर्चाः । जीवसूर्देवकामा स्योना
शं नौ भव द्विपदे शं चतुष्पदे । ^५इदमहं या

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत्—अभ्रातृघ्रीमिति ॥ हे वरुण !
त्वं अस्यै वध्वै या अभ्रातृघ्री लक्ष्मीः तां लक्ष्म्यम् । ‘वा
छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णभावे यणादेशः । लक्ष्मीं सुव देहि ।
हे बृहस्पते ! त्वं च या अपतिघ्री लक्ष्मीः तां लक्ष्म्यं सुव
देहि । हे इन्द्र ! त्वं या अपुत्रघ्री लक्ष्मीः तां सुव देहि ।
हे सवितः ! त्वं च सर्वात्मिकां लक्ष्म्यं सुव देहि । यथेयं भ्रात्रादिमर-
णं न प्राप्नोति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

‘चतुर्थ्या समीक्षेत्—अघोरेति ॥ अवयवशो निरूपणं समीक्ष-
णम् । हे वधु ! त्वं अघोरचक्षुः अपतिघ्री च एधि भव । शिवा
पतिभ्यः, देवराद्येष्वं बहुवचनम् । महां पत्ये देवरादिभ्यश्च
शिवा भव । सुमनाः सुवर्चाश्च भव । या जीवत एव सूते सा
जीवसूः । देवान् यष्टव्यत्वेन या कामयते सा देवकामा । स्योना
प्रशस्ता । सर्वत्र भवेति संबध्यते । नः अस्माकं सम्बन्धिनि
द्विपदे शं भव । चतुष्पदे च शं भव सुखकरी भव ॥

^६वध्वा: भ्रुवोरन्तरं संमूज्या प्रतीचीनं निरस्येत्—इदमहमि-

त्वयि पतिश्चयलक्ष्मस्तां निर्दिशामि । ^६जीवा-
रुदन्ति विमयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसिंति
दीर्घियुर्नरः । वामं पितृभ्यो य इदं समेरि रे मयः
पतिभ्यो जनयः परिष्वजे । ^७व्युक्षत्कूरमुदचन्त्वाप्

ति ॥ हे वधु ! या त्वयि पतिश्ची पतिहन्त्री अलक्ष्मीः अलक्ष्मीः
छान्दसो ह्स्वः । तां अहं निर्दिशामि संमृज्य निरस्यामीति ।
यद्भर्भस्य निरसनं तदिदमलक्ष्म्या एव निरसनमीति इदंशब्दस्या-
र्थः । यथेयं अलक्ष्मीः निरस्यते तथा इदं क्रियते इति ॥

^६कन्यावियोगकाले बन्धुजनस्य रोदने जपः—जीवा रुदन्तीति ॥
कन्याया एव रोदन इत्याश्वलायनः । यथाऽह—‘ जीवा रुदन्ती-
ति रुदत्याम् ’^१ इति । जीवन्तीमेवैतां कन्यामुद्दिश्य रुदन्ति अ-
ध्वरे, ध्वरतिहिंसाकर्म । हिंसारहिते काले तदिदं विमयन्ते व्य-
त्ययं कुर्वते हर्षस्थाने शोचन्ति । त इमे दीर्घी दीर्घिकालानुवर्त्ति-
नीं प्रसिंति, ग्रकृष्टं भावबन्धं आवयोः अनुदीर्घियुः अनुध्यायन्तु
नरः कन्याबन्धुमनुष्याः । ये इदं विवाहकर्म समेरिरे प्रेरिरे
प्रवर्तयन्ति स्म । कीदर्श ? पितृभ्यो वामं पितृणां वननीयं म-
यः पतिभ्यः पत्युर्मम सुखरूपं जनयः । षष्ठ्येकवचनस्थाने प्रथमा-
बहुवचनम् । जन्याः अस्या वध्वाः परिष्वजे परिष्वज्ञाय पर्याप्तं
एवम्भूतं विवाहकर्म प्रवर्तितवन्तः ते कन्याबन्धुमनुष्याः आवयोः
भाविनं दीर्घं भावबन्धमालोच्य मा रुदन्तिव्यर्थः ॥

आऽस्यै ब्राह्मणास्तपनं हरन्तु । अवीरघ्नीरुद्धच-
न्त्वापः । ^८अर्यम्णो अर्ग्मि परि यन्तु क्षिप्रं प्रतीक्ष-
न्ताऽ श्वश्रौ देवराश्च । ^९खेऽनसः खे रथः खे

^७मन्त्रवतोऽद्वयः प्रहिणुयात्—ब्रुक्षादिति ॥ ब्रुक्षत्, उक्ष-
तिः सेचनकर्मन्यत्र, इह तु अपगमे द्रष्टव्यः पञ्चमश्च लकारः ।
यदपां क्रूरं तदपगच्छतात् आपः उद्घन्तु उद्घच्छन्तु । किम-
र्थमेवं प्रार्थ्यते? अस्यै अस्या वध्वाः स्नपनं उदकं आहर-
न्तु ब्राह्मणाः । अवीरघ्नीः । जसि ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वस-
र्वणः । वीराः पुत्राः तद्वननस्वभावाः वीरघ्नयः ततोऽन्याः अ-
वीरघ्नयः उद्घन्त्वापः । अवीरघ्नीरिति विशेषणविवक्षया पुनरि-
दमुक्तम् ॥

^८वध्वाः शिरसि दर्भेण्वनिधानम्—अर्यम्ण इति ॥ अर्यमा आ-
दित्यः तस्य प्रसादात् अर्ग्मि इमं विवाहार्ग्मि परियन्तु क्षिप्रं
परिवेष्टय मण्डलीभूताः तिष्ठन्तु यथेदमिष्वं मण्डलीभूतम्, परीत्य
च प्रतीक्षन्तां पश्यन्तु । के? श्वश्रौ वध्वा मम च भातरः
देवराश्च वध्वा मम च भातरः ॥

^९तस्मिन्निष्वे दक्षिणं युगच्छद्रं प्रतिष्ठापयति—खेऽनस इति ॥
अत्रेतिहासमाचक्षते—अपालानाम काचित् कन्या श्वित्रिष्णी ।
तां न कश्चिदुपयेमे । तस्याश्च मनसि कामः सदा बभूव कथ-
महं इन्द्रं यजे इति । सा कदाचित् स्नानार्थं नद्यामवतीर्णा
स्त्रोतसा द्वियमाणा तमेव कामं मनसि दधाना स्त्रोतसोपनीतं सो-

युगस्य शरीपते । अपालाभिन्द्रु त्रिः पूत्व्यकर-
थसूर्यवर्चसम् । ^{१०} शं ते हिरण्यशमु सन्त्वा*पूद्धां
ते मेधी भवतु शं युगस्य तृद्धा । शं तु आपद्धातप-

ममपश्यत् । तं दन्तैः पिष्टा तद्रमं इन्द्राय उपाहरत् । तमि-
न्द्रः पीत्वा रथस्यानसो युगस्येत्रि त्रयाणां छिद्रेषु अपो निस्सार्य
ताभिः तां त्रिः पूर्वा सूर्यवर्चसमकरोत् । तदेतत् ‘कन्या वास-
वायती’+ इत्यस्मिन् वर्गे द्रष्टव्यम् । रथ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
रथादीनां खेषु छिद्रेषु अपो निस्सार्य त्रिः पूर्वा । छान्दसो रेफ-
उपजनः । पूत्वा शोधयित्वा हे शरीपते ! हे इन्द्र ! त्वं अपालां
नाम कन्या सूर्यवर्चसं अकरत् अकरः । पुरुषव्यत्ययश्चान्दसः ।
तथैव एनामपि कुर्वित्यर्थः ॥

^{१०}छिद्रे सुवर्णनिधानमन्त्रः—शं त इति ॥ छिद्रे निधीयमानं
हिरण्यं ते शं भवतु शमु सन्तु । उ इत्यनर्थकः पादपूरणः ।
आपश्च तत्र निषिद्धयमानाः ते शं सुखं सन्तु भवन्तु । अप्रसि-
द्धपाठस्तु समु शं त्वाप इति । तत्राप्यर्थः स एव । सकारशकारयौ-
र्धत्ययः । मेधी खलेवाली, अत्र तु युगस्य अभिधामसेतत् । मेव्यपि
ते शं भवतु । युगस्य तृद्ध छिद्रमपि तथा शं भवतु । शतपति-
त्राः वहूनां शोधयित्यः आपश्च ते शं भवन्तु । विशेषणविष-

वित्रा भवन्त्वथा पत्या तन्वं सं सृजस्व ॥ १ ॥

द्वीघियुर्नरोऽष्टौ च ॥ १ ॥

^१हिरण्यवर्णशुचयः पावकाः प्रचक्षमुर् हि-
त्वाऽवद्यमापः । शतंपवित्रा वितत्ता ह्यासु ताभिष्ठा
देवस्तविता पुनातु । ^२हिरण्यवर्णशुचयः पावका-

क्षया पुर्वचनम् । अथ अनन्तरं पत्या मया तन्वं तनुं संसृ
जस्व संयोजय संभोगकाले ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां एकाग्रिकाण्डव्याख्यायां प्रथमः खण्डः ॥

^१उत्तरे पञ्च स्नानमन्त्राः—हिरण्यवर्णा इति ॥ हिरण्यवर्णाः
हिरण्यस्येव वर्णो यासां ताः शुद्धवर्णाः शुचयः शुद्धाः पावकाः
शोधयित्यः प्रचक्षमुः प्रवर्तन्ते हित्वाऽवद्यं पापं त्यक्त्वा आपः ।
आसु हि शतंपवित्राः बहूनि पवित्राणि तीर्थानि वितताः
विस्तृतानि । ताभिः अद्विः त्वा देवः सविता पुनातु ॥

^२द्वितीयमन्त्रे कश्यप इत्यादित्यस्याभिधाम्—पश्यति सर्वमिति
पश्यः पश्य एव पश्यकः तत्राद्यन्तविपर्यासेन कश्यपो भवति ।
दृश्यते चारण्यके—‘कश्यपः पश्यको भवति । यत्सर्वं परिपश्यति’*
इति । स चाङ्गचः प्रातरुद्यन् तासु जात इत्युच्यते । अग्रेश्व

या सु जातः कृद्यपौ यास्वग्निः । या अर्थि गर्भं दधिरे
सुवर्णस्तास्तु आपश्चाऽस्योना भवन्तु ।³ या साऽ
राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानुते अवपश्यञ्जना-
नाम् । या अर्थि गर्भं दधिरे सुवर्णस्तास्तु आप-
श्चाऽस्योना भवन्तु ।⁴ या सां देवा दिवि कृष्णवन्ति
भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा निविष्टाः । या अर्थि ग-
र्भं दधिरे सुवर्णस्तास्तु आपश्चाऽस्योना भवन्तु ।
⁵ शिवेन त्वा चक्षुषा पश्यन्त्वापशिश्चावया तन्वोपस्पृ-
शन्तु त्वचं ते । घृतश्वुतश्चुच्यो याः पावकास्तास्तु

वैद्युतस्य अप्सु जन्म, धारणं च तस्यैव । सुवर्णः शोभनवर्णः
ताः आपः ते शं स्योनाः सुखकराः भवन्तु । स्योनमि-
ल्यपि सुखनाम, एहिकपारलौकिकसुखस्य भेदादपौनरुक्त्यम् ॥

³ तृतीयः—या सां राजेति ॥ स्पष्टार्थः ॥

⁴ चतुर्थः—या सां देवा इति ॥ या सां अपां भक्षं भोजनं
दिवि द्युस्थाने देवाः कृष्णवन्ति कुर्वन्ति । या अन्तरिक्षे
बहुधा निविष्टाः मेवेषु । या अर्थि गर्भं दधिरे बडबानल-
रूपं धृतवत्यः । ता इत्यादि । गतम् ॥

⁵ शिवेन त्वेति ॥ हे वधु ! आपः त्वा शिवेन चक्षुपा प-
श्यन्तु शिवया च तन्वा ते त्वचं उपस्पृशन्तु घृतश्वुतः

आपृद्धशुस्योना भवन्तु । परि त्वा गिर्वणो गिरं इ-
मा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमन् वृद्धयो जुष्टा भवन्तु
जुष्टयः । आशासनेत्येषा* । पूषा त्वेतो नयत्

इतरसं दुहनाः । शुचय इत्यादि । गतम् ॥

अहतस्य वाससः परिधानम्—परि त्वा गिर्वण इति ॥ हे
इन्द्र ! तं गिर्वणः, वनषणसम्भक्तौ, स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिः सम्भ-
जनीयः स्तुतीनां वा सम्भक्तः इमा मदीया गिरः त्वा त्वा प-
रिभवन्तु, परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे वर्तते, परिगृहन्तु विश्वतः
सर्वतो यथा इमामिदं वासः परितो भवतीत्यभिप्रायः । कीदर्शं
त्वाः वृद्धायुं वृद्धान् गुरुन् प्रतिं गन्तारं, कीदर्शयो गिरः ?
अनुवृद्धयः, अनुरन्थकः, वृद्धयः प्रवृद्धास्ताश्र जुष्टाः सेविता
भवन्तु त्वया जुष्टयः सेवितव्याः ॥

योक्रबन्धनम्—आशासनेति ॥ सौमनसं सौमनस्यं प्रजां सौ-
भाग्यं तनूं चाशासाना अग्रेनुव्रता भूत्वा वधूरियं तिष्ठति,
तामिमां योक्रेण संनहो बभामि सुकृताय विवाहाख्याय पुः
प्याय कर्मणे । कमित्यनर्थकम् । सुखं यथा भवति तथा
बभामीति वा ॥

अथेनामन्निमम्यानयति—पूषा त्वेति ॥ पूषा आदित्यः

*आशासनांना सौमन् सं प्रजां सौभाग्यं तनूम् ।
अग्रेनुव्रता भूत्वा सं नहो सुकृतायु कम् ॥ (सं. १-१-१०.)

हस्तगृह्यश्विनौ त्वा प्रवैहताऽ रथेन । गृहान्गच्छ
गृहपत्नी यथाऽस्तो वृशिनी त्वं विदथुमावदासि ॥२॥
भवन्तु पञ्चं च ॥ २ ॥

^१सोमः प्रथमो विविदे गन्धवौ विविदु उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । ^२सो-

त्वा इतः प्रदेशादग्निसमीपं नयतु हस्तगृह्य हस्ते गृहीत्वा ।
इतो नीतां कुतहोमां रथादिना प्रोह्यमाणां त्वां अश्विनौ प्र-
वहतां अनुमन्येतां, इदमैवैतयोः प्रवहणं यदियमनुमतिः । ततश्च
त्वं गृहान् गच्छ मदीयान् यथा गता गृहपत्नी गृहस्य प-
तिरीश्वरा असः स्याः तथा गच्छ । गत्वा च वृशिनी
स्वामिनी भूत्वा विदथं यज्ञं तद्विषयं वक्तव्यं आवदासि आ-
ग्निमुख्येन बद ॥

इति द्वितीयः खण्डः.

^१आज्यभागान्ते उत्तराम्यामभिमन्त्रणम्—सोमः प्रथम इति ॥
सोमः प्रथमः त्वां विविदे लब्धवान् । तत उत्तरो गन्धर्वः
विश्वावसुः विविदे । तृतीयस्त्वग्निस्ते तव पतिः । मनुष्य-
जाः मनुष्यजातस्त्वहं ते तुरीयः चतुर्थः पतिः ॥

^२एष एवार्थः किञ्चिद्विशेषणोच्यते—सोमोऽदददिति ॥ सो-
मोऽददत् अदात् दद्याद्वा रथं धनम् ॥

मौऽददहन्धर्वयं गन्धर्वोऽददमये । रुयिं च पुत्रा-
श्वादादृष्टिर्मह्यमथो इमाम् । ^३गृभ्णामि ते सुप्र-
जास्त्वाय हस्तं मया पत्या जरदृष्टिर्थाऽसः । भ-
गौ अर्यमा संविता पुरन्धर्मह्यं त्वाऽदुर्गारहपत्याय
देवाः । ^४ते ह पूर्वे जनास्यो यत्र पूर्ववहो हिताः ।
मूर्धन्वान् यत्र सौभ्रवः पूर्वो देवेभ्य आतपत् ।

^३यद्योगाद्विवहे पाणिग्रहणशब्दः तत्र मन्त्राश्रत्वारः—गृभ्णामि
त इति ॥ ते तव हस्तं अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थः
सुप्रजास्त्वाय शोभनाः प्रजाः यस्यास्सा सुप्रजाः तस्या भावः
सुप्रजास्त्वं, छन्दसो दीर्घः, तस्मै । किञ्च—मया पसा सह
यथा लं जरदृष्टिः असः स्याः तथा गृह्णामि । जरावस्था-
याः प्राप्तिः तस्याः प्रकाशनं वा यस्यास्सा जरदृष्टिः । पुरन्धिः
पुरुषीः बहुप्रज्ञः बहुकर्मा वा, भगादीनां चैतत्प्रत्येकं विशेषणम् ।
अन्ये तु—इन्द्रस्याभिधानं मन्यन्ते । भगाद्यो देवाः मह्यं ला-
अदुः दत्तवन्तः किमर्थः? मम गार्हपत्याय गार्हस्थ्याय ॥

^४ते हेति ॥ हशब्दो निर्धकः । ते भगादयः पूर्वे जना-
सः पूर्वे जनाः पूर्ववहः आदिकाले विवाहस्य कर्तारः यत्र गा-
र्हस्थ्ये हिताः स्थिताः । यत्र च सौभ्रवो मूर्धन्वान् स्थितः
पूर्वो देवेभ्यः देवानां प्रथमः आज्ञतपत् आ समन्तात् अतपत् ।
सुभ्रूः अदितिः शोभने भ्रुवौ यस्यास्सा सुभ्रूः तस्याः अपत्यं

^५सरस्वति प्रेदम्बव सुभंगे वाजिनीवति । तां त्वा
विश्वस्य भूतस्य प्रगायामप्यग्रतः । ^६य एति प्रदि-
शसर्वा दिशोऽनु पवमानः । हिरण्यहस्त ऐरं म-

सौभ्रवः आदित्यः । मूर्धा शिरः तेन प्राधान्यं लक्ष्यते मूर्धन्वान्
प्राधान्यवान् । अग्निर्वा सौभ्रवः, स च मूर्धन्वान् ‘अग्निमूर्धा’*
इत्यस्यामृचि स्तुतः । तथा चाश्वलायनः—‘अग्निमूर्धन्वन्विराजो
संयाज्ये’† इति । पूर्वो देवेभ्य इति च सुसङ्गतम् । ‘अग्नि-
मूर्खं प्रथमो देवतानाम्’ इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । ते भग-
दयः यत्र स्थिताः तस्मै गार्हपत्याय मह्यं तामदुः तस्मात्ते हस्तं
गृह्णामीति घोज्यम् ॥

^५सरस्वतीति ॥ हे सरस्वति ! त्वं च इदं पाणिग्रहणं
प्राव प्रकर्षेण रक्ष । हे सुभंगे ! वाजिनीवति ! वाजोऽन्नं त-
द्वाति ! स्तुतिर्वा वाजिनी तद्वाति हविर्भिस्तुतिभिश्च तद्वाति ! तां
त्वा वयं विश्वस्य भूतस्य सर्वेषांमेव अग्रतः प्रगायामसि प्र-
गायामः प्रकर्षेण स्तुमः ‘इदन्तो मसि’ ॥

^६य एतीति ॥ एष पवमानः सर्वा दिशः प्रदिशश्चान्वेति
अनुक्रमैति हिरण्यहस्तः भक्तेभ्यो देयं हिरण्यं हस्ते यस्य सः
हिरण्यहस्तः ऐरंमः इरामन्नं तां मिमीते करोतीतीरंमः अग्निः
तस्यायं सखा ऐरंमः वायुसखा इति ह्यग्निमुपचरन्ति, य एवं-

स्स त्वा मन्मनसं कृणोतु । ^७एकमि॒षे विष्णुस्त्वा-
उन्वेतु ^८द्वे ऊर्जे ^९त्रीणि ब्रूताय ^{१०}चृत्वारि मायोभ-
वाय ^{११}पञ्च पृशुभ्य ^{१२}षडुतुभ्य ^{१३}स्सप्त सप्तभ्यो हो-
त्राभ्यो विष्णुस्त्वा॒उन्वेतु । ^{१४}सखा सप्तपदा भव-

भूतो वायुः सः त्वा तां मन्मनसं मयि मनो यस्यास्सा
मन्मनाः तादृशीं कृणोतु करोतु ॥

^{७-१३}अथैनां सप्तपदान्यभिप्रकमयति—एकमिष इति ॥ इटू अ-
न्नं, एकं पदं विष्णुः त्वा॒उन्वेतु इषे तवान्नं यथा स्यादिति ।
ऊर्क् बलम् । ब्रतं कर्म । मयः सुखं तद्वावाय भवतीति
मयोभूः तस्या भावो मायोभवं तस्मै, ‘मायो भव्याय’* इत्या-
श्वलायनः । पञ्च पृशुभ्यः । षडुतुभ्यः । सप्त सप्तभ्यः ।
सर्वत्र विष्णुस्त्वा॒उन्वेत्यत्यनुषङ्गः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छ-
सी पोता नेष्टा॒च्छावाक आग्नीप्र इत्येतास्सप्त होत्राः । तथा
च ब्राह्मणं ‘तस्मात्सौभ्यस्याध्वरस्य यज्ञकर्तोः । सप्तहोत्राः प्राची-
वषट्कुर्वन्ति’† इति । ताभ्यः ताः यज्ञकर्मणि तव यथा सु-
रित्येवमर्थं विष्णुस्त्वा॒उन्वेतु ॥

^{१४}सप्त पदानि यया क्रान्त्वानि सा सप्तपदा एवंभूता त्वं सखा
भव । सप्तपदा सप्तपदौ । छिवचनस्याकारः । सप्तपदौ त्वं च अहं च
सखायौ बभूव बभूविव । छान्दसो विशब्दस्यलोपः । आद-

सखायौ सूतपदा बभूव सूख्यं ते गमेयः सूख्यात्
मा योषः सूख्यान्मे मा योष्टुस्समयाव् संकल्पा-
वहै संप्रियौ रोचिष्णु सुमनस्यमानौ । इष्मूर्ज-
माभि संवसानौ सं नौ मनांसि सं ब्रता समुं
चित्तान्याकरम् । सा त्वमस्यमूहममस्मि सा त्वं

र्थ पुनर्वचनम् । सख्यं ते गमेयं गम्यासं सख्याते मा
योषं वियुक्तः पृथक्तो मा भूवं, लं च सख्यान्मे मा यो-
ष्टाः । समयाव् । संपूर्वस्य इणो लोटि रूपम् । सङ्गतौ स्याव् ।
सङ्कल्पावहै इदमिदं च कर्तव्यमिति । सम्प्रियौ परस्परं सम्प्रि-
यमाणौ रोचिष्णु सद्वशसम्बन्धत्वात् परस्पराश्रयेण दीप्यमानौ
सुमनस्यमानौ सुमनायमानौ । भृशादिरयं छन्दसस्तोपाभावः ।
इष्मूर्जमाभिसंवसानौ सहानुभवन्तौ समयावेति सम्बन्धः । नौ
आवयोः मनांसि व्यापारबहुत्वान्मनोबहुत्वं समाकरं सङ्गतानि
करोमि । तथा ब्रता ब्रतानि कर्मणि समाकरं यस्त्वया ध-
र्मश्चरितव्यः सोऽनया सहेति । तथा समुचित्तानि उ इत्य-
नर्थकः, मनस उक्तत्वाद्वाह्येन्द्रियाण्यत्र चित्तानि तान्यपि समा-
करम् । सा त्वं सेति क्रचोऽभिधानम्, अम इति साम्रः ।
‘सैव नाम क्रगासीद्मो नाम साम’* इति बहृचब्राह्मण-
दर्शनात् । त्वं सांजसि क्रगसि अमोऽहम् । संहिताकाले ओका-
रस्य उकारः । बहृचानां तु ‘अमोऽहम्’ इति पाठः । एत-
देवादरार्थं पुनरुच्यते । अमूहमस्मि अमः अहमस्मि सा त्वं

द्यौरहं पृथिवी त्वं रेतोऽहं रेतोभृत्वं मनोऽहम्-
स्मि वाक्त्वं सामाहमस्म्यृक्तुः सा मामनुव्रता
भव पुङ्से पुत्राय वेत्तवै श्रियै पुत्राय वेत्तवृ एहि
सूनृते ॥ ३ ॥

अग्रतष्ठै ॥ ३ ॥

^१सोमाय जनिविदे स्वाहा^२ गन्धर्वाय जनिविदे

ऋक्त्वं यथा ऋक्सामे परस्परं सम्बद्धे एवमावामपीत्यर्थः । द्यौ-
रहं पृथिवी त्वं औत्तराधर्यमन्त्र विवक्षितम् । रेतोऽहं कार्यकार-
णयोरभेदोपचारः । रेतोभृत्वं मया निषिक्तस्य रेतसो भर्त्वा त्वम् ।
मनोऽहमस्मि वाक्त्वं यथा मनसा चिन्तितं वाग्ब्रूते एवमाव-
योरानुकूल्यमित्यर्थः । सामाहमस्म्यृक्त्वं एवंभूता सा त्वं मां
प्रति अनुव्रता अनुकूला भव । किमर्थः? पुंसे पुत्राय वेत्तवै
पुमांसं पुत्रं लब्धुं श्रियै पुत्राय वेत्तवै श्रियश्च पुत्रस्य
च लाभार्थम् । पुत्रस्य पुनर्वचनमादरार्थम् * । एहि आगच्छ
प्रिया वाक् सूनृता तद्योगात् सूनृते ! इत्यामन्त्वणम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकामिकाण्डमन्त्वाख्याने तृतीयः खण्डः ।

¹⁻³उत्तरे षोडश प्रधानाहुतिमन्त्राः—सोमाय जनिविदे
वधुं लब्धवते । गन्धर्वाय जनिविदे । अग्रये ॥

*सृज्यपत्यलभार्थं वेत्यविक्षिप्तः ।

स्वाहा^३ ग्रये जनिविदे स्वाहा। ^४ कन्यला पितृभ्यो
यती पतिलोकमवं दीक्षामदास्थ स्वाहा। ^५ प्रेतो
मुश्चाति नामुत्सुबद्धाममुत्स्करत्। यथेयमिन्द्र
मीढुसुपुत्रा सुभगाऽसति। ^६ इमां त्वमिन्द्र मीढु-
सुपुत्रां सुभगां कृषु। दशास्यां पुत्रानाधेहि प-
तिमेकादशं कृधि। ^७ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां

‘कन्यलेति ॥ कन्यैव कन्यला लशब्दः उपजनः। पितृ-
कुलात् पतिलोकं पतिकुलं यती गच्छन्ती दीक्षां कन्यकाव्रतं
अवादास्थ दीड़ क्षये इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लुडि प्रथमपुरुषे-
कवचने रूपं, तकारस्य थकारः छान्दसः, अवक्षपितवती त्यक्त-
वतीत्यर्थः ॥

^५ प्रेत इति ॥ इन्द्रः प्रार्थ्यते ‘इन्द्र मीढुः’ इत्यामन्वितयोगात्।
पुरुषव्यत्ययः । हे इन्द्र ! मीढुः ! वर्षेण सेक्तः ! इमां वधूं इतः
पितृकुलात् प्रमुञ्च नामुतः न पतिकुलात्, किन्तु
सुबद्धाममुत्स्करत् अमुष्मिन् पतिकुले सुबद्धां मुषु बद्धां करत्
कुरु । यथेयं सुबद्धा सती सुपुत्रा सुभगा च असति स्यात् ॥

^६ इमामिति ॥ त्वमिन्द्र ! मीढुः ! इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां
च कृषु कुरु । अस्यां दश पुत्रानाधेहि स्थापय पार्ति मां
एकादशं कृधि कुरु ॥

^७ अग्निरिति ॥ अग्निरैतु अग्निरागच्छतु । कीदशः ? देवतानां प्रथमः ॥

सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदुपरि राजा
वरुणोऽनुमन्यतां यथेयश्ची पौत्रमधं न रोदात् ।
इमामित्वायतां गारहपत्यः प्रजामस्यै नयतु
दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता
पौत्रमानन्दमभि प्रबुध्यतामियम् । ^१मा ते गृहे
निशि घोष उत्थाइन्यत् त्वदुद्यस्संविशन्तु । मा

आगत्य च सः अस्यै अस्याः प्रजां मृत्युपाशान्मुञ्चतु ।
अयं च वरुणो राजा तत् अभिना क्रियमाणं अनुमन्यताम् ।
यथा मोचिता सती इयं ली पौत्रं पुत्रनिमित्तं अघं व्यसन-
मुद्देश्य न रोदात् न रुद्यात् ॥

इमाभिति ॥ इमां वधूं अभित्वायतां रक्षतु गारहपत्यः गृहपतिसं
युक्तो वैवाहिकोऽभिः । न केवलमिमामेव त्रायतां, अस्यै अस्याः प्रजां
च दीर्घमायुर्नयतु । किं बहुना? अशून्योपस्था पुत्रमण्ड-
तोत्सङ्गा जीवतां च पुत्राणां माताऽस्तु पौत्रं पुत्रनिमित्तं च
आनन्दं अभिप्रबुध्यतां स्वापात्प्रबुध्यमाना पौत्रमानन्दं प्रति
बुध्यतां इयं वधूः ॥

^१मा ते गृहे इति ॥ हे वधु! त्वदीये गृहे निशि घोषः आ-
र्तप्रलापः सोत्थात् मा प्रादुर्भूत् । रुद्यतः सर्वाः त्वत् त्वतः
अन्यत्र संविशन्तु । त्वं च विकेशी विशीर्णकेशा भूत्वा

त्वं विकेशयुर् आवधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके वि-
राज् पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानाम् । ^{१०}द्यौस्ते
पृष्ठं रक्षतु वायुरुरु अश्विनौ च स्तनं धयन्तं स-
विताऽभि रक्षतु । आ वाससः परिधानाद्वहस्पतिर्विश्वे
देवा अभि रक्षन्तु पश्चात् । ^{११}अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं

उरो मा वधिष्ठाः उरस्ताडनं मा कार्षीः तन्निमित्तं ते मा भूत् ।
तदाह—जीवपत्नी जीवः पतिर्यस्यास्सा जीवपत्नी पतिलोके प-
तिगृहे विशाज दीप्यस्व प्रजां च सुमनस्यमानां पश्यन्ती ।
पतिवियोगः पुत्रवियोगो वा रोदननिमित्तं, तदुभयं ते मा भूदित्यर्थः ॥

^{१०}द्यौस्ते पृष्ठं इति ॥ तव पृष्ठं पृष्ठभागं द्यौः रक्षतु । वायु-
रुरु रक्षतु । अश्विनौ च स्तनं स्तनौ रक्षताम् । धयन्तं
पुत्रं सविताऽभिरक्षतु । त्वां च आ वाससः परिधानात् य-
तद्वाससः परिधानं ‘परित्वा गिर्विणो गिरः’* इति आ
तस्मात् द्वहस्यती रक्षतु । पश्चात् विश्वे देवा अभिरक्षन्तु ॥

^{११}अप्रजस्तां इति ॥ न विद्यते प्रजा यस्यास्सा अप्रजाः तस्या
भावः अप्रजस्ता तां पौत्रमृत्युं पुत्रसम्बन्धं मरणं पाप्यानं पापं
उत वा अपि वा अघं पापनिमित्तं व्यसनं एतत्सर्वं च त्वतः

प्राप्मानंमृत वाऽयम् । शीर्षस्सज्जमिवोन्मुच्य
द्विषद्धयः प्रति मुश्चामि पाशम् ।¹² इमं मै वरुण ¹³ त-

उन्मुच्य ते द्विषद्धयः पाशं प्रतिमुश्चामि यथा शीर्षस्सज्जं
 उन्मुच्य वृक्षादिषु प्रतिमुश्चन्ति तद्वत् ॥

¹² इमं मै वरुण इति ॥ हे वरुण ! इमं मै हवं आह्वानं श्रु-
 धि शृणु । श्रुत्वा च अद्या च अद्यैव मृडय सुखय त्वां
 अहं अवस्थ्युः पालनकाम आचके आगायामि स्तुवे ॥

¹³ तत्त्वा इति ॥ हे वरुण ! उरुशंस ! बहूनां शंसनीय ! स्तुत्य !
 नः अस्माकं आयुः मा प्रमोषीः । अहेऽमानः अक्रुद्गच्यंश्च
 भूत्वा इह कर्मणि मयोच्यमानं वोधि बुध्यस्व तत्त्वा यामि
 तत् अनन्तरोक्तमर्थजातं त्वा त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा मन्त्रेण
 वन्दमानः स्तुवन् हविर्भिर्यजमानः सर्वोऽपि तदेवाशास्ते । एव-
 मियमृक् अर्थानुगुण्यात् व्युत्क्रमेण योजिता ॥

¹² इमं मै वरुण श्रुधी हवंमृद्या च मृडय ।
 त्वाम् वृस्युराचके ॥ (सं. २-१-११.)

¹³ तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते य-
 जंमानो हविर्भिः । अहेऽमानो वरुणोह वोध्युरुश-
 ः स मा न आयुः प्रमोषीः ॥ (सं. २-१-१.)

त्वा यामि ^{१४} त्वं नौ अग्ने ^{१५} स त्वं नौ अग्ने ^{१६} त्वमग्ने

^{१४} त्वं नौ अग्ने इति ॥ हे अग्ने ! विद्वान् सर्वस्य वेदिता त्वं नः अस्माकमुपरि देवस्य वरुणस्य यत् हेडः क्रोधः तत् अवयासिसीष्टाः । योतर्यसेर्यजतेर्वा आशिषि लिङ्गे रूपमेतच्छान्दसम् । अर्थस्तावदयं अवयक्षीष्टाः अवाचीनं यथा भवति तथा यक्षीष्टाः इति । यजिष्टः अतिशयेन यष्टा वहितमः अतिशयेन वोढा हविषां शोशुचानः देवीप्यमानः विश्वा विश्वानि अस्मद्विषयाणि शत्रूणां द्वेषांसि द्वेषविषयाणि फलानि वधबन्धनादीनि प्रमुमुग्धि प्रमुञ्ज अस्मत् अस्मतः ॥

^{१५} स त्वं इति ॥ हे अग्ने ! एवमुक्तगुणः अवमो मूलभूतो देवानां ‘अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः’* इति ब्राह्मणम् । नः अस्माकं ऊती ऊत्या पालनेन नेदिष्टः अन्तिकर्तमो भव ।

^{१६} त्वं नौ अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽवयासिसीष्टाः । यजिष्टो वीहितमुर्मङ्गोशुचान्मो विश्वा द्वेषाऽसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ (सं. २-५-१२.)

^{१७} स त्वं नौ अग्नेऽवमो भवेति नेदिष्टो अस्या उषस्मो व्युष्टौ । अवयक्षव नो वरुणऽस्त्राणो वीहि मृडीकः सुहवौ न एषि ॥ (सं. २-५-१२.) *सं. ५-५-१.

अया। स्या सन्मनसा हितः । अया सन् हृष्य-
मृहिषेऽया नो धेहि शेषजम् ॥ ४ ॥

इयम् षौ च ॥ ४ ॥

कदा? अस्या उपसो व्युष्टौ । व्युच्छते: किन् । अस्यामुषसि
व्युष्टायाम् । उपलक्षणं चैतत् सर्वदेत्यर्थः । अवयक्ष्व अवा-
चीनो यथा भवति तथा यक्ष्व । कं? वरुणं अस्मासु पाशान्
मुकुञ्जं, नः अस्मभ्यं रराणः इषानि ददत् वीहि खाद मृ-
डीकं सुखयितारं पुरोडाशादिकं अस्माभिर्दत्तम् । नः अस्माकं
सुहवः सुष्टु हवः आहानं यस्य सः सुहवः एधि भव । नः
अस्मान् एधि वर्धय ॥

^{१६} त्वमग्ने इति ॥ हे अग्ने ! त्वमयाऽसि अया असि । छान्दसस्स-
र्वणदीर्घः, इणोऽसुन्प्रत्ययः । भक्तानोमेतव्यः भक्तान्वा प्रत्येता
अया सन् अयास्सन् । छान्दसस्सकारलोपः । एवंभूतस्त्वमस्मा-
भिः मनसा हितः प्रणिहितः असीत्यनुषङ्गः, त्वां वयं मनसि प्र-
णिदध्महे इत्यर्थः । अया सन् अयास्सन् । पूर्ववत्सलोपः । हव्यं
अस्माभिर्दत्तं ऊहिषे देवेभ्यो वहस्व स त्वं अयाः नः अस्मभ्यं
भेषजं धेहि ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्तव्याख्याने चतुर्थः खण्डः ।

^१आ तिष्ठेममश्मान् मश्मैव त्वं स्थिरा भव ।
 अभि तिष्ठ पृतन्यतस्सहस्र पृतनायतः ॥ ^२इयं
 नार्युर्प्रब्रते कुलपान्यावपन्तिका । दीर्घायुरस्तु मे
 पतिजीवातु शरदशशतम् । ^३तुभ्यमग्रे पर्यवहन्थसु-
 यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अये
 प्रजया सह । ^४पुनः पतीमधिरदादायुषा सह वर्च-

^१अश्मानमास्थापयति—आतिष्ठेति ॥ हे वधु ! इममश्मान-
 मातिष्ठ, आतिष्ठन्ती च त्वं वथाऽयं अश्मा स्थिरः तद्वत्
 स्थिरा भव पृतन्यतः पृतनाकामान् योद्धुकामान् अभितिष्ठ अभि-
 द्रव, अभिद्रुत्य च सहस्र अभिभव पृतनायतः तनेव पृतन्यतः ॥

लाजहोमः—इयं नारीति ॥ इयं नारी उपज्ञूते उपच्छ-
 न्दयन्ती ब्रूते कुलपानि लाजान् आवपन्तिका आवपन्ती ।
 किमुपब्रूते ? दीर्घायुरस्तु मे मम पतिः । कोऽर्थः ? जीवातु
 शरदशशतं शतं संवत्सरान् जीव्यादिति ॥

^५प्रदक्षिणमन्त्राः—तुभ्यमग्र इति ॥ हे अये ! तुभ्यमग्रे आ-
 दिकले सूर्या वहतुना सह पर्यवहन् दत्तवन्तः । सूर्या नाम
 सवितुर्द्विहिता विवाहस्य अधिष्ठात्री देवता । वहतुरिति पितृकु-
 ललब्धस्य ल्लीघनस्य नाम । पुनशशब्दोऽद्यशब्दार्थे । अद्य तु
 पतिभ्यः अस्मदादिभ्यः जायां दा देहि प्रजया सह ॥

^६पुनरिति ॥ एष एवार्थः पुनः । पतीमधिरदात् इदातु आयुषा

सा । दीर्घयुरस्या यः पतिस्स एतु शरदशतम् ।
^५विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति-
 गाहेमहि द्विषः । ^६आ तिष्ठेममश्मानम् । ^७अर्यमणं
 नु देवं कन्या अग्रमयक्षत । स इमां देवो अध्वरः
 प्रेतो मुश्चाति नामुतस्सुवद्धाम् मुतस्करत् । तुभ्य-
 मग्रे पर्यवहुन्पुनः पतीमग्निरद्वा^{१०} द्विश्वा उत त्वया
 वय^{११}मा तिष्ठेममश्मानम् । ^{१२}त्वमर्यमा भवसि य-

वर्चसा सह । अस्या वध्वाः यः पतिः स दीर्घयुः भवतु ।
 कोऽर्थः? स एतु शरदशतं शतसंवत्सरान् प्राप्नोतु ॥

^५विश्वा इति ॥ हे अग्ने ! वयं त्वया नाथेन विश्वाः द्विषः
 द्विङ्गातीः अतिगाहेमहि अतिरेम उदन्याः उदकसम्बन्धिनीः
 धारा इव यथा वर्षधाराः वृषभादयोऽतिरन्ति तद्वत् ॥

^६आतिष्ठेममिति । गतम् ॥

^७द्वितीयो लाजहोमः—अर्यमणमिति ॥ नु क्षिं अर्यत
 इत्यर्यमा अग्निः तं प्रसिद्धेत्वार्यमणं वा कन्याः पूर्वं अयक्षत
 इष्टवत्यः । ताश्च इष्ट्वा^१ पतिमलभन्त । सः इदानीमपि लाजहो-
 मेनेष्टः अध्वरः अहिंसितः केनापि देवः अर्यमा इमां प्रेतो मु-
 श्चाति इत्यादि । गतम् ॥

^{८-११}तुभ्यमग्र इति ॥ गतम् ॥

त्कनीनां नामै स्वधावुर्थस्वर्यै विभर्षि । अञ्जन्तं
वृक्षं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कुणोषि ।
¹³ तुभ्यमग्रे पर्यवहु¹⁴ न्पुनः पत्नीमयिरद्वा¹⁵ द्विश्वा उत
 त्वयां वयम् । ¹⁶ प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्ये-
 न त्वाऽबंधात्सविता सुकेतः । धातुश्व योनौ सु-

¹²तृतीयो लाजहोमः—त्वपर्यमोति ॥ त्वमर्यमा दाता ‘यः
 खलु वै ददाति सोऽर्यमा’* इति श्रुतेः । हे अग्ने ! त्वमेव दाता
 भवसि । यत् यस्मात् कनीनां कन्यकानां नाम नमनं स्वधा-
 वत् अन्नयुक्तं स्वर्यं स्वर्गस्य निमित्तं विभर्षि पुष्णासि क-
 न्यका अन्नं स्वर्गश्च त्वदायताः पुरुषान् प्रत्युपनमन्ति यस्मात्स्मात्व-
 मेवार्यमा भवसीत्यर्थः । त्वमेव च अञ्जन्ति सिञ्चन्ति । केन ?
 गोभिः विकारेऽयं प्रकृतिशब्दः ‘गोभिश्श्रीणीत मत्सरम्’† इति
 यथा । गोविकारैराज्यादिभिः वृक्षं सुधितं न, नजयं पुरस्ताद्-
 पचारः प्रतिषेधार्थीयः उपरिष्टाङ्गुपचार उपमार्थीयः, यथा सुधितं
 सुषु निहितं स्थापितं वृक्षं जेलन सिञ्चति तद्वत् । यत् यस्मात्
 दम्पती समनसा समानमनसौ कुणोषि करोषि त्वमेव ॥

¹³⁻¹⁵पुनः परिक्रमणमन्त्राः—तुभ्यमग्र इति ॥ गतार्थः ॥

¹⁶उत्तराभ्यां योक्त्रं विमुञ्चति—प्र त्वा मुञ्चामीति ॥ त्वा त्वा
 वरुणस्य पाशात् प्रमुञ्चामि । यदिदं योक्त्राद्विमोचनं तदेवै-

कृतस्य लोके स्योनं ते सह पत्या करोमि ।^{१७} इमं विष्यामि वरुणस्य पाशं अवधीत सविता सुशेवः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या कृणोमि ।^{१८} अयाश्चाग्नेऽस्य नभिश्च स्तीश्च सत्यमित्वमया आसि । अयसा भन्सा धृतोऽयसा

वं रूप्यते । येन पाशेन त्वां अवधीतसविता सर्वस्य प्रेरयिता सुकेतः सुचित्तः सुप्रज्ञानो वा धातुश्च योनौ ब्रह्मणश्च लोके । कीदर्शे ? सुकृतस्य लोके ब्रह्मलोको हि पुण्यस्य कर्मणो लोकः । तस्मिन् स्योनं मुखं स्थानं ते तव पत्या मया सह करोमि ॥

^{१७} योक्त्रविमोचनेन इमं वरुणस्य पाशं विष्यामि विस्वंसयामि । यं पाशं अवधीत बद्धवान् सविता सुशेवः सुसुखः भक्तानां सुखस्य कर्तृत्यर्थः । धातुश्च योनावित्यादि समानम् । अरिष्टा अविनाशिनीम् ॥

^{१८} अनुगतस्यौपासनाग्नेऽसमाधानमन्त्रः—अयाश्चाश्च इति ॥ अया इति व्याख्यातम्* । हे अग्ने ! त्वमयाश्चासि न विद्यते अभिशस्तीर्यस्य सोऽनभिशस्तीश्चासि । दीर्घस्तु छन्दः । अनवद्य इत्यर्थः । सत्यमित्वमया आसि आदरार्थमिदम् । इच्छब्दोऽवधारणे । एवंभूतस्त्वमस्माभिः अयसा त्वा प्रतिगन्त्रा भन्सा धृतो ध्यातः अयसा भक्तान् प्रतिगन्त्रा

हृव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजम् ॥ ५ ॥

दिष्टसुहोवृत्तीणि च ॥ ५ ॥

^१ सत्येनोत्तमिता भूमिस्सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधिं श्रितः ।

त्वदीयेन मनसा हृव्यं अस्माभिर्दत्तं ऊहिषे देवान् प्रति वहस्व ।
अयाश्च त्वमस्मभ्यं भेषजं धेहि स्थापय ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितैकाग्निकाण्डमन्तव्याख्याने पञ्चमः खण्डः।

^१ प्रयाणकाले रथस्योत्तम्भनी—सत्येनेति ॥ यथेयं भूमिस्स-
त्येन मनोवाक्यायजेन उत्तमिता उत्तव्या स्थापिता तिष्ठति, यथा
च सूर्येणोत्तमिता द्यौः तिष्ठति, यथा च ऋतेन यज्ञेन आ-
दित्यास्तिष्ठन्ति ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिस्संयगादित्यमुपतिष्ठते’* इति-
सृतेः । यथा च दिवि सोमो अधिश्रितः त्वमस्माभिः उत्तव्यः
तिष्ठेति वाक्यशेषाध्याहारेण योजयम् ॥

^२ वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति—युञ्जन्तीति ॥ मनुष्याः ब्रह्मं मह-
तां भासैतत्, महान्तमश्वमनड्वाहं वा अरुषं अरुष्यतिर्गतिकर्मा,
गन्तारं गमनसमर्थं चरन्तं परितस्थुषः स्थावरान् पदार्थान् परि-
वर्जयित्वा अतिक्रम्य चरन्तं, परिगच्छन् हि स्थावरान्तिक्रम्य
गच्छति । उत्तरार्धे यावदित्यव्याहार्य, रोचना रोचनानि नक्ष-

^२युञ्जन्ति ब्रह्मं ^३योगेयोगे । ^४मुकिंशुकं शल्मलिं
विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचकम् । आरो-

त्रादीनि यावदिवि रोचन्ते तावत् एवंविधेषु कर्मसु नित्यमेव
पुरुषां युञ्जन्ति इत्यर्थः ॥

^३योगे योगे यदायदाऽश्वादे रथादौ योजनं प्राप्तं तदातदा
तवस्तरं तव इति सौत्रो धातुर्वृद्धचर्थः गत्यर्थो वा, तवः वृद्धिर्ग-
मनं वा, इह तु तद्वतोऽभिधानं, अतिशयेन वृद्धियुक्तं गतियुक्तं
वा वाजेवाजे सङ्गमनामैतत्, सङ्गमेसङ्गमे प्राप्ते, उपलक्षणं
चैतत्, सर्वेषु सर्वकार्येषु हवामहे आह्यामः सखायः स्तोतृ-
त्वेन सखीभूताः वर्यं इन्द्रं, किमर्थः ? ऊतये पालनाय् ॥

^४आरोहन्तीमुक्तराभिरभिमन्त्रयते—मुकिंशुकमिति ॥ मुकिंशुकं
रथो विशेष्यते, कण्टकिनः पलाशाः किंशुकाः शोभनाः
किंशुका यस्मिन् तत् मुकिंशुकं शल्मलिं, विकारेऽयं प्रकृति-
शब्दः, शल्मलिना वृक्षेण निर्मितं, वृक्षमात्रोपलक्षणं चैतत् । अन्ये
तु मन्त्रलिङ्गादेताभ्यामेव रथनिर्माणमाहुः । विश्वरूपं नानारूपं
हिरण्यवर्णं उज्ज्वलवर्णं सुबृतं सुषु वर्तते गच्छतीति सुवृत् सुचकं
शोभनचक्रं रथं हे वधु ! आरोह अमृतस्य अमरणस्य मम द्वीर्घा-

^२युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परितस्थुष्टः । रोचन्ते
रोचना दिवि ॥(सं. ७-४-२०.)   ^३योगेयोगे तवस्तरं
वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ (सं. ४-१-२.)

ह वध्वमृतस्य लोकश्च स्योनं पत्ये वहतुं कुणुष्व ।
 ५ उदुक्तरमारोहन्ती व्यस्यन्ती पृतन्यतः । मूर्धानं
 पत्युरारोह प्रजया च विराङ्गव । ^६संराज्ञी शशुरे
 भव संराज्ञी शशुवां भव । ननान्दरि संराज्ञी भ-
 व संराज्ञी अधि देवतु । ^७सुषाणाऽशशुराणां प्र-

युषो लोकं स्थानं, आरुह्य च पत्ये मह्यं स्योनं सुखकरं वह-
 तुं पितृकुललब्धं स्वीधनं कुणुष्व स्थापयात्रैव रथे ॥

उदिति ॥ उत्तरं श्रेष्ठं रथं उदारोहन्ती उर्ध्वमारोहन्ती
 पृतन्यतः योद्धुक्षमान् व्यस्यन्ती विविधं क्षिपन्ती पत्युः मम
 मूर्धानं औरोह प्रधानभूता भव प्रजया च विराङ्गव विरा-
 डिति दशाक्षरवतः छन्दसो नाम । तथा हि श्रुतिः ‘दश संपद्यन्ते
 दशाक्षरा विराट्’* इति । यथाविराङ्गन्दो दशाक्षरवद्वति तथा
 त्वं दशपुत्रा भवेत्यर्थः विराजमाना वा भव ॥

^६प्राधान्यमेव स्फुट्यति—संराज्ञीति ॥ शशुरे संराज्ञी वद्धभा भव।
 शश्वां च संराज्ञी भव । ननान्दरि पत्युस्वसा ननान्दा
 वध्वा: तस्यां च संराज्ञी भव । तथा देवृषु देवरेषु पत्यु-
 भ्रातरों वध्वा देवराः तेष्वपि संराज्ञी भव । अविशब्दः सप्तम्य-
 र्थानुवादी ॥

‘तदेव पुनरुच्यते—स्नुषाणामिति ॥ अस्मद्बृहे यास्त्नुषाः
 तासां शशुराणां शशुरस्य तद्वातुणां प्रजायाश्च तव आगामिन्याः

जायश्च धनस्य च । पतीनां च देवणां च सजा-
तानां विराङ्गव । ^४नीललोहिते भवतः कृत्या स-
क्तिर्यज्यते । एधन्तेऽस्या ज्ञातयः परिवर्वन्धेषु बध्यते ।
^५ ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्षमा यन्ति जनाङ्ग अनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत् आगताः ।

धनस्य च मदीयस्य पतीनां च पत्युर्मम मत्स्थानीयानां च देव-
णां च देवराणां च अन्येषां च सजातानां गृहे मया सह
जातानां विराद् ईश्वरा भव ॥

^४ सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तुणाति—नीललोहिते इति ॥ स्या ठय-
वस्तीर्यनाणे एते सूत्रे नीललोहिते वर्णे भवतः एकं नीलमपरं
लोहितम् । ततः किं? कृत्या । पष्ठचेकवचनस्याकारः । कृत्या-
योः परैः प्रयुक्तायाः सक्तिः सङ्गः प्रतिहतिः व्यज्यते प्रादु-
र्भवति सूत्राभ्यां प्रतिहता भूत्वा नास्मानभिभवितुं शक्नोतीत्यर्थः ।
ततश्च एधन्ते एधन्तां अस्याः ज्ञातयः परिश्च बन्धेषु बन्धन-
स्थानेषु स्नेहविषयेषु बध्यते बध्यताम् । आत्मन एवायं परो-
क्षानिर्देशः अयं जनोऽब्रवीदितिवत् ॥

^५ ते सूत्रे उत्तराभिरभियाति—ये वध्व इति ॥ वध्व इति
पष्ठचेकवचनं रूपं छान्दसम् । अस्या वध्वा वहतुं पितृकुलल-
घं धनं, कीदृशं? चन्द्रं आळादकरं ये यक्षमाः यक्षस्था-
नीयाश्चोरादयो यन्ति प्राप्नुवन्ति अपहर्तुं जनान् अनु जनान्
समीपे तान्यज्ञिया देवाः पुनर्नयन्तु यत् आगताः ॥

¹⁰ मा विद्वन्परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामपद्मान्त्वरातयः । ¹¹ सुगं पन्थान-
मारुक्षमरिष्टु श्वस्तवाहनम् । यस्मिन्वीरो न
रिष्यत्यन्येषां विन्दते वसुं ॥ ६ ॥

धनस्य च नवं च ॥ ६ ॥

¹ ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आधत्तं रुयिं

¹⁰ तेव देशं प्रति—मा विद्विति ॥ परिपन्थिनः पन्थानं परिवृत्यापहर्तुकामा ये तिष्ठन्ति ते परिपन्थिनो मा विद्वन् मा लप्सत मा ज्ञासिषुर्वा ये परिपन्थिनो दम्पती आसीदन्ति आधावन्ति । सुगेभिः सुगैः पथिभिः दुर्गं देशं अतीतां अतिक्रामतां तौ दम्पती एव । परोक्षनिर्देशः पूर्ववत् । अपद्रान्तु अपगच्छन्तु अरातयः शत्रवः त एव परिपन्थिनः ॥

¹¹ सुगभिति ॥ सुखेन् गम्यते यस्मिन् पवि तं सुगं पन्थानं आरुक्षं आरुद्वानस्मि न विद्यते रेषां यत्र तं अरिष्टं श्वस्तवाहनं अविनाशीनि वाहनानि यत्र । यस्मिन्श्च पथि वीरः अस्मशीयो रक्षिता न रिष्यति रिष्टो न भवति, न केवलं न रिष्यति किन्तु अन्येषां परिपन्थिनोमेव वसु धनं विन्दते तं पन्थानमारुक्षभिति ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाभिकाण्डमन्त्रवाच्यानि षष्ठः खण्डः.

¹ तीर्थादिव्यतिक्रमे जपः—ता मन्दसानेति ॥ आश्विन्येषा ।
ता तौ आश्विनौ मन्दसाना रत्यमानौ मनुषः मनुरिति मनुष्यस्य

दशवीरं वचस्यवे । कुतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभ-
स्पती स्थाणुं पथेष्टुमप्त हुर्मतिं हतम् । ३अयं नौ
मह्याः पारं स्वस्ति नेष्टुदनस्पतिः । सीरा नस्तुत-
रा भव दीर्घायुत्वाय वर्चसे । ३अस्य पारे निरक्ष-

नाम तस्य मनुष्यस्य दुरोणे गृहे एवंभूतौ युवां वचस्यवे वच-
नवेते स्तुतिलक्षणं वच इच्छते मह्यं दशवीरं दशभिः पुत्रैस्सहितं
रथ्य धनं आधत्तं दत्तम् । किञ्च—तीर्थं मार्गे भवं सुखेन प्रपी-
यते यत्र तत् सुप्रपाणं तादृशं तीर्थं कुतं कुरुतं हे शुभस्पती!
शुभ इत्युदकनाम, वृष्टिलक्षणस्योदकस्य पालयितारौ । किञ्च—
पथि यस्तिष्ठति तं पथेष्टुं स्थाणुमपहतं अपविध्यतं हुर्मतिं दुष्टा-
शयं तस्करादिकं च अपहतम् ॥

२नावमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते—अयं न इति ॥ अयं वनस्पतिः
वनस्पतिविकारभूता नौरियं नः अस्मान् मह्याः महत्याः नद्याः
पारं तीरं स्वस्ति अविनाशं यथा भवति तथा नेष्टु नयतु
सीरा सीरेति नदीनामैतत्, सम्बुद्धौ चाकारः । हे सीरे! तं
नः अस्माकं सुतरा सुखेन तरेतुं शक्या भव । नदीं प्रत्येत-
द्वचनम् । अथ वा—सुतरा सुषु तारयित्रीति नाव एवाभि-
धानं, दीर्घायुत्वाय । छन्दरयुकारान्तोऽप्यायुशब्दोऽस्ति, ‘छन्द-
सि वा’ इति वचनात् । वर्चसे च भव ॥

३तीर्त्वा जपः—अस्य पार इति ॥ अस्य नद्यादेः पारे
तीरे निरक्षतस्य निस्तरितव्यस्य जीवाः जीवत्तः प्राप्ताः ते

तस्य जीवा ज्योतिरशीमहि । मह्या इन्द्रस्स्वस्त-
ये । ^४यद्वते चिदभि श्रिष्ठः पुरा जर्तृभ्य आतृदः ।
संधाता सन्धि मघवा पुरोवसुनिष्कर्ता विहृतं पु-

वयं ज्योतिः अभयं स्थानं अशीमहि प्राप्नुयाम । एवंभूता-
नामस्माकं इन्द्रश्च मह्यै महत्यै स्वस्तये भवतु ॥

^४मशानादिव्यतिक्रमे होमः—यद्वतेचिदिति ॥ यत् ‘सुपां
सुलुक्’ इति सोलुक् यः ऋते चित् क्रतेऽपि अभिश्रिष्ठः
अभिष्ठेषणद्रव्यं अभिश्रिद् तस्माद्वतेऽपि पुरा पूर्वमेव जर्तृभ्यः
जतुशब्दस्येदं विलृतं रूपं, तत्र बहूचा उकारान्तमधीयते, तत्र
रेकमात्रमुपजनः । इह तु उकारस्याप्यूकारः । तृतीयान्तं चेतत्
व्यत्ययेन । बहुवचननिर्देशाच्च आद्यर्थवग्निः । जत्वादिभिः
आतृदः, स्वपिनृदोः कसुन्, जत्वादिभिरातर्दनात् पुरा यावता कालेन
जत्वादीन्यातृन्ते द्वितीकुर्वन्ति ततः प्रागेवातिशीघ्रमित्यर्थः । सन्धाता
तृन्वन्तमेतत्, तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्मणि च द्वितीया ।
सन्धि सन्धातव्यं सन्धातव्यस्य वस्तुनः सन्धातेत्यर्थः मघवा
इन्द्रः पुरोवसुः पुरुशब्दस्य छान्दस ओकारः, पुरुवसुः बहुध-
नः निकर्ता इदमपि तृन्वन्तं ‘यद्वै निष्कृतं तत्संस्कृतम्’ इति
बहुचब्राह्मणं, संस्कर्ता विहृतं अत्यन्तविनष्टं पुनः । यः पुरुवसुः
मघवाऽन्तरेण्यभिष्ठेषणद्रव्यं प्रागेव च जत्वादिभिरातर्दनात् स-
न्धातव्यं वस्तु सद्वाति विहृतं च पुनसंस्करोति, साकाङ्क्षत्वा-
त्तस्मा इति गम्यते, तस्मै स्वाहेति ॥

नः । ^५इडामग्र ^६इमं मै वरुण ^७तत्त्वा यासि ^८त्वं नो
अये ^९स त्वं नो अये ^{१०}त्वमग्रे अयाऽसि । ^{११}ये ग-
न्धर्वा अप्सरसश्च देवीरेषु वृक्षेषु वानस्पत्येष्वासते।
शिवासते अस्यै वृध्वै भवन्तु मा हिंसिषुर्भृतुम्-

^५इडामग्र इति ॥ इडां अन्नं हे अग्ने ! पुरुदंसं बहुदर्शनीयं
अत्यन्तश्लाघ्यं गोस्सनिं गवां दानं च शश्वत्तर्म दीर्घकालस्था-
यिनं हवमानाय त्वामाहयते मह्यं साध साधय देहि । किञ्च—
स्यान्नसूनुस्तनयश्च पौत्रो तनयः । कीदृशः ? विजावा विज-
ननस्वभावः ‘जनसनखनक्रमगमो विद्, विङ्गनोरनुनामिकस्यात्’
इत्यात्मम् । किं बहुना ? हे अग्ने ! सा ते प्रसिद्धा सुमतिः
भक्तेष्वनुग्रहात्मिका बुद्धिः अस्मे अस्मासु भूतु भवन्तु ॥

^{६-१०}इमं मै वरुणेत्यादि पञ्च गताः ॥

^{११}क्षीरिवृक्षाद्यतिक्रमे जपः—ये गन्धर्वा इति ॥ ये गन्धर्वाः
विश्वावसुप्रभृतयः अप्सरसश्च देवीः देव्यः एषु वृक्षेषु वान-
स्पसेषु न्यग्रोधोन्दुम्बराश्वत्येषु आसते तिष्ठन्ति एते वै ग-
न्धर्वाप्सरसां गृहाः । ते अस्यै वृध्वै शिवा भवन्तु मा
हिंसिषुः वहतुं स्त्रीधनं ऊहमानां आनीयमानां इमां च ॥

^५इडामग्रे पुरुदंसं सनिं गोद्धार्श्वत्तमं हव-
मनाय साध । स्यान्नसूनुस्तनंयो विजावाऽग्ने सा
ते सुमतिभूत्वस्मे ॥ (सं. ४-२-४.)

^{६-१०}एते मन्त्राः (२२-२४) पुटेषु लिखिताः ।

ह्यमानाम् । ^{१२}या ओषध्ये या नद्यो यानि धन्वा-
नि ये वनां । ते त्वां वधु प्रजावर्तीं प्रत्वे मुश्च-
न्त्वं हसः । ^{१३}संकाशयामि वहतुं ब्रह्मणा गृहैरघो-
रेण चक्षुषा मैत्रेण । पूर्याणां द्वं विश्वरूपं यदस्याऽ-
स्योनं पतिभ्यस्सविता कुणोतु तत् । ^{१४}आ वाम-

^{१२}नद्याद्यतिक्रमे जपः—या ओषधयः अस्माभिः अतिक्रान्ताः,
याश्च नद्यः यानि धन्वानि निरुदकाः प्रदेशाः ये वना
यानि वनानि, ते उक्ताः तत्तदधिष्ठानदेवताः हे वधु त्वा ! त्वां
प्रजावर्तीं कुर्वन्त्वात् शेषः । अंहसश्च त्वे त्वां प्रमुच्चन्तु ॥

^{१३}ग्रहानुत्तरया संकाशयति—तत्र वहतुः पूर्वं प्रापयितव्यः
मन्त्रलिङ्गात् । सङ्काशयामि प्रदर्शयामि वहतुं अस्याः पितृकु-
लादानीतं धनं ब्रह्मणा मन्त्रेण गृहैः मदीयैस्सह सङ्काशयामि ।
अघोरेण अक्रूरेण मैत्रेण सौम्येन चक्षुषा, एषा तावत् एव-
स्मृतेन चक्षुषा पश्यतु तामहं दर्शयामि । यच्च अस्यां पर्या-
णद्वं वन्धुभिः सर्वतो नद्वं विश्वरूपं नानारूपं आभरणादिकं
तत्सविता पतिभ्यः पत्ये महं गद्वात्रादिभ्यश्च स्योनं सुखं
कुणोतु करोतु ॥

^{१४}वाहौ विमुचति—आवामगन्तिति ॥ हे अश्विनौ ! वां युवयोः
स्वभूता उमतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिः अरमान् प्रति आऽग्न्
आगमत् प्राप्ता । हे वाजिनीवस्तु ! हविर्भिः स्तुतिभिश्च धनव-

गन्थसुमृतिर्वा॑जिनीवस् न्यश्विना हृथ्सु कामात्
 अयत्सत् । अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रि-
 या अर्यम्णो दुर्यात् अशीमहि । ¹⁵अयं नौ देवस्स-
 विता बृहस्पतिरिन्द्राभी मित्रावरुणा स्वस्तये ।
 त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणः काम् आयात्
 कामाय त्वा वि मुञ्चतु ॥ ७ ॥

आस्ते नवं च ॥ ७ ॥

न्तौ कामान् । प्रथमार्थे द्वितीया । बहूचाश तथैव पठन्ति ।
 अस्माकं हृत्सु ये कामाः सुखेन गृहं प्राप्नुयामेति ते च न्यय-
 सत नियताः निश्चिता जाताः यस्मात् युवां गोपा गोपौ वाह-
 योः पथि रक्षितारौ अभूतम् । मिथुना सहचारिणौ हे शुभ-
 स्पती ! अन्नस्य उद्दकस्य वा पालयितारौ युवयोश्च प्रसादात्
 अर्यम्णः आदित्यस्य अग्रेवा प्रिया भूत्वा दुर्यान् ग्रहान् अ-
 शीमहि प्रविशेम ॥

¹⁵अयमिति ॥ वाहं प्रति वचनमेतत् । हे वाह ! नः अ-
 स्माकं कामे सति इह आयातं त्वा त्वां कामाय यथेष्ट-
 चरणाय विमुञ्चतु । कः ? अयं देवस्सविता बृहस्पत्याद्यश्च
 स्वस्तये अविनाशाय प्रजया संरराणः प्रजां सम्यक् दद्रत्
 प्रजया वा सम्यग्रममाणः प्रजाभिः क्रीडन्नित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डमन्त्रव्याख्याने सप्तमः खण्डः ।

^१शर्म वर्मदमाहरस्यै नार्यौ उपस्थिते । सिनी-
वालि प्रजायतामियं भगस्य सुमता असत् ।
^२गृहानभ्रान्त्सुमनसः प्रपद्येऽवीरघी वीरवतस्तु-
वीरवत् । इरां वहतो घृतमुक्षमाणस्तेष्वहृ सुमना-
सं विशामि । ^३आगन्गोष्ठं महिषी गोभिरश्वरायु-

^१चर्मस्तरणम्—शर्म सुखं वर्म तनुत्राणं एवम्भूतं इदं चर्म
आहर । किर्मद्? अस्यै अस्या नार्यः उपस्थिते उपस्तर-
णार्थम् । कृत्येऽर्थे केन्प्रत्ययः । दृष्टेन्दुरमावास्या सिनीवाली ।
हे सिनीवालि ! इयं वधूः प्रजायतां प्रजावती भूयात् । भगस्य
च देवस्य सुपतौ अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ असत् स्यात् भवतु,
सोऽपि त्वत्प्रसादात् इमामनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥

^२गृहान् प्रपादयन् वधूं वाचयति—गृहान् अहं प्रपद्ये ।
कीदृशान्? भद्रान् मनोज्ञान् सुमनसः गृहेषु अवस्थिताः
श्वश्रूदयः वधूं दृष्टा सुमनसो भवन्तीति गृहास्तुमनस इत्याह ।
अवीरघी वीराः पुत्राः अतद्वननस्वभावा अहं वीरवतो देवरा-
दिपुष्टेस्तद्वतः सुवीरान् शोभनरक्षकपुरुषयुक्तान् इरां अन्नं वह-
तो घृतमुक्षमाणाः ब्राह्मणेषु भुज्ञनेषु यत्र वृतमुक्ष्यते तत इत-
स्सिच्यते ते गृहा उच्यन्ते घृतमुक्षमाणा इति । द्वितीयार्थे
प्रथमा । प्रपद्य च तेषु एवम्भूतेषु गृहेषु अहं सुमनाः भूत्वा
संविशामि ॥

ष्मत्पत्री प्रजाया स्वर्वित् । बहीं प्रजां जनयन्ती
सुरतेममधिः शतहिमास्तपर्यात् । ^४अयमग्निर्गह-
पतिस्तुत् स्तपुष्टिवर्धनः । यथा भगस्याभ्यां दद-
द्विष्य पुष्टिमथो प्रजाम् । ^५प्रजाया आभ्यां प्रजाप-

^३अथोत्तरे त्रयोदश होममन्त्राः—आगन्निति ॥ आगन् आ-
गतवती गोष्ठुं गृहं महिषी मम वल्लभा भार्या गोभिः अश्वैश्च
पितृकुललब्धैस्तह आयुष्मान्पतिर्यस्या इति आयुष्मत्पत्री अनेना-
त्मन आयुराशास्ते । प्रजया अपत्येन स्वर्वित् स्वर्गस्य लब्धीं
‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति’ इति प्रजयेत्युक्तम् । तत्र विशेषविधिः—
बहीं प्रजां जनयन्ती सुरता शोभनधना *भूत्वा इममधिं औपा-
सनान्नि शतहिमाः शतसंवत्सरान् सपर्यात् परिचरतु अत्रेयं यो-
ग्या भवत्वित्यर्थः ॥

^४अयमधिः औपासनोऽन्निः गृहपतिः मदीयस्य गृहस्य पालयिता
सुसंसत् शोभनसदनः पुष्टिवर्धनः मम पुष्टिवर्धयिता ‘श्रियमिच्छे-
द्धुताशनात्’ † इति वचनात् । एवभूतोऽन्निः आभ्यां आवाभ्यां
दम्पतिभ्यां रथिं घनं पुष्टि अथो प्रजां च ददत् दद्यात् ।
वोर्लोपो लेटि वा । यथा भगस्य भगाय देवाय दत्तवान् । भगग्र-
हणमुपलक्षणं, यथा देवेभ्य इत्यर्थः । देवानामपि हि कर्मजाः
सिद्धयः ॥

^५प्रजायै आभ्यां अनयोर्दम्पत्योः या प्रजा तस्यै हे प्रजापते!

*शोभनाभरणा,

†मत्स्यपुराणवचनमिति शब्दकल्पद्रुमः,

त् इन्द्राश्री शर्म यच्छतम् । यथैन्योर्न प्रमीयाता
उभयोजीवतोः प्रजाः । ^६तेन भूतेन हविषाऽयमा
योग्यतां पुनः । जायां यामस्मा आवाक्षुस्तात्
रसेनाभिवर्धताम् । ^७अभिवर्धतां पयसाऽभि राष्ट्रेण
वर्धताम् । रुद्या सहस्रपोषसौ स्तामनेपेक्षितौ ।
^८इहैव स्तं मा वियोष्टं विश्वमायुर्थ्यभुतम् । मह्या

शर्म यच्छ इति विपरिणामेन सम्बन्धः । हे इन्द्राश्री ! युवां
च शर्म यच्छतं यथा एनयोः उभयोः जीवतोः सतोः प्रजा
न प्रमीयातै न प्रमीयेत तथा शर्म यच्छतम् ॥

^६तेनेति ॥ यदिदं मया हूयते तेन भूतेन प्राप्तेन वा हविषा
अर्थं जनः आप्यायतां पुनः, वीप्सालोपोऽत्र द्रष्टव्यः, पुनःपुनः।
किञ्च—अस्मै मह्यं यां जायां आवाक्षुः आवहन् दत्तवन्तः
तां रसेन आज्यादिना अभिवर्धतां अभिवर्धयत्वयं जनः ॥

^७अभीति ॥ तथा इयं अभिवर्धतां पयसा, राष्ट्रेण गृहक्षेत्रादिना
च अभिवर्धताम् । तथा सहस्रपोषसा बहूनां पोषयित्या रुद्या
धनेन इमौ दम्पती अनपेक्षितौ स्तां यथा अनयोरन्यत्रापेक्षा
न भवति तथा धनकृद्धिरस्तु ॥

^८इहैवेति ॥ आत्मन एवायमन्तरात्मानं प्रति वचनम् । हे
आवयोरन्तरात्मानौ ! इहैव गृहे स्तं भवतं मावियोष्टं कदाचिदपि
वियुक्तौ मा भूतम्, विश्वमायुः ‘स ह पोडशं वर्षशतमजीवत्’* इति

इन्द्रस्त्वस्तये । ^९ध्रुवैषि पोष्या मयि महं त्वाऽदा-
दृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावती सं जीव शरद-
शतम् । ^{१०}त्वष्टा जायामेजनयत्वष्टाऽस्यै त्वां प-
तिम् । त्वष्टा सहस्रमायूर्षि दीर्घमायुः कृणोतु-
वाम् । ^{११}इमं मे वरुण ^{१२}तत्त्वा यामि ^{१३}त्वं नो अ-
प्ने ^{१४}स त्वं नो अग्ने ^{१५}त्वमग्ने अयाऽसि ॥ ८ ॥
जीवतोः प्रजा वामेकं च ॥ ८ ॥

अत्युक्तं व्यक्षुतं प्राप्नुतम् । इन्द्रश्च युवयोः महै महत्यै स्वस्तये भवतु ॥

^९ध्रुवैषीति ॥ हे वधु ! मम पोष्या त्वं मयि ध्रुवा निश्चला
एषि भव । महं त्वा त्वां अदात् दृहस्पतिः । सा त्वं
मया पत्या सह प्रजावती भूत्वा सभीव शरदशतं बहून् वत्सरान् ॥

^{१०}त्वष्टेति ॥ ‘यावच्छो वै रेतसःस्सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि वि-
करोति’* ‘त्वष्टा रूपाणि पिंशतु’† इति च रूपनिर्मणे कर्तृत्वेन
श्रुतो यः त्वष्टा स त्वष्टा इमां जायां अजनयत् । तथा
अस्यै अस्याः त्वां पर्ति च त्वष्टा एवाजनयत् हे मदीयान्त-
रात्मन् ! स एव त्वष्टा वां युवयोः अन्तरात्मनोः सहस्रमायूर्षि
बहूनि धनानि दीर्घमायुश्च कृणोतु करोतु ॥

^{११-१५}इमं मे वरुण इत्यादयः पञ्च गताः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने अष्टमः खण्डः ॥

११-१५ एते मन्त्राः (२२-२४)पुटेषु लिखिताः ॥

*सं. १-५-९.

† १-१३-१,

^१इह गावः प्रजायध्वमिहश्वा इह पूरुषाः ।
इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीदतु । सोमे-
नादित्या बलिनसोमेन पृथिवी दृढा । अथो नक्ष-
त्राणामेषामुपस्थे सोम आधितः ।^३प्रस्वस्स्थः प्रेयं प्र-

^१उत्तरया चर्मण्युपविशतः—इह गाव इति ॥ इह गृहे हे गावः !
प्रजायध्वं प्रजाता भवत । इहाश्वाः ! इह पूरुषाः ! प्रजायध्वमित्येव ।
सर्वत्र आमन्त्रितनिवातः छान्दसत्वान्न भवति । इहो इहैव सह-
स्रदक्षिणः बहुदानयोग्यः रायस्पोषः धनस्य पोषः निषीदतु ॥

^२अथ या पुमांसमेव सूतवती जीवपुत्रा च, तस्याः पुत्रं वध्वा
अङ्के उपवेशयति—सोमेनेति ॥ आदित्याः देवाः सोमेन बलि-
नः, सोमेन ओषधीनां वृद्धिः ओषधिवृद्धौ याग इति । पृथिवी
च सोमेन दृढा ओषधिवनस्पत्यादिभिः । अथो यथा एषां न-
क्षत्राणां उपस्थे सोम आधितः आहितः एवमयं बालः तवोपस्थे
उपविशतु ॥

^३तस्मै फलानि प्रयच्छति—प्रस्वः स्थ इति ॥ प्रस्वूयन्त इति
प्रस्वः हे फलानि ! यूर्यं प्रस्वः स्थः प्रसवशीलाः स्थ ॥ छा-
न्दसो विसर्जनीयः, भवथ । इयमपि वधूः भुवने प्रजया अ-
पत्येन प्रशोचेष्ट प्रसोषीष्ट यथा यूर्यं प्रसवशीलाः स्थ तथेय-
मपि युज्मत्प्रसादेन प्रसवशीला भवत्वित्यर्थः ॥

^४उत्तरे जपति—इह मियामिति ॥ इह गृहे प्रजया मियं ते

जया भुवने शोचेष्ट । ^४इह प्रियं प्रजया ते समृध्य-
तामस्मिन्गृहे गारुहपत्याय जागृहि । एना पत्या त-
न्वं संसृजस्वाथा जीव्री विद्युमावदासि । ^५सुम-
ङ्गलीरियं वधूरिमां समेत् पश्यत् । सौभाग्यमस्यै
दत्वायाथास्तुं विपरेतन । ^६श्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्धु-

समृध्यता प्रीतिस्ते वर्धताम् । अनेन प्रजासम्पत्तिरुक्ता । धर्म-
 सम्पत्तिमाह—अस्मिन् गृहे गारुहपत्याय गृहपतिभावाय जागृहि
 अतिथीनामग्रीनां च परिचरणे अवहिता भव । कामसंपत्तिमाह—
 एना अनेन पत्या मया तन्वं तनुं शरीरं संसृजस्व संभो-
 गकाले । एवं चिरकालमनुभूय अथ अनन्तरं जीव्री जीर्णाभि-
 धानमिदमिति निरुक्तकार आह ‘आत्वारम्भ न जिव्रयः’* इत्यत्र।
 जीर्णा सती विदर्थं यज्ञं तद्विषयं वक्तव्यं पुत्रपौत्रादीनां आव-
 दासि आभिमुख्येन वद् इत्थमिदं कर्तव्यमिति ॥

^५सुमङ्गलीरिति ॥ सुमङ्गलीः छान्दसस्मुलोपाभावः । सुमङ्ग-
 लीरियं वधूरिति स्वभावकथनम् । एवमूर्तां इमां समेत समा-
 गच्छत, समेत्य च पश्यत ईक्षव्यं ईक्षकान्प्रति वचनम् ।
 तथा चाश्वलायनः ‘सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत’† इति ।
 दृष्टा च अस्यै सौभाग्यं दत्वाय दत्वा अथ अनन्तरं अस्तं
 स्वस्वगृहस्थानं विपरेतन यथेष्टं गच्छत ॥

वर्मसि ध्रुवतस्तिस्थृतम् । त्वं नक्षत्राणां मेथ्यसि
स मा पाहि पृतन्यतः । ^१सप्त ऋषयः प्रथमां कृत्तिका-
नामरुन्धतीं यद्ग्रुवत्तां ह निन्युः । षट्कृत्तिका मुख्य-

^६ध्रुवं दर्शयति—ध्रुवेति ॥ ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः ध्रुवयोनिः
ध्रुवोत्पत्तिः अन्येषां नक्षत्राणां ध्रुवतः ध्रुवत्वहेतौ स्थितं स्वयं च
ध्रुवं नक्षत्रं त्वमसि । कुत एतत् ? त्वं नक्षत्राणां भ्रमतां मे-
थ्यसि मेथी स्वलेवाली असि । सा यथा बलीवर्दानां अ-
नपगमने हेतुः स्थाणुः तथा त्वं नक्षत्राणाम् । य एवभूतः स
त्वं मा मां पृतन्यतः योद्गुकामात् पाहि ॥

^१अरुन्धतीं दर्शयति—सप्तेति ॥ सप्तष्यः काश्यपादयः ।
तेषां कृत्तिका नाम भार्याः सप्त । तासामरुन्धती नाम सप्तमी
पतिव्रता प्रधानभूता निश्चला च । इतरा व्यभिचारशङ्क्या त्यक्ता
इत्यैतिहासिकाः स्मरन्ति । तदिद्भुच्यते सप्तष्यः काश्यपादयः
कृत्तिकानां प्रथमां अग्रगण्यां अरुन्धतीं यत् यदा ध्रुवतां
निश्चलतां हेति प्रसिद्धि दर्शयति निन्युः नयन्ति स्म । यदिति
वचनात् तदेति अध्याहार्यम् । तदा इतराः षट्कृत्तिकाः अरुन्ध-
त्यां, मुख्ययोगं प्रधानभावं वहन्ति आवहन् अभ्युपगतवत्यः ।
तस्याः अरुन्धत्याः दर्शनेन इयं वधूः अस्माकं ‘अस्मदो द्वयो-
श’ इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । मम अष्टमी भूत्वा एधतु वर्धताम्,
अहं सप्तष्णिणामष्टमस्थानीयो भूयासम्, इयमपि कृत्तिकादीनामष्ट-
मस्थानीया भूयादित्यर्थः ॥

योगं वहन्तीयम् स्मा कमेधत्वष्टुमी ।⁸ सदस्सप्ति-
मद्गुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सर्वं मेधामयासि-
षम् ।⁹ उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपूर्वनिरक्रितिं मम ।
पशुश्च मह्यमावहु जीवनं च दिशो दश ॥¹⁰ मा-

⁸ उपाकरणसमापनयोः काण्डषीणामनन्तरं होमः—सदस्सप्ति-
मिति ॥ सदः यज्ञगृहं तस्य पतिः सदस्सप्तिः । कोऽसौ ?
आन्त्रिः, स हि सर्वयज्ञानामधिपतिः देवतान्तरं वा । तं सदस्सप-
ति अद्गुतं महन्नामैतत् महान्तं अद्गुतकर्मणं वा, प्रियं इन्द्रस्य
सोमपानार्थिन इन्द्रस्यान्त्रिः प्रियो भवति तदायत्तत्वाद्यज्ञानाम्,
काम्यं प्रार्थ्यं स्तोतृणां एवम्भूतं सदस्सप्तिं सार्वं द्वानं मेधां
प्रज्ञां च अयासिषं याच्चाकर्माऽयं, वर्तमाने लुड्, याचामि ॥

⁹ स्वयं प्रज्वलितेऽग्नौ समिदाधानम्—उद्दीप्यस्वेति ॥ हे जात-
वेदः ! मम निरक्रितिं हिंसकर्व अपघन् तस्य अपहर्ति कुर्वन्
उद्दीप्यस्व । किञ्च—पशुश्च मह्यं आवह आनय । जीवनं
च आवह । दिशश्च दश आवह वशीकुर्वित्यर्थः । दिशेति
पाठे, दिश अतिसर्जने, दिशः सर्वाः जीवनं दिश जीवनत्वेन
देहीति, जीवनरूपेण मे दिशो देहीत्यर्थः ॥

¹⁰ मा न इति ॥ हे जातवेदः ! नः अस्माकं सम्बन्धिनं मा
हिंसीत् । पुरुषव्यत्ययः । मा हिंसीः । किम् ? गामश्चं पुरु-
षं जगत् यज्ञान्यज्जङ्गम् । किञ्च—हे अये ! अविभ्रत् अ-

*दिशेति वा पाठः,

नौ हि^१सीज्ञातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् । अवि-
भृद्ग्रु आगहि श्रिया मा परि पातय ॥ ९ ॥

ब्रुवत्स्थितं नवं च ॥ ९ ॥

^१उदीष्वातौ विश्वावसो नम्सेडामहे त्वा । अ-
न्यामिच्छु प्रफूर्यं सं जायां पत्यां सूज । ^२उदी-
ष्वातुः पतिवति ह्येषा विश्वावसुं नम्सा गीर्भिरीद्वे।

नेषां हविर्वहनमकुर्वन् अस्मान्प्रति आगहि आगच्छ, आगत्य
च श्रिया मा मां परिपातय परिगमय सर्वतश्श्रिया समृद्धं कुरु ॥
इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डमन्त्रव्याख्याने नवमः खण्डः।

^१दण्डोत्थापनमन्त्रः—उदीष्वाति इति ॥ उदीष्व उत्तिष्ठ
अतः शयनात् हे विश्वावसो ! विश्वावसुर्नाम गन्धवः, तद्बुध्या
दण्डः स्थापितः, तेनैवं संबोध्यते । नमसा नमस्कारेण त्वा
त्वां ईडामहे याचामहे, अन्यां इच्छु प्रफूर्यं प्रथमवयसं स्त्रियं,
इमां तु मम जायां पत्या मया संसूज ॥

^२उदीष्वाति इति ॥ गतार्थः । पतिवति ह्येषा । छान्दसो हस्वः ।
एषा हि पतिवती मया पत्या तद्वती विश्वावसुं त्वां नमसा गी-
र्भिः स्तुतिभिश्च ईद्वे याच्वे । अतश्च अन्यां इच्छु पितृपदं
पितृगृहे स्थितां व्यक्तां असमाप्तविवाहाम् । स हि ते स्वभूतो भागः

अन्यामिच्छ पितृष्ठदं व्यक्ताऽ स ते भागो जनुषा
तस्य विद्धि । ^३अमै प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-
त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामः प्रपद्ये याऽस्यां प-
तिद्वी तनूः प्रजाद्वी पञ्चद्वी लक्ष्मिद्वी जारद्वीम-
स्यैतां कुणोमि स्वाहा । ^४वायो प्रायश्चित्ते ^५आदि-
त्य प्रायश्चित्ते ^६प्रजापते प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रा-
यश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामः प्रपद्ये याऽ-
स्यां पतिद्वी तनूः प्रजाद्वी पञ्चद्वी लक्ष्मिद्वी जार-
द्वीमस्यै तां कुणोमि स्वाहा । ^७प्रसवश्रोपयामश्च

जनुषा जन्मना तदर्थं त्वं जात इत्यर्थः । तस्य विद्धि तं
लभस्व ॥

^{३-६}अथ होममन्त्राः—अमे प्रायश्चित्त इति ॥ प्रायो विना-
शः चित्तः सन्धानं हे प्रायश्चित्ते ! विनष्टस्य कर्मणः सन्धातः ! हे
अमे ! देवानां मध्ये त्वं प्रायश्चित्तिरसि । ततश्च नाथकामः
अहं ब्राह्मणः त्वां प्रपद्ये । या अस्यां वध्वां पतिद्वी तनूः
पाणिरेतादिः या च प्रजाद्वी या च पञ्चद्वी या च लक्ष्मिद्वी अ-
न्दसो हस्वः, अस्यै अस्याः तनूं जारद्वीं कुणोमि करोमि ।
इदं मे चिकीर्षितं, तेन त्वां प्रपद्ये । एतेन उत्तराख्ययो व्याख्याताः ।
मध्यमयोश्च ‘त्वं देवानाम्’ इत्यादेरनुषङ्गः ॥

काटश्चार्णवश्च धर्णसिश्च द्रविणं च भगवन्तरिक्षं
च सिन्धुश्च समुद्रश्च सरस्वाऽश्च विश्वव्यचाश्च
तेयं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमैषां जम्भे दध्मस्स्वा-
हा । मधुश्च माधवश्च अुकश्च शुचिश्च नभश्च न-
भस्यश्वेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्र्यश्च तपश्च तपस्यश्च
तेयं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमैषां जम्भे दध्मस्स्वा-

‘प्रसवश्चेति ॥ प्रसवः अनुज्ञा, उपयामः पृथिवी ‘इयं वा उप-
यामः’* इति श्रुतेः, काटः लिङ्गरूपः रुद्रः ‘नमः काल्याय’†
इति दर्शनात्, अर्णवः उदन्वान् बदादिः, धर्णसिः ग्रहं, द्रविणं
धनं बलं वा, भगः आदित्यानामन्यतमः सौभाग्यं वा ‘उदयं
मामको भगः’‡ इति दर्शनात्, अन्तरिक्षं प्रसिद्धं, सिन्धुः नदी,
समुद्रः प्रसिद्धः, सरस्वान् देवताविशेषः अन्वारम्भणीयायां हृष्टः
‘पीपिवांसं सरस्वतः, दिव्यं सुपर्णम्’§ इति च, विश्वव्यवाः
इन्द्र इत्याहुः ‘विश्वव्यचसमवतं दतीनाम्’|| इति दर्शनात् ।
एतेषां स्वरूपेण अधिष्ठातृद्वारेण च यथासम्बवं देवतात्वम् । तेष-
ब्दस्यान्वयसिद्धचर्थं येशब्दोऽध्याहार्यः । ये ते अनुक्रान्ताः देवाः
एषां जम्भे इन्तनामैतत्, जातावेकवचनम्, दन्तेषु भक्षणाय दध्मः
प्रक्षिपामः । कम्? यं द्विष्मः यश्च नो द्वेष्टि तम् ॥

‘मधुश्चेति ॥ वसन्तादीनां पणामृतूनां द्वौद्वौ मासौ मध्वाद-
यः । ते इत्यादि पूर्ववत् ॥

* सं. ६-५-८. † सं. ४-५-७. ‡ ग्रा. २-७-१६. § सं. ३-१-११.

॥ क्लक्षकं. ३-४६-४.

हां । ^१चित्तं च चित्तिश्वाकृतं आकृतिश्वाधीतं चा-
धीतिश्व विज्ञातं च विज्ञानं च नामं च क्रतुश्व इ-
क्षश्व पूर्णमासश्व ते यं द्विष्टमो यश्व त्वो द्वेष्टि तमें-
षां जम्भे इधमस्स्वाहा । ^{१०}^१भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा
सुवस्स्वाहोऽस्वाहा ॥ १० ॥

उदीष्वातो दश ॥ १० ॥

^१अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं

^१चित्तं चेति ॥ चित्तं अन्तःकरणं, चित्तः तद्व्यापारः, आकृतं
अभिप्रेतं, आकृतिः अभिप्रायः, अधीतं अध्यापनं, अधीतिः अध्यय-
यनं,* विज्ञातविज्ञाने प्रसिद्धे, नाम च क्रतुश्वेति नामरूपे वि-
वक्षिते क्रियत इति क्रतुः । दर्शपूर्णमासौ प्रसिद्धौ । एतेषां देव-
तात्वं पूर्ववत् । ते इत्यादि च पूर्ववत् ॥

^{१०}भूस्स्वाहेत्यादिभिः चतुर्भिः वध्वाशिशरस्याज्यशेष(नयनम्) — भू-
स्स्वाहेति ॥ भूराद्यः त्रयो लोकाः । ओमिति ब्रह्म ॥

इति श्रीहरदत्विरचिते एकाभिकाण्डमन्त्रव्याख्याने दशमः खण्डः ।

^१अथ वधूर्वरं समीक्षते—अपश्यं त्वेति ॥ अपश्यं त्वा त्वा
पश्यामि मनसा हृदयेन स्स्नेहमित्यर्थः । चेकितानं जानन्त
मदभिप्रायं तपसः गर्भाधानादेहपनयनपर्यन्तात् जातं द्विजत्वेन

* अधीतं ध्यातं अधीतिः ध्यानम् । इति पा.

तपसो विभूतम् । इह प्रजामिह रयिश रणः प्र
जायस्व प्रजया पुत्रकाम । ^२अपश्यं त्वा मनसा
दीध्यानाऽ स्वायां तनूऽ कृत्विये* नाथमानाम् ।
उपमामुच्चा युवर्तिवभूयाः प्रजायस्व प्रजया पु-

जातं तपसः भिक्षाच्चर्यादैरध्ययनाङ्गभूतात् विभूतं विभूतिमत्वेन नि-
ष्पन्नं विभूतिः श्रीः ‘क्रचस्मामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्’ †
इति । इह प्रजां इह मम च गृहे रायि धनं रणः ददत् प्रजया
प्रजायस्व हे पुत्रकाम ! यत्प्रजाया जन्म तज्जनयितुरेव जन्म ।
श्रूयते हि ‘प्रजामनुप्रजायसे । तदु ते मत्यमृतम्’ ‡ इति ॥

^१वरो वधूमीक्षते—अपश्यं त्वेति ॥ अपश्यं त्वा त्वां अहं
मनसा पश्यापि दीध्यानां दीध्यमानां ध्यायन्तीं वा स्वायां तनूं
स्वस्यां तन्वाम् । सप्तम्याः पूर्वसर्वदीर्घः । तत्र ‘ईदूतौ च सप्तम्यर्थे’
इति प्रगृह्यसंज्ञायां सूत्यामपि छान्दो ऊकारस्सानुनासिकः । वहृ-
चास्तु शुद्धमेवाधीयते । इहापि केचिदूकारात्परमनुरवारमधीयते ।
ऊकारान्तस्तु शुद्धः । कृत्विये कृतुकाले भवो गर्भः कृत्वियः,
द्वितीयैकवचनस्य शेआदेशः । नाथमानां प्रार्थयमानां स्वे शरीरे
मतो गर्भं प्रार्थयमानामित्यर्थः । उपेत्ययमनुशदस्यार्थे द्रष्टव्यः ।
मां उच्चा उच्चं सम्बोगकाले उपरि सन्तं युवतिः यौवनावस्थां
प्राप्ता त्वं उपवभूयाः अनुभूयाः अनुभूय च प्रजया प्रजायस्व
हे पुत्रकामे ! ॥

* तनू कृत्विये, तनू कृत्विये. † त्रा. १-२-१. ‡ त्रा. ३-५-५.

त्रकामे । ^३ समञ्जन्तु विश्वे देवास्तमापो हृदयानि
नौ । सं मातृरिश्वा सं धाता समु देष्ट्रीं दिदेषु* नौ।
^४ प्रजापते तन्वं मे जुषस्व त्वष्टुद्वैभिं सहस्राम
इन्द्र । विश्वेऽवै रातिभिं सरस्वाणः पुंसां बहुनां

^३ उत्तरयाऽऽज्यशेषण हृदयदेशौ समनक्ति—समञ्जन्त्वति ॥ नौ
आवयोः हृदयानि, व्यापारबहुत्वात् बहुवचनम् । विश्वे देवाः
समञ्जन्तु सस्नेहानि कुर्वन्तु । आपश्य समञ्जन्तु । मातृरिश्वा
वायुः सोऽपि समनक्तु । धाता समनक्तु । समित्यस्य देष्ट्रीत्यने-
न त सम्बन्धः । उकारोऽनर्थकः । संदेष्ट्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।
सन्देशस्य कारणित्री । संदेशः परस्परसंभाषणम् । ^५ का पुनः
संदेष्ट्री? सरस्वती, संभाषणस्य तदायत्तत्वात् । गर्भधाने च
तस्या व्यापारदर्शनात् ‘गर्भ धेहि सरस्वति’† इति । सा सं-
देष्ट्री दिदेषु* । अयमप्यन्तर्भावितण्यर्थः । सन्देशं कारयतु नौ
आवयोः सम्भोगकालानुरूपं सम्भाषणं सरस्वती कारयत्वित्यर्थः ॥

^५ अथ जपः—हे प्रजापते! त्वं मे तन्वं तनुं शरीरं जुषस्व
सेवस्व प्रविश । येनाहं रेतस्सेके समर्थस्यां ‘आसिञ्चतु प्रजा-
पतिः’‡ इति दर्शनात् । हे त्वष्टु! त्वमपि मे तन्वं जुषस्व ।
देवेभिः देवैः देवाः विष्णवादयः ‘विष्णुर्योनि कल्पयतु’§ इत्यादिमन्त्रे
निर्दिष्टाः तैस्सह । कीदृशस्त्वम्? सहस्रामः सहेरसानच्,
सहस्रामः, तस्यैव छन्दसो नकारस्य मकारः । रूपनिर्माणे स-

* दिदेष्ट्रीति पा. † दिदेष्ट्रित्याख्यातेन. ‡ १-१३-२. § १-१३-१.

मातरस्याम् । ^५आ नः प्रजां जनयतु प्रजापति-
राजरसाय समनकुर्यमा । अदुर्भृलीः पतिलो-
कमाविश्वं शं नौ भव द्विष्टे शं चतुष्पदे । ^६तां
पूषित्तुवत्तमामेरयस्वं यस्यां वीजं मनुष्यां वपन्ति।

मर्थ इत्यर्थः, ‘त्वष्टा रूपाणि पिंशतु’* इति दर्शनात् । हे इन्द्र! त्वमपि मे तन्वं जुषस्व विश्वैः देवैः तव रातिभिः मित्रभूतैः सह संरराणः सम्यगस्मभ्यं अभिषतं ददत् पुंसां वहनां मातरः ‘पिता मात्रा’ इति पितुरेकशेषे प्राप्ते मातुरेकशेषः छान्दसः, द्वयोश्च वहुवचनम् । मातरौ मातापितरौ स्याम स्याव युष्मत्र-सादादावां ‘बहुपुत्रौ स्यावेत्यर्थः ॥

^५आ न इति ॥ न इति द्वयोर्बहुवचनम् । प्रजापतिः आवयोः प्रजां आजनयतु । आजरसाय आजरसं आवां समनकु सत्त्वेहौ करोतु अर्यमा आदित्यः । त्वं च अदुर्भृलीः दुष्टानि मङ्गलानि लक्षणानि यस्यास्सा दुर्भृलीः ततोऽन्या अदुर्भृलीः, छान्दसः सुलोपाभावः । सुमङ्गली भूत्वा पतिलोकं पत्युर्मम लोकं गृहं आविश आवस । शं नः इत्यादि गतम् ॥

^६तापिति ॥ हे पूषन् ! यस्यां मनुष्याः वीजं वपन्ति शुक्लमुत्सृजन्ति तां मे शिवतमां अनुकूलतमां कृत्वा एरयस्व प्रेरयस्व पार्यां मे प्रोत्साहयेत्यर्थः । भार्यायां हि वीजं वपन्ति अन्यत्र

या न ऊरु उशती विस्त्रयातै यस्यामुशन्तः प्र-
हरेम् शेफंम्* ॥ ११ ॥

शं चतुष्पदे ह्वे चं ॥ ११ ॥

'आरोहोरुपवऋहस्व बाहुं परिष्वजस्व जाया-

निषेधात् । सा विशिष्यते—या नः ‘अस्मदो द्वयोश्च’ इत्येक-
स्मिन् बहुवचनम् । महां ऊरु या उशती कामयमाना विस्त्रयातै *
विश्रयातै शकारस्य सकारः छान्दसः, पञ्चमो लकारः । विश्रेयत
विश्लिष्टौ कुर्यात् तदा हि योनिः विवृता भवति यस्यां च एवं-
भूतायां उशन्तः कामयमाना भूत्वा शेफं* शिशं प्रहरेम्* प्रक्षिपेम् ।
पूर्ववद्बहुवचनम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरीचैतकामिकाण्डमन्त्रव्याख्याने एकादशः खण्डः ।

'अथ समोवेशनकाले जपः । अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत—आरो-
होरुभिति ॥ जपपक्षे तावदात्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषः । हे
मदीयशरीरात्मन् ! अस्या ऊरुं आरोह, आरुह्य च आत्मनो
बाहुं बाहू उपर्वहस्व उपर्वहेणमालिङ्गनं इह तु तदर्थं प्रसारणम् ।
आलिङ्गनाय बाहू प्रसारय । प्रसार्य च परिष्वजस्व जायां
तस्यां सुभन्स्यमानः प्रीयमाणो भूत्वा तथाहि प्रजा रूपादि-
समृद्धा भवति । पुष्यतमित्यादि जायया सहाभिधानम् । हे जाये !
मदीयशरीरात्मन् ! शुवां पुष्यतं पुष्टौ भवतं मिथुनौ मिथुनीभूतौ

* विस्त्रयाते...प्रहराम शेपम्. पा.

९ सुमनस्यमानः । तस्यां पुष्पतं मिथुनौ सयो-
नी बह्वीं प्रजां जनयन्तौ सरेतसा । ^१आर्द्र्याऽर-
ण्या यत्रामन्थपुरुषं पुरुषेण शकः । तदेतौ मिथु-
नौ सयोनी प्रजयाऽमृतेनेह गच्छतम् । ^२अहं ग-
र्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः । अहं

सयोनी सङ्गतोपस्थेन्द्रियौ बह्वीं प्रजां जनयन्तौ सरेतसा स-
रेतसौ चिरकालमविच्छिन्नेन्द्रियौ । एषैवानयोः पुष्टिः । यदुत
प्रजासमृद्धिः । अभिमन्त्रणपक्षे तस्यामित्यन्तं पत्युरभिमन्त्रणं,
शिष्टं द्वयोः ॥

^१आर्द्र्येति ॥ अत्रापि जपपक्षे शरीरान्तरात्मनोऽभिधानम् । यत्रेति
यथाऽर्थे । यथा कश्चित् आर्द्र्या आज्याक्तया अरण्या अग्नि
अमन्थत् एवं शकः इन्द्रः, उपलक्षणमेतत्, पूर्वो विवाहस्य
कर्ता इन्द्रादिः पुरुषेण पुरुषलक्षणेन शेफेन पुरुषं पुमांसं गर्भम-
मन्थत मंथनसद्वेशेन व्यापारेण निष्पादितवान् । तत् तद्वत् एतौ
मिथुनौ मिथुनीभूतौ युवां सयोनी सङ्गतोपस्थेन्द्रियौ सन्तौ प्रजया
अमृतेन प्रजारूपेणामृतेन ‘प्रजामनुप्रजायसे । तदुते मत्यमृतम्’* इति
श्रुतेः । इह गृहस्थाश्रमे स्थितौ गच्छतं केवलोऽप्यर्यं गमिः
संपूर्वस्यार्थं द्रष्टव्यः, सङ्गच्छतं सङ्गतौ भवतम् ॥

^२अहमिति ॥ ओषधीषु गर्भे अदधां दधामि श्रौतस्मार्तकर्मनि-
ष्टानद्वारेण ।

प्रजा अजनयं पितृणाम् हं जनिभ्यो अवरीषु* पु-
त्रान् । †पुत्रिणेमा कुमारिणा विश्वमायुर्व्यभुतम् ।
उभा हिरण्यपेशसा वीतिहोत्रा कृतद्वसू । ‡दशस्य-

अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्ञायते वृष्टिः वृश्चरक्षं ततः प्रजाः ॥†

इति । अहमेव च विश्वेषु भुवनेषु अन्तः अवस्थितः परमात्म-
द्वारेण स्वरूपेण वा । एवम्भूतः अहं पितृणां अर्थाय प्रजा
अजनयं जनयामि । अहमेव जनिभ्यः जन्याः अस्या वध्वाः
अवरीषु अवरासु अश्वात्कालभाविनीषु स्नुषासु पुत्रान् जनयामि ।
पुत्रोत्पादनद्वारेण पौत्रा अपि मे सन्त्वत्यर्थः । तदेतज्जपपक्षे
यथाश्रुतमेव । अभिमन्त्रणपक्षे तु प्रयुक्तिद्वारेण, प्रयुक्तिश्वाईभिमन्त्र-
णमेव ॥

*पुत्रिणेभेति ॥ पुत्रिणाविमौ । पुत्रिणेति द्विवचनस्याकारः ।
पुत्रिणौ इमा इमौ युवां कुमारिणा कुमारीभिः दुहितृभिः तद्व-
न्तौ विश्वमायुः ‘स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्’ ॥ इत्येवं रूपं
व्यक्षुतं प्राप्नुतम्, उभा उभौ हिरण्यपेशसा पेश इति रूप-
नाम, परिशुद्धवर्णो वीतिहोत्रा वीतिरिति हविर्नाम, हविषा हो-
तारौ कृतद्वसू । दकारः छान्दस उपजनः । कृतवसू कृतधनौ ॥

‡दशस्यंत्वेति ॥ दशस्यतिः दानकर्मा, वकार उपजनः ।
बहूचास्तु वकारं न पठन्ति । दशस्यंता अर्थिभ्योऽपेक्षितानि ददतौ

*अपरीषु. पा.

†मनु. ३-७६.

‡अपरीषु अपरासु. पा.

§प्रयुक्तिद्वारेण, प्रयुक्तिश्वा, पा.

॥छा. ३-१६-७.

त्वाऽमृताय करु शमूधौ रोमशं हैथो देवेषु कु-
णुत्तो दुवः ॥ १२ ॥
आरोहु नवं ॥ १२ ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

अमृताय अमरणाय देवत्वप्राप्तये कं अनर्थकोऽयं निपातः पादपूर-
णश्छान्दसः । शं सं सकारस्य शकारश्छान्दसः, बहूचास्तु स-
कारमेव पठन्ति । ऊधः ऊधस्थानीयं उभयोः उपस्थेन्द्रियं रो-
मशं अनेन उपभोगयोग्यता लक्ष्यते, रोमोत्पत्तेः प्राक् अनुपभो-
ग्या हि स्त्रियः । तथा च भावयव्यस्य राज्ञो भार्या भावयव्यानी-
मिन्द्रः पत्युस्सखा परिहसन् उवाच उपभोगयोग्या त्वं न भवसि
रोमाणि ते नोत्पन्नानीति । सा तमब्रवीत्—

उपोप मे परामृश मा मे दध्राणि मन्यथाः ।

सर्वाऽहमस्मि रोमशा गन्धारिणामिवाविका ॥ * इति ॥ तद्रोमश-
मूधः शंहथः । लोडर्थे लट् । संहतं संश्लिष्टं कुरुतमित्यर्थः । किंच—
देवेषु दुवः परिचरणं कृणुतः कुरुतम् । पूर्ववछोडर्थे लट्
पुरुषव्यत्ययश्च । कृणुतं देवान्परिचरतमित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डमन्त्रव्याख्याने द्वादशः खण्डः.

¹अथ क्रतुसमावेशने भार्याया अभिमन्त्रणम्—विष्णुर्योनिमि-
ति ॥ विष्णुः ते तव योनिं कल्पयतु गर्भाधानक्षमां करोतु । प्रजा-

आसि श्रुतु प्रजापतिधर्ता गर्भं दधातु ते । ^१गर्भं
धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अश्वि-
नौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजा । ^३हिरण्ययी अरणी
यं निर्मन्थतो अश्विना । तं ते गर्भं हवामहे दशमे
मासि सूतवे । ^४यथेयं पृथिवी मही तिष्ठन्ती गर्भ-

पतिश्च मामाविश्य तत्र रेतः आसि श्रुतु । तच्च निषिक्तं रेतः
धाता आदित्यानामन्यतमः प्रजापतिरेव वा गर्भं दधातु गर्भरू-
पेण परिणमयतु । तस्य च रूपाणि हस्तपादादीनि त्वष्टा पिं-
शतु दीप्तिकर्माद्यम्, ‘नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन्’* इति दर्श-
नात्, दीप्तानि करोतु ॥

^२गर्भं धेहीति ॥ सिनीवाल्या सरस्वत्या च अधिष्ठिता वधू-
रेव तथाऽभिमन्त्र्यते । धेहि धारय । अश्विनौ च देवौ ते
तव गर्भं आधत्तां पुष्करस्त्रजा पुष्करमालिनौ ॥

^३हिरण्ययी अरणीति ॥ तृतीयैकवचनस्य पूर्वसर्वणः । हिरण्यया
अरण्या तत्सद्वशेन प्रजननेन यं यादृशं गर्भं निर्मन्थनः
प्रयत्नेन जनितवन्तौ अश्विना अश्विनौ तं तादृशं ते गर्भं हवामहे
आशास्महे दशमे मासि सूतवे सोतुम्, अश्विनौ रूपवन्तौ
तत्पुत्रोपि रूपवान् तादृशस्ते गर्भो भवत्वित्यर्थः ॥

^४यथेयमिति ॥ पृथिवी यथा मही महती तिष्ठन्ती यथेयमि-

मादधे । एवं त्वं गर्भमाधस्व दशमे मासि सूतवे । यथा पृथिव्यग्निगर्भ वौर्यथेन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां गर्भ एवं गर्भ दधामि ते । विष्णो श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमांसं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे । नेजमेषु प-

दानीं तिष्ठति तथैव तिष्ठन्ती उत्ताना सतीत्यर्थः । उत्तानेत्येव बहूचानां पाठः । गर्भमादधे द्युलोकतो निषिक्तं वृष्टिलक्षणं रेतो गृहीत्वा सस्यलक्षणं गर्भ पृथिवी यथा धारयति एवं त्वं गर्भ आधस्व धारय । दशमे मासि इति गतम् ॥

यथा पृथिवीति ॥ पार्थिवेषु अरण्यादिषु अग्रेरवस्थानात् पृथिवी अग्निगर्भत्युच्यते, द्युलोके इन्द्रः प्रधानभूतः, सः तस्याः गर्भत्वेन निरूप्यते, वायुश्च दिंभ्यः प्रभवति, तेनासौ तासां गर्भः, यथा आसां एते गर्भाः एवं गर्भ दधामि ते ॥

विष्णो इति ॥ हे विष्णो ! श्रेष्ठेन रूपेण युक्तं पुमांसं गर्भ अस्यां नार्यां आधेहि । कीदृश्यां नार्यां ? गवीन्यां कमेरेतद्रूपम् । कमनीयायां काम्यायां कामयितुं योग्यायां क्रतुस्नातायामित्यर्थः । अन्ये तु गविनीति स्त्रीणां वीर्यातिशयस्याभिधानं मन्यन्ते 'वि ते भिनक्षि तकर्णि वि योनि वि गवीन्यौ' * इति दर्शनात् । अस्यां नार्यां या गविनी तस्यामित्यर्थः । दशमे मासीति गतम् ॥

रापत् सपुत्रः पुनरापत् । अस्यै मे पुत्रकामायै ग-
र्भमाधेहि यः पुमान् । ^८व्यस्य योनि प्रति रेतो ग-
हाण् पुमान्पुत्रो धीयतां गर्भो अन्तः । तं माता
दशमासो विभर्तु स जायतां वीरतमस्वानाम् ।
^९आते गर्भो योनिमेतु पुमान्बाणं इवेषुधिम् । आ

‘नेजमेषेति ॥ स्कन्द*ग्रहेष्वन्यतमः नेजमेष इतीतिहासपु-
राणयोः प्रसिद्धः । तथाच वैद्यके ‘कुमारग्रहपीडायां नेजमेषं
च पूजयेत्’ इति पठते । हे नेजमेष ! परापत परागच्छ
त्वं हि गर्भस्य इूषकः । यद्यवश्यमागन्तव्यं सपुत्रः पुनरापत् पुत्रं
गृहीत्वा आगच्छ । आगत्य च अस्यै मे मम स्वभूतायां अस्यां
पुत्रकामायां गर्भमाधेहि । कीदृशं ? यः पुमान् ॥

^८व्यस्येति ॥ मया निषिद्धयमानं रेतः त्वं योनि व्यस्य
विक्षिप्य विवृत्य प्रतिगृहाण । तथा सति ते अन्तः गर्भो धीयतां,
स च पुमान् पुत्रः धीयताम् । तं च माता त्वं दशमासः
मासशब्दस्य अयं ‘पहन्’ इत्यादिसूत्रेण मासादेशः । दश-
मासान् विभर्तु, पुरुषव्यत्ययः, विभृहि । स च स्वानां ज्ञाति-
नां मध्ये वीरतमः भूत्वा जायताम् ॥

^९आत इति ॥ ते तव योनि पुमान् गर्भः ऐतु आगच्छतु ।
क इव ? बाण इव इषुर्धि इषवो यत्र धीयन्ते तं यथा बाणः
प्रविशति तद्वत् । यदा चासौ दशमास्यो भवति दशमासभृ-

वीरो जायतां पुत्रस्ते दृग्मास्यः ॥ १३ ॥

गर्भं दधामि तेऽष्टौ च ॥ १३ ॥

^१करोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो योनिमैतु ते ।
अनूनः पूर्णो जायतामश्लोणोऽपिशाचधीतः । ^२पु-
मार्स्ते पुत्रो नारि तं पुमाननुजायताम् । तानि

ते भवति ततः ते पुत्रः वीर्ययुक्तो भूत्वा आजायताम् ॥
इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने त्रयोदशः खण्डः.

^१करोभीति ॥ ते प्राजापत्यं प्रजापतिकर्म रेतसः सेचनं
'आसिञ्चतु' प्रजापतिः' * इति दर्शनात् । तते करोमि । ततश्च गर्भः
ते तव योनिमैतु । स च अनूनः अन्यूनाङ्गः पूर्णः पूर्ण-
कालः दशमास्यः जायतां अश्लोणः अषङ्गः अवधिरो वा, अ-
पिशाचधीतः धीयतेऽर्थायतेर्वा धीतः यः पिशाचैः धीतः + ध्या-
तो वा स न भवतीति ॥

^२पुमानिति ॥ हे नारि! पुमास्ते पुत्रः 'जायताम्' इति
वक्ष्यमाणमपेक्ष्यते । प्रथमस्तावद्वर्भः पुमान्भवतु तं च पुमानेव
अनुजायतां द्वितीयादयोऽपि गर्भाः पुमांस एव भवन्तिवत्यर्थः ।
तानि तादशानि भद्राणि कल्याणानि अमोवानि वीजानि
वीर्याणि ऋषभाः ऋषभवत्सेचनसमर्थाः । के पुनस्ते? प्रजा-
पत्यादयः ओषधयो वा माषादयः वृष्टया जनयन्तु नौ

भद्राणि वीजान्यृष्टभा जनयन्तु नौ । ^३यानि भद्रा-
णि वीजान्यृष्टभा जनयन्ति नः । तैस्त्वं पुत्रान्
विन्दस्व सा प्रसूर्धेनुका भव । ^४कामप्रमृद्यतां म-
ह्यमपराजितमेव मै । यं कामं कामये देव तं मै
वायो समर्धय । ^५अनुहृतं परिहृतं परीवादं परिक्ष-

आवयोः यथा पुत्रा एव उपर्युपरि जायन्ते तादशानि वीर्या-
णि आवयोरुत्पादयन्तु ॥

^३यानीति ॥ पूर्वोक्ताः क्रषभाः यानि भद्राणि वीजानि
नः ‘असद्गो द्वयोश्च’ इति बहुवचनम्, नौ जनयन्ति तैः
वीजैः त्वं पुत्रानेव विन्दस्व सा त्वं प्रसूः प्रसवशीला धेनुका
धेनुसदशी भव । यथा धेनुः वत्सेन पीयते एवं त्वं पुत्रेण
नित्यं पीयमाना भव ॥

^४कामप्रमिति ॥ प्रा पूरणे, कामान्पूरयतीति कामप्रमह्यं ममेदं
कर्म क्रद्यतां क्रद्यमस्तु, अपराजितमेव अमोघमेव मे भवतु ।
हे देव! बायो! यं कामं कामये पुमांसं जनयेयमिति तं मे कामं
समर्धय समृद्धं कुरु । वायुप्रेरितं रेतस्सच्यत इति स एवं
प्रार्थ्यते ॥

^५अर्थप्राध्वस्य परिक्षवपरिकासनयोः जपः—अनुहृतमिति ॥
पृष्ठत आहानं अनुहृतः सर्वत आहानं परिहृतः निन्दितो वादः
परीवादः ‘छिन्धि भिन्धि’* इत्यादिः परितः क्षवथुः परिक्षवः, मन्त्रे

पम् । दुस्स्वंप्नं दुरुदितं तद्विषद्धयो दिशाम्यहम् ।
 ६ अनुहूतं परिहूतं शकुनेर्यदशाकुनम् । मृगस्य
 सृतमंक्षण्या तद्विषद्धयो दिशाम्यहम् । ७ आराते
 अग्निरस्त्वारात्परशुरस्तु ते । निवाते त्वाऽभि वर्स-
 षत् स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्ति मैऽस्तु वन-
 स्पते । ८ नमश्शकुथसदे रुद्राय नमो रुद्राय शकु-

त छन्दसो वकारस्य पकारः । दुस्स्वप्नः प्रसिद्धः दुरुदितं वैधवे-
 यादिशब्दोच्चारणम्, यच्चान्यदेवं दुर्निमित्तं तत् द्विषद्धयो दिशाम्यहं
 अतिसृजामि ॥

९ यदिति ॥ यत् अनुहूतं यच्च परिहूतं यच्च शकुनेः सम्बन्धि
 अशाकुनं अनिमित्तभूतं यच्च मृगस्य सृगालादेः अक्षण्या सृतं
 तिर्यग्मनं अपसव्यादि तच्च द्विषद्धयो दिशाम्यहम् । शकुनं
 निमित्तं शाकुनं, तत्प्रतिपक्षभूतं अशाकुनं दुर्निमित्तम् ॥

१ चित्रियस्य वनस्पतेरभिमन्त्रणम्—आरात् इसादि ॥ हे-
 वनस्पते ! ते तव आरात् दूरतः अग्निरस्तु । एवं परशुरापि
 ते दूरतोऽस्तु । वाताभावो निवातः, ताटशो निवाते सति देवः
 त्वा त्वां अभिवर्षतु वते सति भङ्गप्रसङ्गः, एवं ते स्वस्त्यस्तु
 वनस्पते ! एवं ममापि स्वस्त्यस्तु वनस्पते ! त्वदभिमन्त्रणात् ॥

११ शकुद्रीतेरुपस्थानम्—नमश्शकुत्सदे इति ॥ शकुति सीदते
 रुद्राय, आदरार्थं पुनर्वचनम्, नमो रुद्राय शकुत्सदे । हे शकुत् !

थसदे । गोष्ठमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी
स्तिसगसि नसि वज्रो नमस्ते अस्तु मा मा हिं
सीः । ^{१०}उद्भातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्र
इव सवनेषु शङ्खसिः । स्वस्ति नश्चकुने अस्तु
प्रति नस्सुमना भव ॥ १४ ॥

अहमष्टौ च ॥ १४ ॥

त्वं गोष्ठमसि गवि स्थितमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः, गवोपि
न किञ्चिदपि हिंसन्ति, त्वं च गोष्ठमसि ॥

"सिग्वातस्याभिमन्त्रणम्—सिगसीति ॥ सिक् वस्त्रस्य दशा असि
सिगेव त्वमसि, नसि वज्रः नासि वज्रः न वज्रस्त्वमासि, छान्दोऽसं
पररूपम् । नमस्ते इत्यादि गतम् ॥

^{१०}शकुनेरभिमन्त्रणम्—उद्भातेति ॥ हे शकुने ! त्वं उद्भातेव
साम गायसि यथा उद्भाता साम गायति तद्वत् त्वं गायसि । किञ्च—
शंससि प्रशस्तं वदसि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु ब्रह्मपुत्रः ब्रह्मवर्गोद्भवो
ब्राह्मणाच्छंसी, स यथा उकथ्यादिसंस्थासु त्रिप्वपि सवनेषु
शंसति तद्वत् । यज्ञवाची सवनशब्दः । किञ्च—हे शकुने ! न
अस्मभ्यं स्वस्त्यस्तु, नः अस्मान् च प्रति त्वं सुमना भव ॥

इति श्रीहिरदत्तविरचिते एकाभिकाण्डमन्त्रव्याख्याने चतुर्दशः खण्डः ।

^१प्रातरस्मि प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्स्मित्रावरुणा
प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पर्ति प्रात-
स्मोमेमुत रुद्रं हुवेम । ^२प्रातर्जितं भगं मुग्रं हु-
वेम वयं पुत्रमदित्येऽविधृता । आध्रश्विदं मन्य-
मानस्तुरश्विद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । ^३भग
प्रणेतुर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुद्वृ इदं नः ।

^१दम्पत्योः हृदयविश्लेषे हृदयसंसर्गेषोर्हेमः—प्रातरस्मिति ॥
अग्रचादयः प्रसिद्धाः । तान् प्रातः हवामहे आह्वायामः रक्षार्थम् ।
उत रुद्रं हुक्षेम अपि रुद्रं प्रातराह्वायामः ॥

^२प्रातर्जितमिति ॥ प्रातः प्रातःकाले जयतीति प्रातर्जित् तं भगं
आदित्यानामन्यतमं उग्रं अनभिभवनीयं वयं हुवेम आह्वायामः पुत्रं
आदिते: आदित्यं यो विधृता सर्वस्य धारयिता वृष्टचादिना ।
आध्रः दिरिद्रः तुरः त्वंरमाणः । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । भक्षीति भजे-
र्लिङ्गर्थे लुडि रूपम् । आध्रोपि त्वरन्नपि राजाऽपि मन्यमानः जाना-
नश्चेत् यं भगं इत्थमाह । कथम्? भगं भक्षि भगं भजेयेति
जानानः सर्व एव यस्य भक्तामाशास्ते इत्यर्थः ॥

^३भग प्रणेतरिति ॥ हे भग! सर्वस्य प्रणेतः! आदरार्थं पुनः-
पुनरामन्त्यते । भग! सत्यराधः! राध इति धननाम । भग! इमां
धियं येयं मम बुद्धिः सप्तनीं वाधेयेति तां सप्तनीवाधनं वा
उद्व उत्तिष्ठमानो भूत्वा रक्षतात् पर्यायेण रक्ष ददत् नः अस्म-

भग् प्रणो जनय् गोभिरश्वैर्भग् प्रनृभिर्नृवन्तस्स्याम।
⁴ उतेदानीं भगवन्तस्स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये
 अहांम् । उतोदिता मधवन्थसूर्यस्य वर्यं देवानाऽ
 सुमतौ स्याम । ⁵भग एव भगवाऽ अस्तु देवास्ते-
 न वर्यं भगवन्तस्स्याम । तं त्वा भग सर्व इज्जोह-

भ्यं अभिमतं ददत् । हे भग ! त्वं नः अस्मान् गोभिरश्वैश्च
 प्रजनय समृद्धान् कुरु । हे भग ! तत्प्रसादात् वर्यं नृभिः
 दासादिभिः नृवन्तः प्रकर्षेण स्याम ॥

उतेति ॥ इदानीं अस्मिन् कर्मकाले वर्यं भगेन देवेन तद्वन्तः स्याम।
 उत प्रपित्वे अपि सायाहे उत मध्ये अहां मध्याहेऽपि उत अपि
 उदिता उदयः उदितं तस्मिन् उदिता सप्तम्येकवचनस्याकारः ।
 हे मधवन् ! मध इति धननाम, धनवन् ! कुस्योदये ? सूर्यस्य
 पूर्वाहादिषु त्रिष्वपि कालेषु वर्यं भगवन्तस्स्यामेत्यर्थः । किंच—
 वर्यं देवानां सुमतौ शोभनायां मतौ अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम,
 भगस्यैव प्रसादात् अन्ये देवा अपि अस्माननुगृह्णीयुरित्यर्थः ॥

⁵भग एवेति ॥ हे देवाः ! देवः भगः सः स्वर्यं भग एव सन्
 भगवानस्तु भगेन देवेन तद्वानस्तु, एवं नाम तद्वच्चं श्लाघनीय-
 मित्यर्थः । तेन भगेन वर्यं भगवन्तस्स्याम । हे भग ! य एव-
 भूतोसि तं त्वा त्वां सर्व इत् सर्व एव जनो जोहवीमि, पुरुषव्यत्ययः ।

वैमि स नो भग पुरएता भंवेह । ^६समध्वरायोष-
सो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय । अर्वाचीनं
वसुविदं भग्नं नो रथमिवाश्वा वाजिन् आवहन्तु ।
^७अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवत्तीसद्मुच्छन्तु
भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीना यूयं पात

जोहवीति । बहूचाः तथैवाधीयते । हे भग! स त्वं नः अस्माकं
पुरएता नेता भव इह कर्मणि ॥

^६समध्वरायेति ॥ तस्यैव भगस्य प्रसादेन उषसोपि अध्व-
राय अस्मै सप्तनीवाधनरूपाय यज्ञाय समनमन्त, लोडर्थे लड़,
संनमन्तां भजन्तामित्यर्थः । दधिक्रावेव दधिक्रावा अग्निः आप
इत्यन्ये* । स यथा शुचये पदाय शुद्धाय स्थानाय कल्पते
तद्वत् । किञ्च—वसुविदं वसुनो लभयितारं भग्नं नः अस्मा-
न्प्रति अर्वाचीनं अभिमुखं आवहन्तु के? वाजिनः वेगवन्तः
अश्वा रथमिव यथा रथं अश्वा वहन्ति तद्वत् ॥

^७उत्तरा क्रक् वैश्वदेवी—अश्वावतीरिति ॥ उषासः उषसः अश्व-
वत्यः गोमत्यः वीरवत्यश्च भूत्वा उच्छन्तु व्युच्छन्तु व्युष्टा भवन्तु सदं
सदा नित्यमित्यर्थः । घृतं, उपलक्षणमेतत्, ‘क्षीरं सर्पिः मधूदकम्’†
इत्यादि दुहानाः विश्वतः सर्वतः प्रपीनाः प्रवृद्धाः ये अस्मिन्सूक्ते

स्वस्तिभिसदा नः ॥ १५ ॥

भवेह चत्वारि च ॥ १५ ॥

^१इमां खनाम्योषधीं वीरुधं बलवत्तमाम् । यथा
सप्तर्णीं बाधते यथा संविन्दते परितम् । ^२उत्तानपर्णे
सुभगे सहमाने सहस्वति । सप्तर्णीं मे पराधम्

निर्दिष्टः अग्रचादयः ते यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः सदा
पात रक्षत ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाभिकाण्डमन्त्रव्याख्याने पञ्चदशः खण्डः ॥

^१पत्युर्वर्शीकरणे पाठाया उत्पाटन*मन्त्रः—इमां खनामिति ॥
इमां पाठाख्यां ओषधीं खनामि उत्पाटयामि । वीरुधं विविधं
रोहन्तीं प्रतानवतीमित्यर्थः । बलवत्तमां अतिशयेन वीर्यवती-
मित्यर्थः । यथा ओषध्या सप्तर्णीं बाधते सर्व एव स्त्रीजनः,
यथा च सम्यक् विन्दते असाधारणं लंभते परितम् ॥

^२उत्तराभिः तस्याः पाठाया अभिमन्त्रणम्—उत्तानपर्णे इति ॥
उत्तानानि पर्णानि यस्यास्सा उत्तानपर्णा हे उत्तानपर्णे ! सुभगे !
सौभाग्यस्य निमित्तभूते ! सहमाने ! सह मर्षणे, अभिभवे छन्दसि ।
सप्तर्णीं बाधमाने ! सहस्वति ! अतिबलवति ! सप्तर्णीं मे पराधम
मम सप्तर्णीं परागमय पर्ति मे केवलं कृधि ममैवासाधारणं
कुरु ॥

पर्ति॑ मे॒ केवलं कृषि॑ । ^३उत्तरा॒हमुत्तर् उत्तरेदुत्तरा॑-
भ्यः । अथा॑ सुपत्नी॑ या॑ ममाधरा॑ साधराभ्यः ।
‘न ह्यस्यै॑ नाम॑ गृभ्णामि॑ नो॑ अस्मिन्नं॑मते॑ जने॑ ।
परामे॑व परावत॑ सुपत्नी॑ नाशयामसि॑ । ^५अहम्-
स्मि॑ सहमानाऽथ॑ त्वमसि॑ सासुहिः॑ । उभे॑ सहस्व-
ती॑ भूत्वा॑ सुपत्नी॑ मे॑ सहावहै॑ । ‘उप॑ तेऽधा॑ सह-

उत्तरेति॑ ॥ हे॑ उत्तरे॑! उत्कृष्टे॑! पाठे॑! उत्तरा॑ उत्कृष्टा॑ अहं॑
स्वत्॑ एव, पुनरपि॑ उत्तराभ्योपि॑ उत्तरा॑ भूयासम्, इच्छब्द-
एवार्थे॑ । तथैव॑ बहूचाः॑ पठन्ति॑ । अथ या॑ मम सुपत्नी॑ सा॑
अधराभ्योप्यधरा॑ भवतु॑ ॥

‘न हीति॑ ॥ अस्यै॑ अस्याः॑ नामाप्यहं॑ न गृह्णामि॑ । किं॑
कारणं॑? अस्मिन्॑ ज्ञने॑ आत्मन्॑ एवायं॑ निर्देशः॑, सा॑ नो॑ रमते॑
यतः॑ । किं॑ बहुना॑? परामे॑व परावतं॑ परावदिति॑ दूरनाम-
अत्यन्तं॑ दूरं॑ सुपत्नी॑ नाशयामसि॑ नाशयामः॑ गमयामः॑ । ‘इद-
न्तो॑ मसि॑’ ॥

उत्तरथा॑ तां॑ पाठां॑ द्विधा॑ कृत्वा॑ हस्तयोराच्चधाति—अहमस्मीति॑ ॥
सहमाना॑ सुपत्नी॑ः॑ अभिभवन्ती॑ अहमस्मि॑ । अथ पाठे॑! त्वं॑ असि॑
सासुहिः॑ सहमानाऽसि॑ । ते॑ उभे॑ आवां॑ सहस्वती॑ बलवत्यौ॑ भूत्वा॑
सुपत्नी॑ मे॑ सहावहै॑ अभिभवाव॑ ॥

मानामभि त्वाऽधा^३ सहीयसा । मामनु प्रते म-
नो वृथसं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥१६॥
सहावहै द्वे च ॥१६॥

^१उद्सौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः । अहं

^६उत्तर्या शश्याकाले बाहुभ्यां भर्तरं परिगृहीयात्—उप-
तेऽधामिति ॥ भर्तरं प्रतीदमुच्यते । इमां सहमानां ते तव
उपाधां अधोऽधां तमेव त्वा अभ्यधां तवोपर्यधां सहीयसा
अतिशयेनाभिभवित्रा मनसा युक्ता । एवंच तथा परिग्रहः
कर्तव्यः यथैको हस्तो भर्तुरधो निहितो भवति अपरश्चोपरि ।
एवं कृते सति मामनु मां प्रति ते मनः प्रधावतु वत्सं गौरिव
यथाऽचिरप्रसूता गौः वत्सं प्रति धावति, तथा पथा वारिव यथा
च निम्रेन पथा वारि धावति तद्वत् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डमन्तव्याख्याने षोडशः खण्डः।

^१सप्तनीवाधनार्थमुत्तरेणानुवाकेन अहरहरादित्यमुपतिष्ठते—उद्सौ
सूर्य इति ॥ असौ सूर्यः उदगात् । तमनु मा-
मकः मम स्वभूतः भगः सौभाग्यं उपस्थेन्द्रियं वा । उच्छ-
व्दस्य पुनःश्रुतेः अगात् इत्येष्टते । यथाऽयं सूर्यः प्रवर्धमानः
उद्देति एवं मम भगोपि उदेत्वित्यर्थः । तत् तस्मात्कारणात्
अहं विद्वला वेदनं वित् तद्वती अनया विद्यया तद्वती पर्ति

तद्विद्वला पंतिमभ्यसाक्षि विषासुहिः । ^२अहं केतु-
रहं मूर्धाऽहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पति-
स्सेहानाया उवाचरेत् । ^३मम पुत्राश्वात्रुहणोऽथो
मे दुहिता विराट् । उताहमस्मि संजया पत्युमै
श्लोकं उत्तमः । ^४येनेन्द्रो हविषा कृत्यभवद्विव्युत-

अभ्यसाक्षि । सहेरेतद्वृपम् । अभिभूतवत्यस्मि वशीकृतवत्यस्मि ।
विषासहिः विशेषणाभिभवित्री ॥

^२अहमिति ॥ अहं केतुः अहमेव उभयोरपि वंशयोः के-
तुस्थानीया, अहमेव मूर्धा मूर्धस्थानीया, अहमुग्रा अनभिभव-
नीया विवाचनी विवाचनं निर्णयः तस्य कारयित्री । किञ्च—
ममेत् ममेव क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पतिः अनूवाचरेत् छान्दसो
वकारः । उपाचरेत्, तथैव बहृचाः पठन्ति । अनुतिष्ठतु ।
कीदृश्याः? सेहानायाः । लिटः कानचि रूपमेतत् । अभिभूत-
वत्याः अभिभवन्त्या वा यथा मया ज्ञातं यथा वा मया कृतं
तथैवं पतिरपि करोत्वित्यर्थः ॥

^३प्रेमति ॥ मम पुत्राः शत्रुहणः शत्रूणां हन्तारो भवन्तु । अथो
मे दुहिता च विराट् विराजमाना भवतु । उत अपि च
अहमस्मिं लोडर्थे लट्, असानि सञ्जया सम्यग्जयित्री सपत्नी-
नां, तथा पत्युः, सप्तम्यर्थे षष्ठी पत्यौ, तथैव बहृचाः पठन्ति
श्लोकः यशश्लाघा उत्तमोस्तु पतिरपि ममेव श्लाघतामित्यर्थः ॥

^४येनेन्द्र इति ॥ इन्द्रः येन हविषा कृती कृतकृत्यः अभवत्

मः । अहं तद्कि देवा असपता किलभवम् ।
^५असपता सपत्नी जयन्त्यभिभूवरीः । आवित्सु-
 सर्वासाऽराधो वर्चो अस्थेयसामिव । ^६समजैष-
 मिमा अहं सपत्नीरभिभूवरीः । यथाऽहमस्य वी-
 रस्य विराजामि धनस्य च ॥ १७ ॥
 अस्थेयसामिव द्वे च ॥ १७ ॥

दिवि च उत्तमः अभवत् । अहमपि तत् हविः आक्रि करो-
 तेलुडि 'मन्त्रे वस' इत्यादिसूत्रेण चलेलुकि रूपं, अकृषि ।
 हे देवाः ! ततश्च असपता किल अभवम्, किल प्रसिद्धौ ॥

^५असपत्नेति ॥ असपता अप्रतिपक्षा सपत्नी छन्दसं हस्त-
 वम्, सपत्नीनां हन्त्री जयन्ती जयशीला अभिभूवरीः भवते:
 कनिपि वनो रच, अभिभवनशीला आवित्सु आच्छद्य लब्धवत्यस्मि
 सर्वासां सपत्नीनां राधः धनं वर्चः कान्ति च अस्थेयसामिव
 स्थेयांसः स्थिरतराः ततोऽन्ये अस्थेयांसः 'तेषां धनं यथाऽन्ये
 हरन्ति तद्वत् ॥

^६समिति ॥ इमाः सपत्नीः अहं समजैषं सञ्जयेयं आभिभूवरीः,
 छन्दसः सुलोपाभावः । 'सुमङ्गलीरियम्' * इतिवत् । अभि-
 भूवर्यहं अभिभूवरीः सपत्नीर्वा यथा सञ्जयेयं, तथा सति 'अहं
 अस्य वीरस्य पत्युः धनस्य च विराजामि ईश्वरा भवामि ॥
 इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाश्मिकाण्डमन्त्रव्याख्याने सप्तदशः खण्डः ॥

^१अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कणीभ्यां चुवुका-
दधि । यक्षमङ्गीर्षपूर्णयं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृ-
हामि ते । ^२ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसा-
भ्योऽनूक्यात् । यक्षमं दोषपूर्णमङ्गसाभ्यां बाहुभ्यां
विवृहामि ते । ^३आन्तेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्
हृदयादधि । यक्षमं मतस्त्राभ्यां यक्षः पुाशिभ्यो

^१यक्षमगृहीतां वधुं अन्यां वा स्वस्त्रादिकां पुष्करसंवर्तमूलैः
रुतरैर्मन्त्रैः यथालिङ्गमङ्गानि संमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत्—
अक्षीभ्यामिति ॥ अधिशब्दोऽनर्थकः । ते तव शीर्षपूर्णं यक्षमं
विवृहामि संमृज्य निरस्यामि । एवं सामान्येनोपदिष्टस्य विभ-
ज्यवचनं—अक्षीभ्यामिस्यादि । अक्ष्यादयः प्रसिद्धाः । मस्तिष्कः
कपालान्तर्गतं मांसम् ॥

^२ग्रीवाभ्य इति ॥ ग्रीवा कण्ठः, पर्वभेदेन भेदमारोप्य वहु-
वचनम् । उष्णिहाभ्यः उष्णिहाः तत्रत्या नाड्यः, यानि तद्रतान्य-
स्थीनि ताः कीकसाः । अनूक्यात् पृष्ठवंशात् दोषोर्भवं दोषपूर्णं,
अंसौ बाहु च प्रसिद्धौ ॥

^३आन्तेभ्य इति ॥ अशितं पक्कावस्थायां येषु तिष्ठति तानि
आन्त्राणि तेभ्यः गुदाभ्यः गुदनाडीभ्यः वनिष्ठोः आन्त्रेष्वेव
स्थूलप्रदेशात् हृदयात् हृदयपुण्डरीकात् मतस्त्राभ्यां आम्रफला-
कृतभ्यां वृक्याभ्यां यक्षः यक्षतः पुाशिभ्यः पर्शुभ्यः* ॥

*पार्श्वेभ्यः, वस्तिभ्यः.

विवृहामि ते । ^४ऊरुभ्यां तेऽष्टीवद्धयां जड्बाभ्यां
प्रपदाभ्याम् । यक्षमङ् श्रोणीभ्यां भासदाङ्गुङ्गुसो
विवृहामि ते । ^५मेहनाद्वलङ्करणाल्लोमंभ्यस्ते नुखे-
भ्यः । यक्षमङ् सर्वस्मादात्मनस्तमिमं विवृहामि
ते । ^६अज्ञादज्ञालोम्बोलोम्बो जातं पर्वणिपर्वणि ।
यक्षमङ् सर्वस्मादात्मनस्तमिमं विवृहामि ते ।

^४ऊरुभ्यामिति ॥ ऊरु प्रसिद्धौ । अष्टीवद्धयां ऊरुजा-
न्वोः सन्धिप्रदेशाभ्याम्, जड्बे प्रसिद्धे । प्रपदाभ्यां पादाग्रा-
भ्यां श्रोणीभ्यां ऊरुमूलाभ्यां भासदात् भसदिति गुह्यप्रदेशे
अवयवविशेषस्य नाम भसदेव भासदं तस्मात् ध्वंससः नामे
गुदवलयादित्यन्ये ॥

^५मेहनादिति ॥ मेहनं प्रजननम् । वलङ्करणात्, नकारस्य
लकारः छान्दसः । नकारमेव बहृचाः पठन्ति । वनं वननं त-
तत्क्रियते येन तद्वनंकरणं सर्वे हि लोकः तेन वशीकृतः ।
एवम्भूतात् मेहनात् । अन्ये तु उ अलङ्करणात् इति छेदमाहुः;
अलङ्करणात् मेखलाप्रदेशात्, लोम नखं च प्रसिद्धम् । सर्वस्मात्
आत्मनः उक्तादनुक्ताच्च प्रदेशात् तमिमं यक्षमं विवृहामि ॥

^६अज्ञादज्ञादिति ॥ सर्वस्मादज्ञात् लोम्बोलोम्बः सर्वेभ्यो लोम-
भ्यश्च पर्वणिपर्वणि प्रतिपर्वसन्धि जातं यक्षमं सर्वस्मादिति
गतम् ॥

^७परादेहि शावल्यं ब्रह्मयो विभजा वसु । कृ-
त्यैषा पद्धती भूत्वा जायाऽविश्वते पतिम् । ^८अश्ली-
ला तनूभैवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वै
वासस्ता स्वमङ्गमभि धिथसंति । ^९क्रूरमेतत्कटुकमे-

^७यत् ‘परि त्वा गिर्वणः’* इति परिधापितं वधूवासस्तदेतद्विदे
विवाहकर्मविदे दद्यादुत्तराभिः—परादेहीति ॥ परित्यज शावल्यं
शबलवर्णं वासः, ब्रह्मयो ब्राह्मणेभ्यः वसु विभज विभज्य
देहि । किं पुनः कारणं वासस्त्यागे इति चेदुच्यते—एषा
जाया पद्धती पादवती कृत्या भूत्वा पर्ति आविशते ॥

^८अश्लीलैति ॥ अमुया पापया च कृत्यया आविष्टवत्या
पत्युः तनूः अश्लीला निश्चिका भवति रुशती च । रुशतिः
हिंसार्थः, व्यत्यधेन च कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । हिंस्यमाना च
भवति । कस्मिन् पुनः कृते सर्वमेतद्वति? उच्यते—पतिः
यत् यदि वध्वै वध्वा: वाससा स्वं आत्मीयं अङ्गं शरीरं
अभिधित्सति परिधातुमिच्छति वधूवाससः परिधानमेवंनाम दुष्टं,
तस्मात् तन्न परिधेयं मन्त्रविदाऽपि सता ॥

^९पुनरपि वास एव निन्द्यते—क्रूरमिति ॥ क्रूरं विनाश-
कारि कटुकं रुजाकारि अपाष्टुवत् अपष्टु विषवत् विषयुक्तं
च, एवंनाम निन्दितं एतत् वासः अत्तवे न भवति उपभोक्तुं
योग्यं न भवति । कस्य तर्हीदं योग्यमित्याह—सूर्या सूर्या

तदपाष्टवद्विषवन्नेतदत्तवे । सूर्यो यः प्रत्यक्षं विद्य-
थस एतत्प्रतिगृहीयात् । ¹⁰आशसनं विद्वासनमथौ
अधि विचर्तनम् । सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि
ब्रह्मोत शङ्सति ॥ १८ ॥

इमं विवृहामि ते शङ्सति ॥ १८ ॥

अक्षीभ्यां श्रीवाभ्य आन्तेभ्य ऊरुभ्यां मेहना-
दङ्गादङ्गात्परादेहि सूप्त ॥

प्रसुगमन्ताऽष्टादश हिरण्यवर्णः पञ्चदश सौ-
मः प्रथमष्ठोडश सोमाय जनिविदेऽष्टादशातिष्ठेमं

नौमि विवाहदेवता तथा दृष्टोपि मन्त्रगणः सूर्य 'प्रसुगमन्ता' *
इत्यादिरेवमन्तः । तां यः प्रत्यक्षं स्पष्टं पदशः स्वरशः अक्षरशः
अर्थतो विनियोगतश्च विद्यात् जानीयात् स एतत्प्रतिगृहीयात् प्र-
तिग्रहीतुमर्हति ॥

¹⁰पुनरपि वाससो निन्दा—आशसनमिति ॥ आशसनं क्षत-
करणं शूलादि विशसनं चर्मणं पृथक्करणं स्वधित्यादि अथो
अपिच अधिरनर्थकः । विचर्तनं लचोऽन्यत्र मोचनं एवम्भूतमे-
तद्वासः न प्रतिगृहीयादिति संबन्धः । अथ तस्य कथमनर्थो
न भवति ? उच्यते—सूर्यायाः पश्य रूपाणि सूर्याया हि ता-

त्रयौविंशतिस्सत्येन ता मन्दसानैकान्न विंश-
तिरेकान्न विंशतिशर्वार्म वर्मैकंविंशतिरिह गाव्
एकान्न विंशतिरुदीष्वर्वातो इशापैश्यं त्वा द्वादशा-
रीहोरुं नव विष्णुर्योनि करोमि तेऽष्टादशाष्टादश
प्रातरमि चतुर्दशीमां खनाम्युद्सौ सूर्यो द्वादशद्वा-
दशाक्षीभ्यां ते विंशतिरष्टादश ॥ १८ ॥

प्रसुग्मन्ताऽपैश्यं त्वाऽष्टादश ॥ १८ ॥

प्रसुग्मन्ता तानि ब्रह्मोत शस्ति ॥ हरिः ओम्.
इत्येकाग्निकाण्डे प्रथमप्रभः.

दशानि रूपाणि, तानि च ब्रह्म ब्राह्मणः शंसति तस्य क-
थमनर्थशङ्केति । उतशब्दः सम्यगर्थ, अनेकार्थत्वान्तिपातानाम् ।
एवमेतद्धूवाससः परिदानं* चतुर्थ्यन्ते कर्तव्यं, तथा च विवाह-
न्ते आश्वलायनः ‘सूर्याविदे वधूवत्वं दद्यात्’† इति । अन्ये तु-
यक्षमगृहीतायाः वासः एतद्वैषज्यविदे देयमुपदिश्यते इत्याहुः ।
सूर्यशब्देनापि त एव मन्त्रा उच्यन्ते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिते एकाग्निकाण्डमन्त्रव्याख्याने
अष्टादशः खण्डः.

प्रथमः प्रपाठकस्समाप्तः.

*परिधानं.

†ए. १०८०३.

द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः।

^१उष्णेन वायुदुकेनेत्यदितिः केशान् वपतु^२ आ-
प उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे । ज्योक्त्वा सू-
र्यं हृशे । ^३येनावपथसविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो
वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायु-

^१अथोपनयनमन्ताः । तत्र उष्णा अपः शीतास्वानयति—
उष्णेनेति ॥ हे वायो! उष्णेन उदकेन उष्णमुदकं गृहीत्वा
एहि आगच्छ । किमर्थ? अदितिः केशान्वपतु अदित्याः
वपते अनुग्रहकर्तृत्वं, एवं वायोरुदकानयने ॥

^२उत्तरया शिर उन्ति—आप उन्दन्तिवति ॥ माणवकस्यास्य
शिरः आपः । उन्दन्तु क्लेदयन्तु जीवसे जीवितुं जीवनाय ।
कियन्तं कालं? दीर्घायुत्वाय षोडशवर्षयुतं शतं दीर्घमायुः,
वर्चसे दीपये ज्योक् दीर्घकालं सूर्यं हृशे द्रष्टुं यथा अयं
दीर्घकालं जीवेत्, तावन्तं कालं चक्षुष्मान्भवति वर्चस्वी च
तथोन्दन्तु ॥

^३उत्तराभिः प्रतिदिशं प्रवपत्याचार्यः । तत्र प्राच्यां दिशि—
येनावपदिति ॥ येन क्षुरेण सविता सोमस्य राज्ञः व-
रुणस्य शिर अवपत् विद्वान् नापितकर्मणि कुशलः । तेन
क्षुरेण जातिद्वारैणक्यं तादृशेन वा क्षुरेण हे ब्रह्माणः । ब्राह्म-
णाः पुण्याहवाचनस्य कर्तारः इदं अस्य माणवकस्य शिरः

ष्माञ्जरदृष्टिर्थाऽसंदृयमसौ ।⁴ येन पूषा बृहस्पतेर-
ग्रेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेनास्यायुषे वपु सौश्लो-
क्याय स्वस्तये ।⁵ येन भूयश्वरात्ययं ज्योक्च प-
श्यांति सूर्यम् । तेनास्यायुषे वपु सौश्लोक्याय स्व-
स्तये ।⁶ येन पूषा बृहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चायुषेऽव-

वपत वपने मां प्रयुद्धमित्यर्थः । युप्मदनुज्ञयाऽहं प्रवपामीति
यावत् । यथा वपने सति अयं माणवकः असौ यज्ञशर्मा
आयुष्मान् जरदृष्टिः जीर्णशनश्च¹ अस्त् स्यात् तथा वपत ।
असावित्यत्र, माणवकस्य नामनिर्देशः प्रथमया ॥

⁴अथ दक्षिणतः—येन पूषेति ॥ येन क्षुरेणोति गतम् ।
तेन क्षुरेण अस्य शिरः आयुषे वपु शरीरात्मानं प्रत्यन्तरा-
त्मनः प्रैषः, हे मदीयशरीरात्मन् ! वपु सौश्लोक्याय मुश्लोक-
मकीर्तिः तस्य भावः सौश्लोक्यं यथा अयं मुकीर्तिः स्यात् तथे:
त्यर्थः । स्वस्तये अविनाशाय च ॥

⁵अथ पश्चात्—येन भूय इति ॥ येन क्षुरेण उप्तः अयं
माणवकः भूयश्वराति । पञ्चमो लकारः । भूयिष्ठं चेरेत् सर्वा-
नतीत्य चेरेत्, ज्योक् दीर्घकालं च सूर्यं पश्यति पश्येत् ।
छान्दस उभयत्र दीर्घः । तेनेत्यादि गतम् ॥

¹जरावस्थां गतः, पा.

पत् । तेन ते वपाम्यसा वायुषा वर्चसा यथा ज्यो-
क्सुमना असाः । 'यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा
वस्त्रा वपासि केशान् । शुन्धि शिरो माऽस्यायः प्रभो-
षीः ।' ^८उप्त्वाय केशान् वर्णणस्य राज्ञो वृहस्पतिस्सवि-

^६अथोत्तरतः—येन पूषेति ॥ पूर्वार्धं गतम् । तेन क्षुरेण
ते तव शिरो वपामि असौ इति नामनिर्देशः संबुद्धच्या य-
ज्ञशर्मन्! यथा वपने सति आयुषा वर्चसा च युक्तः ज्योक्-
दीर्घकालं सुमनाः त्वं असाः । अत्रापि पञ्चमो लकारः । स्याः
तथा वपामि ॥

^७अथ वपन्तं नापितं उत्तरयाऽनुमन्त्रयते आचार्यः—यत्क्षुरेणे-
ति ॥ यत् यदा क्षुरेण मर्चयता तीक्ष्णभूतेन सुपेशसा मु-
ख्येण उज्ज्वलेन वस्त्रा करणस्य कर्तृत्वविवक्षा, एवम्भूतेन क्षु-
रेण यदाऽस्य केशान्वपसि । यदिति वचनात्तदेत्यध्याहार्यम् ।
तदा अस्य शिरः शुन्धि शुद्धं कुरु यथा केशाः निर्मूला^१
भवन्ति तथेत्यर्थः । आयुस्तु अस्य मा प्रमोषीः वपनस्य
स्वतो मङ्गलत्वात् एवं प्रार्थयते । तथा च ब्राह्मणम् । 'रि-
क्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डः' ^२ इति ॥

^८अथ केशनिधानमन्त्रः—उप्त्वाय केशान्वित ॥ उप्त्वाय
उप्त्वा 'क्तो यत्' । केशान्, कस्य? वर्णणस्य राज्ञः, के?

^१निर्शेषाः ॥

^२आप. ध. १-१०-८,

ता सोमोऽग्निः । तेभ्यो निधानं बहुधाऽन्विन्द-
न्नतरा द्यावापृथिवी अपस्सुवः ॥ १ ॥
आयुषेऽवृत्पत्पश्च च ॥ १ ॥

^१आयुर्दा देव जरसं गृणानो घृतप्रतीको घृतपृ-
ष्ठो अग्ने । घृतं पिवन्नमृतं चारु गव्यं पितेवं पुत्रं

बृहस्पत्यादयः । ते किमकुर्वन् ? तेभ्यः तेषां केशानां निधानम् ।
अधिकरणे ल्युह् । ते यज्ञ निधीयन्ते तत्स्थानं बहुधा बहुभिः
प्रकारैः अन्विन्दन् अनुक्रमेण लब्धवन्तः । क ? अन्तरा-
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योर्मध्ये अपः अन्तरिक्षे सुवः स्वर्गे
लोके, कालभेदेन स्थानभेदः । एवं अहमपि उदुम्बरमूले इर्भ-
स्तम्बे वा निदधामीति योज्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्तव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने प्रथमः खण्डः.

^१अथ समिदाधानम्—आयुर्दा देवेति ॥ हे देव ! अग्ने ! आ-
युर्दा : त्वं जरसं जरा स्तुतिः तां गृणानः उच्चारणकर्माद्यम-
न्यत्र, इह तु ग्रहणे द्रष्टव्यः, स्तुतिं गृह्णन् इत्यर्थः । घृतप्र-
तीकः घृतं क्षरणदीप्त्योः, प्रतीकमिति अवयवनाम, दीप्तावयवः
घृतं आज्यं पृष्ठे यस्य सः घृतपृष्ठः घृतं पिवन् । कीदर्शं ?
अमृतं चारु गव्यं अस्मिन्कर्मणि आज्यभागादिरूपेण । एवं-
भूतस्त्वं इदानीं अनया समिदाहुत्या इमं माणवकं जरसे नय-

जरसे नयेमम् । ^२आतिष्टेममश्मान् मश्मेव त्वः
स्थिरो भव । अभितिष्ठ पृतन्युतस्सहस्र पृतनायतः ।
^३रेवतीस्त्वा व्यक्षणन्कृत्तिकाश्राकृन्तञ्चत्वा । धियोऽ-
वयन्नव् ग्रा अंवृज्ञस्त्वमन्ताऽ अभितो अय-
च्छन् । ^४देवीदेवाय परिधी संवित्रे महत्तदासाम-

जरां प्रापय यथाऽयं दीर्घीयुभवति तथा कुरु पितेव पुत्रं
यथा पिता पुत्रं सर्वप्रकारेण दीर्घमायुः प्रापयति तद्वत् । एवं
तांवदाचार्यो मन्त्रस्य वक्तेति पक्षे योजना । माणवकपक्षे तु
इमं मां नयेति ॥

^२अश्मास्थापनम्—आतिष्टेति ॥ गतम्* ॥

^{३-४}उत्तराभ्यां वासोऽभिमन्त्रणम्—रेवतीरिति ॥ हे वासः!
त्वा त्वां रेवतीः ‘वा छन्दसि’ इति जसि पूर्वसर्वणः, रेव-
त्यो नाम देवताः व्यक्षणन् विविधमध्वंसयन् कार्पासावस्थायां
बीजनिर्हरणार्थम् । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् वास एव ताः
व्यक्षणन् । कृत्तिकाश्र त्वा त्वां अकृन्तन् कर्तनं तन्तुकरणम् ।
अत्राप्यभेदोपचारः । धियो नाम देवताः त्वा अवयन् त-
न्तुसन्तानं कृत्वा वासः कृतवत्यः । ग्राश्र देवतास्त्वामवृज्ञन्
अन्तरयोरच्छन्दन् । किञ्च—उक्ता अन्याश्र सहस्रं देव्यः
अन्तान् दशासूत्राणि अभितः उभयोः पार्वयोः अयच्छन्

भवन्महित्वनम् । ^५या अकुन्तन्नवयन् या अतन्वत्
याश्च देवीरन्तानभितोऽददन्त । तास्त्वा देवीर्जरसे
संवययन्त्वायुष्मानिदं परिधथस्व वासः । ^६परिधत्त
धत्त वासंसैनश्च शतायुषं कृणुत दीर्घमायुः । बृहस्प-

दाण् दाने, तस्य यच्छादेशः, दत्तवत्यः । देवीः देव्यः स-
हस्तमित्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः । देवाय सवित्रे देवस्य स-
वितुः परिधी परिधिः परिधानं, सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसर्वणः,
परिधौ परिधानकाले आसां देवीनां तत् महित्वं महत्वं म-
हदभवत् एवं नाम ता देव्यो महत्यो यदेवस्य सवितुः वासः
कृतवत्यः ॥ १ ॥ एवम्भूतं च त्वमसीत्यभिमन्तणार्थः ॥

^५उत्तराभिः तिसृभिः परिधापयति—या अकुन्तन्निति ॥ या
देव्यः त्वां अकुन्तन् याश्चावयन् याश्चातन्वत् विस्तारित-
वत्यः याश्च अन्तान् दशासूत्राणि अभितः उभयोः पार्श्वयोः
अददन्त दत्तवत्यः दद दाने, तास्त्वा रेवत्यादयो देवीः देव्यः
जरसे यथा त्वं जरां प्रामुयाः तथा संवययन्तु परिधापयन्तु,
त्वं च आयुष्मान् भवन् इदं वासः परिधत्स्व परिधेहि ॥

^६परिधत्तेति ॥ हे देव्यो ! रेवत्यादयः ! एनं कुमारं वास-
सा परिधत्त आच्छादयत धत्त अत्रापि परिषेष्यते, आदरार्थ
पुनर्वचनम् । परिदधत्यश्च शतायुषमेन कृणुत । दीर्घमायुरि-
ति । अस्योत्तरेण सम्बन्धः, कारणे च कार्योपचारः, दीर्घस्या-

तिः प्रायच्छद्वास॑ एतसोमाय॑ राङ्गे॒ परिधात् वा उ।
 जरां गच्छासि॒ परिधत्स्व॑ वासो॒ भवा॑ कृष्णीनाम-
 भिशस्ति॒ पावा॑ । शतं च जीव॑ शरद॑ सुवर्चा॑ राय-
 श्व॑ पोष्मुप॑ संव्ययस्व॑ । परीदं॒ वासो॒ अधिधा-
 स्स्वस्तये॑ भूरापीनामभिशस्ति॒ पावा॑ । शतं च जीव

युषो निमित्तभूतं एतद्वासो बृहस्पतिः प्रायच्छत् । कस्मै?
 सोमाय॑ राङ्गे॒ । किमर्थ॑? परिधात्वै॒ परिधानार्थम् । उ इत्य-
 नर्थकः ॥

जरां गच्छासीति ॥ इदं वासः परिधत्स्व, परिधाय
 च जरां गच्छासि गच्छेः । कृष्णीनां¹ बन्धुमनुष्याणां च
 अभिशस्ति॒ पावा अभिशस्ते॒ पाता रक्षिता भव । जरां गच्छ-
 सीत्युक्तमेव विशिष्यते—शतं च जीव॑ शरदः॒ संवत्सरान् मु-
 वर्चा॑ भूत्वा रायश्व॑ पोषं रायो धनस्य च पोषं उप उपेत्य-
 यमपेरथे॑, अभिसंव्ययस्व॑ वासो यथा रायस्पोषं भवति तथेत्यर्थः ॥

परिहितवन्तं कुमारमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते—परीदं वास॑ इति ॥
 त्वं इदं वासः पर्यधिधा॑ः परिहितवानसि॑ । धात्रो लुडि॑ रूपमेतत्,
 थकारस्य॑ धकारश्छान्दसः॑ । किमर्थ॑? स्वस्तये॑ । परिधाय॑ च अपीनां
 आपानां ज्ञात्यादीनां अभिशस्ति॒ पावा अभिशस्ते॒ पाता अभूः॑
 शतं च जीव॑ शरदः॒ गतम् । पुरुची॑ः वहुगतिः॑ वसूनि॑ च

¹आकृष्णीनां.

शुरदः पुरुचीर्वसूनि चार्यो विभजासि जीवन् ।
इयं दुरुक्तात्परिवाधमाना शर्म वरुथं पुनर्ती न
आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाभरन्ती प्रिया
देवानां सुभगा मेखलेयम् ॥¹⁰ कृतस्य गोप्त्री त-
पसः परस्पी द्विती रक्षसहमाना अरातीः । सा

आर्यः स्वामी भूत्वा विभजासि विभजेः विभज्य दद्याः जी-
 वन् सम्पन्नसन्, लोके हि स जीवतीत्युच्यते यस्सम्पन्नो भवति॥

^९मौञ्ज्याः परिव्ययनमन्तो—इयं दुरुक्तादिति ॥ इयं मेखला
 दुरुक्तात् ॥ रास आदोदेशः । दुरुक्तानि तथैव शावरगृह्यपाठः ।
 परिवाधमाना सर्वतो नाशयन्ती शर्म शरणं गृहं वरुथं वर-
 णीयं पुनर्ती शोधयन्ती नः अस्माकं सम्बन्धिं अस्मान्वा आ-
 गात् आगतवती, प्राणापानाभ्यां, चतुर्थ्यन्तमेतत्, ताभ्यां ब-
 लमाभरन्ती आहरन्ती प्रिया देवानां एवम्भूता इयं मेखला,
 अतश्च इयमेव सुभगा ॥

¹⁰कृतस्येति ॥ कृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा गोप्त्री तप-
 सः परस्पी, पतेरेतद्वूपं, परशब्दः प्रकर्षेः, तपसः प्रकर्षेण पात्री
 रक्षित्री द्विती रक्षः रक्षसां हननं कुर्वन्ती सहमाना अभिभ-
 वन्ती अरातीः शान्तुजातीः, छान्दसः प्रकृतिभावः । या एवं-
 भूता सा त्वं नः अस्मान् स्थग्नतं परितः अनु आनुपूर्व्येण
 परीहि परिगच्छ, भद्रया त्वया रक्षिता वयं हे मेखले ! मा

नंसमन्तमनु परीहि भद्रया भर्तारस्ते मेखले मा
रिषाम । ¹¹मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजौ यज्-
स्व स्थविरु समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरि-
षु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम् ॥ २ ॥
दीर्घमायुस्समिद्धमेकं च ॥ २ ॥

रिषाम रिष्टा मा धूम भर्तारः ते लां विभ्राणाः, ‘कर्तृकर्मणोः कृति’॥

¹¹अजिनमन्तः—मित्रस्येति ॥ मित्रस्य आदित्यस्य चक्षुः
प्रकाशकं, अजिनोत्तरीयो हि दीर्घायुर्भवति, स च आदित्यं
पश्यति अतः तस्य प्रकाशकं धरुणं धार्यमाणं बलीयः तेजः
अत्यन्तं बलिष्ठं तेजः यशस्वि धारयतो यशोनिमित्तत्वात् स-
यमेव यशस्वि स्थविरं प्रवृद्धं समिद्धं सम्यगिद्धं दीप्तिम्
अनाहनस्यं आहनसः धूर्ता: ‘ये ते मदा आहनसः’* इत्यादौ
दर्शनात् । तेषां कर्म आहनस्यं मणितशब्दादि । ‘आहनस्या-
द्वै रेतस्सच्यते’+ इति बहृचब्राह्मणम् । तद्विपरीतं अनाहनस्यं
धूर्तानामयोग्यमित्यर्थः । वसनं उपरिवासः जरिषु, जीर्यति-
स्तुत्यर्थः कर्मणि च कर्तृप्रत्ययः, स्तोतव्यं जरायाः प्रापयितु-
वा वाजि अन्नवत् अन्नस्य दातृ वा इदं एवम्भूतं अजिनं
अहं परिदधे प्रावृणोमि ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ।

^१आगन्ता समग्नमहि प्रसु मृत्युं युयोतन । अ-
रिष्टास्त्वं चरेमहि स्वस्ति चरतादिह स्वस्त्या गृहे-
भ्यः । ^२समुद्रादूर्मिर्मधुमात् उदारदुपात् शुना सम-
मृतत्वमश्याम् । इमे नु ते रश्मयस्त्वूर्यस्य येभि-

^१उत्तरेण ग्रिं दर्भेषु अवस्थापनमन्त्रः—आगन्त्रेति ॥ आगन्त्रा
आगच्छता आचार्येण समग्नमहि सङ्गतास्त्वः । सङ्गताश्च
मृत्युं मरणं प्रमुयुयोतन यौति; पृथग्भावे लोणमध्यमपुरुषबहुवच-
नस्य तनबादेशः, व्यत्ययेन च उत्तमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः ।
प्रकर्षेण सुषु च पृथक्करवाम । अरिष्टाश्च संचरेमहि । आ-
चार्योपि स्वस्ति चरतात् ममापि इह ब्रह्मचर्ये स्वस्ति भवतु
आ गृहेभ्यः आ गृहस्थाश्रमप्राप्तेः ॥

^३प्रोक्षणमन्त्रः—समुद्रादूर्मिरिति ॥ यत्प्रोक्षणविन्दवः मयि
पतन्ति तत् समुद्रादेव मधुमान् ऊर्मिः मां उदारत् उन्मुखं
आगमत् । उपेत्यस्य अश्यामित्याख्यातेन सम्बन्धः । अनुदात्त-
पाठस्तु व्यत्ययेन । बहुचास्तु आद्युदात्तमेव अधियिते । अंशुना
अन्तर्हीतमत्त्वर्थमेतत्, अंशुमता दीप्तिमता तेनोर्मिणा अमृतत्वं स-
मुपाश्यां सम्यगुपाश्मुवीय । इमे नु ते नु इत्यनर्थकः, यद्यप्यूर्मिरि-
त्येकवचनान्तं प्रकृतं, तथाऽपि रश्मय इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्
इमे ते इति बहुवचनम् । इमे ते सूर्यस्य रश्मयः योऽयं ऊर्मिर्मासु-
दारत् कार्यकारणयोरभेदोपचारः, ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः’ *

स्सपि॑त्वं पि॒तरो न् आयन् । ^३अग्निष्टु हस्तमग्रभी-
थसो^४मस्ते हस्तमग्रभी^५थसविता ते हस्तमग्रभी-
^६थसरस्वती ते हस्तमग्रभी^७त्पृष्ठा ते हस्तमग्रभी-
^८दर्यमा ते हस्तमग्रभी^९दङ्गुस्ते हस्तमग्रभी^{१०}दङ्ग-
स्ते हस्तमग्रभी^{११}न्मित्रस्ते हस्तमग्रभी^{१२}न्मित्रस्त-

इति । अपां विन्दवः सूर्यस्य रथमयः येभिः ये रश्मिभिः सपि-
त्वं समानपानं लः अस्मकं पितरः अङ्गिरसः आयन् इतव-
न्तः । आङ्गिरसस्य वामदेवस्य वैतद्वचनम् । अङ्गिरसो देवानां सखा-
यः, अतो रश्मिभिरन्यैश्च देवैसह पानमुपपन्नम् । एतदुक्तं भव-
ति—ये रश्मिभिसहास्मतिपतरो अङ्गिरसः सोमपानं कृतवन्तः
तत्कारणका विन्दवो मयि पतिताः तैश्चामृतत्वमुपाश्नुवीयेति ॥

^{३-१२}हस्तग्रहणमन्त्राः—अग्निष्टु इति ॥ यदिदं मया तव ह-
स्तग्रहणं तदग्नचादिभिरेव ग्रहणमस्त्वित्युपचारः । लोहर्थे लुड् ।
अग्रभीत् अग्रहीत् गृह्णातु । अग्निः सोमः सरस्वती च प्र-
सिद्धाः । सवित्रादयोपि द्वादशादित्यानामन्यतमै* । त्वं धर्मणा धर्मेण
मित्रोसि यादशो मित्रो देवः तादशोसि । कीदशश्च सः?
'मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमं राजानं हनमेति सोऽब्रवीन्नाहं
सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मि' † इति । एवंविधः 'अग्निः
तवाचार्यस्थानीयः ॥

*अन्यतमशब्दस्य सर्वनामलं नास्तीति भट्टोजीदीक्षिताः.   † सं. ६-४-८.

मसि धर्मणाऽग्निराचार्यस्तवं । ¹³अग्नये त्वा परि
ददाम्यसौ ¹⁴सोमाय त्वा परि ददाम्यसौ ¹⁵सवित्रे
त्वा परि ददाम्यसौ ¹⁶सरस्वत्यै त्वा परि ददाम्यसौ
¹⁷मृत्यै त्वा परि ददाम्यसौ ¹⁸यमाय त्वा परि द-
दाम्यसौ ¹⁹गुदाय त्वा परि ददाम्यसौ ²⁰वन्तकाय
त्वा परि ददाम्यसा²¹वद्धयस्त्वा परि ददाम्यसा-
²²वोषधीभ्यस्त्वा परि ददाम्यसौ ²³पृथिव्यै त्वा स-
वैश्वानुरायै परि ददाम्यसौ । ²⁴देवस्य त्वा सवितुः
प्रसुव उपनयेऽसौ । ²⁵सुप्रजाः प्रजया भूयास्सु-

¹⁸⁻²³उत्तरे परिदानमन्त्राः—अग्नये त्वेत्यादयः ॥ रक्षार्थ दानं
परिदानम् । सर्वत्र च असौशब्दस्य स्थाने माणवकस्य नाम
निर्देशः संबुद्धया ॥

²⁴अथोपनयनमन्त्रः—देवस्य त्वति ॥ देवस्य सवितुः प्रसवे
अनुज्ञायां सत्यां त्वां अहं उपनये आत्मनः समीपं प्रापयामि
वशं नयामीत्यर्थः । नामनिर्देशः पूर्ववत् । केचित्तु—अन्तोदात्तस्य
पाठात् आचार्यस्य नामः प्रथमया निर्देशं मन्यन्ते ॥

²⁵अंथ कर्णे जपः—सुप्रजा इति ॥ हे ब्रह्मचारिन् ! त्वं
प्रजया सुप्रजा भूयाः । सुवीरो वीरैः । अत्र वीराः पैत्राः,
प्रजाया उक्तत्वात् । वर्चसा सुवर्चाः, पोषैश्च सुपोषः, भूया
इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥

वीरो वीरैस्सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैः । ²⁶ ब्रह्म-
चर्यमागामुप मा नयस्व देवेन सवित्रा प्रसूतः ।

²⁷ कोनामास्यसौ नामास्मि कस्य ब्रह्मचार्यस्यसौ
प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्म्यसा²⁸ वेष ते देव सूर्यब्रह्मचारी
तं गोपाय स मा भृतैष ते सूर्यपुत्रसु*दीर्घायुस्स-
मा मृता । याऽस्वस्तिमिर्वायुस्सूर्यश्वन्द्रमा आ-

²⁶ अथ कुमारस्य मन्त्रः—ब्रह्मचर्यमिति ॥ ब्रह्म वेदः तद-
र्थं ब्रतं ब्रह्मचर्यं तदहं आगाम् । ‘आशंसायां भूतवच्च’
इति भविष्यति लुड् । प्राप्नुवानि, तं मां उपनयस्व देवेन
सवित्रा प्रसूतः अनुज्ञातस्त्वम् ॥

²⁷ कोनामासीति ॥ कोनामासि किनामधेयोसीत्याचार्यः ।
असौ नामास्मि इति माणवकः । नामनिर्देशः प्रथमया ।
कस्य ब्रह्मचार्यस्यसौ इत्याचार्यः । नामनिर्देशसंबुद्धच्या ।
प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्म्यसौ इति माणवकः । नामनिर्देशः प्रथ-
मया । प्राण आत्मा + ॥

²⁸ एष इत्याचार्यः । एष माणवकः हे देव! सूर्य! ते तव
ब्रह्मचारी तं गोपाय रक्षस्व । स च मा मृत मरणं मागमत,
हे सूर्य! ते तव एष पुत्रश्च सुदीर्घायुः भवतु स च मा मृत
दीर्घायुषो मध्ये मरणं मा गमत् यां स्वस्ति अग्रचादयः अनु-

* पुत्रस्स

+ प्राणस्य आत्मनः

पोऽनु सं चरन्ति तां स्वस्तिमनु सं चरासा²⁹वध्व-
नामध्वपते श्रेष्ठस्याध्वनः पारमंशीय ॥ ३ ॥
आगुन्ता दश ॥ ३ ॥

¹योगेयोगे तवस्तर²मिमम्भू आयुषे वर्चसे कृ-

कमेण सञ्चरन्ति तां स्वास्ति त्वमपि अनुसञ्चर असौ यज्ञ-
शर्मन् ! ॥

²⁹अध्वनामिति माणवकः* ॥ अध्वपत इत्युक्ते एकस्या-
ध्वनः पतिरित्यपि गम्यते अतः अध्वनामिति पुनर्वचनं, सर्वेषा-
मध्वनां अध्वपते ! सूर्य ! अहं त्वत्प्रसादात् श्रेष्ठस्य श्रेयस्करस्य अ-
ध्वनः ब्रह्मचर्यमार्गस्य पारं पर्यन्तं अशीय अश्नुवीय । ध्वं दुःखं तत्
यत्र नास्ति सोऽध्वा तस्य सुखसाधनस्य मार्गस्य पते ! इत्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रक्षेत्रे तृतीयः खण्डः.

¹अथ होममन्त्राः—ते च सर्वे माणवकस्यैव । द्वितीयचतुर्था-
वाचार्यस्येत्येके । योगेयोगे गतम् । योगस्त्वह कर्मण्युद्योगः† ॥

²इमम्भू इति ॥ हे अग्ने ! त्वं इमं माणवकं आयुषे वर्चसे

*प्रत्यगाशिषं माणवकं वाचयति अध्वनामिति पा. †ब्रह्मचर्यकर्मण्युद्योगः पा.

¹मन्त्रोऽयं (१०) पत्रे लिखितः.

²इमम्भू आयुषे वर्चसे कृषि प्रियः रेतो वरुण

धीति हे । ^३शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा न
श्वका जरसं तनूनाम् । पुत्रास्तो यत्र पितरो भव-

कृधि कुरु यथाऽयं आयुष्मान् वर्चस्वी च भवति तथा कुरु ।
हे वरुण ! त्वं पुनरस्य प्रियं रेतः कुरु प्रियं पुत्रं देहि यथा
गृहस्थो भवति । हे सोम राजन् ! त्वं च, हे अदिते ! त्वं च अस्मै
मातेव शर्म सुखं यच्छ देहि । दाण् दाने, यच्छादेशः । हे
विश्वेदेवाः ! यूयं च शर्म यच्छत, यथा सत्ययं जरदृष्टिः अ-
सत् स्यात् । आचार्यपक्षे सुगमम् । माणवकपक्षे आत्मन एव
परोक्षनिर्देशः । इमं जनं अस्मै जनाय अयं जनो जरदृष्टिरसदिति ॥

^३शतमिन्नु शरद इति ॥ इच्छब्द एवार्थे । नुशब्दः प्रसिद्धौ ।
शतमेव हि शरदः परमायुः । कीदृशं शतं ? अन्ति अन्तिकं
सन्निकृष्टं अल्पमित्यर्थः । हे देवाः ! यत्र शते नः अस्माकं
तनूनां अवयवापेक्षं बहुवचनम्, शरीरस्य तद्वयवानां च जरसं
चक्रा कृतवन्तः स्थ । छान्दसो दीर्घः । यत्र च कियन्तचि-
त्कालं पुत्रा भूत्वा पितरो भवन्ति पालका भवन्ति कुटुम्ब-
भरणव्याकुला* भवन्ति एवं नाम विरसमायुः यत्स्वरूपेणा-
ल्पं जरया चाभिभूतं कुटुम्बभरणादिना च व्यथाकारि एवम्भूत-

सोम राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छु
विश्वेदेवा जरदृष्टिर्यथाऽसंत् ॥ (सं. ३-३-१०.)

* भरणस्यानुकूला.

न्ति मा नो मध्या रीरिष्टायुर्गन्तोः । ^४अग्निष्ट
 आयुः प्रतरां दधात्वग्निष्टे पुष्टि प्रतरां कृणोतु ।
 इन्द्रो मरुद्धिर् ऋतुधा कृणोत्वादित्यैस्ते वसुभिरा
 दधातु । ^५मेधां मह्यमङ्गिरसो मेधां संप्रसूषयो
 ददुः । मेधां मह्यं प्रजापतिमेधामग्निर्दातु मे ।
^६अप्सरासु च या मेधा गन्धवैषु च यद्यशः । दैवी

मपि तावत् नः अस्माकमायुः पूर्णमस्तु मध्या मध्ये मा रीरिषत
 मा हिंस्ट । रुष रिष हिंसायाम् । गन्तोः आङ् अत्र द्रष्ट-
 व्यः, आ गुन्तोः आगमनात् यावत्स्वयमेव गच्छति तावन्मा
 रीरिषत ॥

^४अग्निष्ट इति ॥ अग्निः ते तव आयुः प्रतरां प्रकृष्टतरं दधातु
 ददातु स्थापयतु वा । स एवाग्निः ते तव पुष्टि प्रतरां प्रकृष्टतरां
 कृणोतु । इन्द्रश्च मरुद्धिस्सह ते तव पुष्टि ऋतुधा ऋतावृत्तौ
 कृणोतु । स एवेन्द्रः आदिसैर्वसुभिस्सह ते पुष्टि आदधातु ।
 इदमप्याचार्यपक्षे सुगमं, माणवकपक्षे तु अन्तरात्मशरीरात्मभेदेन
 योज्यम् ॥

^५मेधामिति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ ददुः दद्युः ॥

^६अप्सरास्विति ॥ अप्सरस्मु । दैवी देवेषु भवा । मा-
 नुष्ठी मनुष्येषु भवा या सा मेधा । तच्च यश इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 इह कर्मणि मां सा मेधा आविशतात् ॥

या मानुषी मेधा सा मामाविशतादिह । ⁷इमं मैं
वरुण ⁸तत्त्वां यामि ⁹त्वं नो अग्ने ¹⁰स त्वं नो अग्ने
¹¹त्वमग्ने अयाऽसि । ¹²राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मा-
त्वद्योषम् । ¹³तथसवितुर्वरेण्यमित्येषा । ¹⁴अवधम-

⁷⁻¹¹इमं म इत्यादि ॥ पञ्च गताः ॥

¹²आचार्यः कूर्चमारोहति—राष्ट्रभृदिति ॥ हे कूर्च ! वं
राष्ट्रभृदसि राष्ट्रस्य भर्ताऽसि प्रशस्तोऽसि आचार्यासन्दी आचा-
र्याणामासन्दी,* एवम्भूतात् त्वत् त्वतः अहं मा योषं यौति
पृथग्भावे, वियुक्तो मा भूवम् ॥

¹³अथ सवित्री—तत्सवितुरिति ॥ तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्य-
हर्तव्यः । यत् सर्वेषां ध्येयं तदेवस्य सवितुः वरेण्यं वरणीयं
भर्गः पापानां भर्जनं + तेजोमयं रूपं वयं धीमहि ध्यायामः ।
कीदरशस्य सवितुः ? यो नः अस्माकं सर्वेषां धियो धर्मादि-
विषया बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् । सवित्राऽभ्यनुज्ञातो हि स-
र्वोऽपि कर्म करोति ‘सविता वै प्रसवानामीशे’ + इति ब्राह्मणम् ॥

⁷⁻¹¹एते मन्त्राः (२२-२४) पृष्ठेषु लिखिताः ।

¹³तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो द्वेवस्य धीमहि । धियो
यो नः प्रचोदयात् ॥ (सं. १-५-६.)

* आचार्याणामासनमसि च, + भञ्जनम्, इस. २-१-६.

सौ सौम्य प्राण स्वं मै गोपाय । ^{१५}ब्रह्मण आणी
स्थः ॥ ४ ॥

त्वमंग्रे अयाऽसि चत्वारि च ॥ ४ ॥

^१सुश्रवस्सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वं सुश्रवस्सु-

^{१४}ओष्ठोपस्पर्शनम्—अवृधमिति ॥ वृद्धिः श्रीः, अहं अ-
वृधं प्रवृद्धः श्रीमान् जातः सावित्रीग्रहणात् ‘ऋचस्सामानि
यज्ञूषि । सा हि श्रीरमृता सताम् * । ‘सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावि-
त्र्यनूच्यते’ † इति च ब्राह्मणम् । असाविति प्राण उच्यते
शरीरसन्निधानात्, सौम्येत्यनुकूलाभिधानं, प्राण आत्मा । हे शरीर-
सन्निहित! ‘प्राण! सौम्य! मदीयान्तरात्मन्! यदिदार्त्तं मे
ममान्तःप्रविष्टं सावित्र्याख्यं स्वं धनं तत् गोपाय रक्ष यथा
न निर्गच्छेत्तथा कुरु ॥

^{१५}कर्णोपस्पर्शनम्—ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्मणः सावित्रीलक्षण-
स्य मन्त्रस्य आणी कीले स्थः । लोडर्थे लट् । स्तं भवतम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रक्षेपे चतुर्थः खण्डः:

^१दण्डमादत्ते—सुश्रव इति ॥ सुश्रवाः पालशः, श्रूयते हि
‘देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्ण उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम’ † इति।

श्रवा॑ अस्येवम्^१ह॒ सुश्रवस्सुश्रवा॑ भूयासं यथा॑
त्व॒ सुश्रवस्सुश्रवो॑ देवानां निधिगोपोऽस्येवम्^२
ब्राह्मणानां ब्रह्मणो निधिगोपो भूयासम् । ^३स्मृतं
च मे॑ऽस्मृतं च मे॑ तन्म॑ उभय॑ व्रतं ^४निन्दा॑ च मे॑
निन्दा॑ च मे॑ तन्म॑ उभय॑ व्रतः॑ ^५श्रद्धा॑ च मे॑श्रद्धा॑ च

तस्यामन्त्रणं, हे सुश्रवः! मामपि सुश्रवसं सुषु श्रोतारं कुरु
यथा त्वमित्यादि पुनर्वचनमादरार्थ, तच्च स्पष्टार्थम् । यथा त्वं
देवानां निधिगोपोऽसि निधिर्यज्ञः तं पालाशो गोपायति जु-
ह्वादिरूपेण, एवमहमपि तद्वारणात् ब्राह्मणानां निधेः ब्रह्म-
णो वेदस्य गोपो गोप्ता भूयासम् । उपसर्जनस्यापि निधिश-
ब्दस्य ब्राह्मणैस्सह* सम्बन्धः ॥

²⁻¹⁰अथ कुमारं वाचयति—स्मृतं च म इति ॥ स्मृतं
चिन्तितं एवमिदं कर्तव्यमिति, तद्विपरीतं अस्मृतं असामर्थ्यात्
आपदि॑ प्रवर्तितं, तदुभयममि मे मम व्रतम् । निन्दा॑ कुत्सा
निन्द्यविषया । अनिन्दा॑ वेदादिविषया । श्रद्धा॑ कर्तव्यविषया ।
अश्रद्धा॑ निषिद्धविषया । विद्या॑ वेदितव्यस्य ज्ञानम् । अ-
विद्या॑ अवेदितव्यविषया । श्रुतं श्रवणं वेदतद्वादीनाम् । अ-
श्रुतं पाषण्डागमादीनाम् । सत्यं यथादृष्टवचनं, एतत् स्वतः
प्राप्तम् । अनृतं प्राणात्ययादिविषये । तपो भिशाचरणादि ।

*ब्रह्मणा सह.

†आचार्यादि.

मे तन्म उभयं व्रतं ^५विद्या च मेऽविद्या च मे तन्म
उभयं व्रतं ^६श्रुतं च मेऽश्रुतं च मे तन्म उभयं व्रतं
^७सत्यं च मेऽनृतं च मे तन्म उभयं व्रतं ^८तपश्च
मेऽतपश्च मे तन्म उभयं व्रतं ^९व्रतं च मेऽव्रतं
च मे तन्म उभयं व्रतं ^{१०}यद्वाह्मणानां ब्रह्मणि
व्रतं यद्ग्रेससेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सदैवस्य स-
दैवराजस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजस्य सपितृ-
कस्य सपितृराजस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य यन्म
आत्मनं आत्मनि व्रतं तेनाहं सर्वव्रतो भूयासम्।

अशक्तौ तद्करणं अतपः । व्रतं अनध्ययनवर्जनादि । अव्र-
तं भयादिना तदतिक्रमः । यज्ञान्यत् ब्राह्मणानां ब्रह्मणि
वेदविषये व्रतं यज्ञ अग्नेरिन्द्रादिसहितस्य । यज्ञ मे मम
आत्मनः आत्मनि व्रतं मयैवोत्प्रेक्षितं आचार्येणान्यार्थं प्रेषित-
स्य तदुपयोग्यर्थान्तरकरणादि तेन अनेन सर्वप्रकारेण व्रतेन सर्व-
व्रतो भूयासम् । तत्राग्नेर्व्रतं पातृत्वं ‘त्वमग्ने व्रतपा असि’^२ इति
दर्शनात्, इन्द्रस्य प्राधान्यं, प्रजापतेः स्वष्टृत्वं, देवानां दातृत्वा-
दि, देवराजस्य देवरञ्जनं, मनुष्याणां प्रियवचनं, मनुष्यराजस्य
प्रजारक्षणं, पितृणां पुत्रोत्पत्तिः, पितृराजस्य यमस्य सर्वसमत्वं
गन्धर्वाणां देवस्तुतिः, अप्सरसां परिचरणे कौशलम् ॥

^१ अर्थान्तराहर.

^२ सं. १-२-३.

¹¹ उदायुषा स्वायुषोदोषधीना^५ रसेनोत्पर्जन्यस्य
शुष्मेणोदस्थाममृता^६ अनु^७ । ¹² तच्चक्षुर्वहितं पुर-
स्तांच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदंशतं जीवेम श-
रदंशतं नन्दाम शरदंशतं मोदाम शरदंशतं
भवाम शरदंशत^८ शृणवाम शरदंशतं प्रब्रवाम
शरदंशतमजीतास्याम शरदंशतं ज्योक्ष्मा^९ सूर्य

¹¹ उत्थापनमन्त्रः—उदिति ॥ अमृता देवाः ताननु अहं
उदस्थां उत्तिष्ठामि । तत्र विशेषः—उदायुषा आयुषा सहो-
त्तिष्ठामि । स्वायुषा स्वकीयेन शतसंवत्सरलक्षणेन सह उदो-
षधीनां रसेन रसो बलेहतुः तेन बलं लक्ष्यते तेनोत्तिष्ठामि ।
उत्पर्जन्यस्य शुष्मेण शुष्ममिति बलनाम पर्जन्यस्य यादृशं बलं
तादृशेन बलेन उत्तिष्ठामि । उदस्थामिति सर्वत्रानुपङ्गः ॥

¹² अदित्योपस्थानम्—तच्चक्षुरिसादि ॥ तदिति प्रसिद्धिमाह।
चक्षुः चक्षुस्थानीयं लोकस्य देवहितं देवेन इन्द्रेण निहितं
'इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे । आसूर्य रोहयदिवि'* इति दर्शनात्
पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उद्दच्छत् शुक्रं परिशुद्धं
ज्योतिः सूर्याख्यं पश्येम, प्रार्थने लिङ्, एवमुत्तरेष्वपि लिङ्-
लोटौ । जीवेम सहषोऽशं वर्षशतं समृद्धास्याम । नन्दाम
मोदाम पुत्रपौत्रादिभिसह सन्तुप्याम । भवाम भूतिमन्तस्याम।

द्वै । ¹³ यस्मिन्भूतं च भव्यं व सर्वे लोकास्समा-
हिताः । तेन गृह्णामि त्वामहं महं गृह्णामि त्वाम-
हं प्रजापतिना त्वा महं गृह्णाम्यसौ ॥ ५ ॥

सुश्रवंससुश्रवंसमष्टौ ॥ ५ ॥

¹परि त्वाऽग्ने परि मृज्ञाम्यायुषा च धनेन च ।

शृणवाम प्रियहितवचनानि । प्रब्रवाम प्रवचने कर्तारस्याम ।
अर्जीताः अहिसिताः स्याय ज्योक् दीर्घकालं सूर्यं दशे
द्रष्टुं च स्यामेत्यनुषङ्गः ॥

¹³हस्तग्रहणमन्त्रः—यस्मिन्भूतमिति ॥ यस्मिन् प्रजापतौ
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वे लोका इदानीं वर्तमानाः समाहि-
ताः समाश्रिताः । तेन तदनुज्ञया त्वामहं गृह्णामि । महं
गृह्णामि त्वामहं यथा त्वं मत्तो न विच्छिद्येथाः तथा गृह्णामि ।
प्रजापतिनेत्यादि पुनर्वचनमादरार्थम् । असाविति संबुद्धया माणवकस्य
नामनिर्देशः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः खण्डः.

¹समिदाधाने परिमार्जनमन्त्रः—परि त्वेति ॥ हे अग्ने! त्वा
अहं परिमृज्ञामि सर्वतः शोधयामि । परिशब्दस्य द्विश्चतुरोरा-
ख्यातमप्यावर्तते । आदरार्थं पुनर्वचनम् । आयुषा च धनेन

सुप्रजाः प्रजया भूयास्तु सुवीरो वीरैस्तु वर्चा क-
र्चसा सुपोषः पौष्टस्तु गृहैस्तु पतिः पत्या सु-
मेधा मेधया सुब्रह्मा ब्रह्मचारिभिः । ^१अग्रये समि-
धमाहार्षं वृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा
समिध्यसं एवं मामायुषा वर्चसा सन्या मेधया
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा
^३एधोऽस्येधिष्ठिमहि स्वाहा । ^४समिदसि समेधिष्ठि-

च प्रार्थितेन । सुप्रजा इत्यादि । गतम् * । अत्र भूयासमिति
विशेषः† । पतिः पालयिता आचार्यः । मेधया धारणावत्या
धिया सुमेधाः । सुब्रह्मा शोभनवेदः ब्रह्मचारिभिः सहाध्यायि-
भिः ‘पादं सब्रह्मचारिभ्यः’ इति वचनात् ॥

^२समिदाधानमन्त्राः—अग्रय इति ॥ तुभ्यं समिधं इमां
आहार्ष आहरामि वृहते प्रभावते महते वा जातवेदसे जात-
धनाय जातप्रज्ञाय वा । आहरन्तं च मां यथा त्वमग्ने समिधा
अनया समिध्यते संदीप्यसे एवं मामायुरादिभिः समेधय सं-
वर्धय । सनिः लाभः । अन्नस्यादनमन्नाद्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥

^५एधोसीति ॥ समिधं प्रतिवचनम् । हे समित ! त्वं एधोऽसि

*२-३-२५.

†सर्वत्र भूयासमिति शेषः

महि स्वाहा । ^५तेजोऽसि तेजो मर्यि धेहि स्वाहा ।
^६अपो अद्यान्वचारिषु रसेन समसृक्ष्महि । पय-
 स्वां अग्ने आगमं तं मा संसृज वर्चसा स्वाहा ।
 'सं माऽग्ने वर्चसा सृज प्रजया च धनेन च स्वा-

जि इन्धी दीप्तौ, दीप्तिसाधनमस्यग्ने । पयमपि त्वां आदधानः
 एधिषीमहि प्रवृद्धास्स्याम ॥

^४समिदसीति ॥ निगदव्याख्यातमेतत् ॥

^५तेजोसीति ॥ दीप्तिहेतुत्वात् पर्यपि तेजो धेहि स्थापय ॥

^६अपो अद्येति ॥ अप इति कर्मनाम । अपः स-
 मिदाधानलक्षणं कर्म अद्य अन्वचारिषं अनुक्रमेण करो-
 मि । रसः इच्छा कर्मविषया श्रद्धा, तेन रसेन समसृक्ष्मही ।
 एकवचवस्थाने बहुवचनम् । लिङ्गे लुड् । संसृष्टो भवेयं स-
 मिदाधाने कर्मणि श्रद्धाऽपि मे वर्धता*मित्यर्थः । अथ वा
 रस इति ब्रह्मनाम 'स एष रसानां रसतमः'† इति श्रुतेः,
 त्वत्प्रसादात् मे ब्रह्मसायुज्यं भूयादित्यर्थः । पयस्वान् पय इति
 हविष उपलक्षणं, हविष्मान् भूत्वा हे अग्ने! त्वां अहं अहरहः
 आगमम् । लिङ्गे लुड् । आगच्छेयम् । तमेवंभूतं मां वर्चसा
 दीप्त्या संसृज ॥

^४समिति ॥ हे अग्ने! मां वर्चसा प्रजया धनेन च संसृज ॥

*वर्तता.

†छ. उ. १-१-३.

हा । ^८विद्युन्मेऽस्य देवा इन्द्रोऽविद्याथसुह क्रष्णि
भिस्स्वाहा । ^९अग्रये वृहते नाकाय स्वाहा । ^{१०}द्या-
वापृथिवीभ्यात् स्वाहा । ^{११}एषा तं अग्ने समित्या-
वर्धस्व चाप्यायस्व च तयाऽहं वर्धमानो भूयास-
माप्यायमानश्च स्वाहा । ^{१२}यो माऽग्ने भागिनः

^८विद्युदिति ॥ अस्य द्वितीयार्थे पष्ठी, इमं मां देवाः विद्युत्
छान्दसस्तकारः, विद्युः । बहूचाश्रैवमेवाधीयते । एवं कर्म कु-
र्वन्तं देवा जानीयुरित्यर्थः । इन्द्रश्च मां क्रष्णिः सह विद्यात्
जानीयात् ॥

^९अग्रय इति ॥ वृहते प्रभावते महते वा नाकाय ‘दिवि
नाको नामाम्रिः’* इति ब्राह्मणम् । तस्मै ॥

^{१०}द्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ द्याव्यापृथिव्यौ प्रसिद्धे ॥

^{११}एषा त इति ॥ हे अग्ने! ते तुम्यं एषा समित् दीयते,
तया त्वं वर्धस्व च आप्यायस्व च आप्यायनमभिपूरणं, पूर्णश्र
भव । अहमेष्टि तया समिधा वर्धमानः आप्यायमानश्च
भूयासम् ॥

^{१२}यो माऽग्न इति ॥ हे अग्ने! यो मां भागिनं भागप्राप्तियोग्यं
सन्तं अथ अनर्थकोऽयं निपातः, अभागं चिकीर्षति कर्तुमिच्छति तं

सन्तमथा^१भागं चिकीर्षत्यभागम्ग्ने तं कुरु माम-
ग्ने भागिनं कुरु स्वाहा । ^{१३}समिधं^२माधायांग्ने सर्व-
ब्रतो भूयास३ स्वाहा । ^{१४}ब्रह्मचार्यस्यपोशान् कर्म
कुरु मा सुषुप्थाः । भिक्षाचर्यं चराचार्याधीनो भ-
व । ^{१५}यस्य ते प्रथमवास्य हरामस्तं त्वा विश्वे

अभागं कुरु मां तु भागिनं कुरु । आदरार्थ पुनःपुनरामन्त्र-
णम् ॥

^{१३}समिधमिति ॥ हे अग्ने ! अहं इमां समिधमाधाय सर्व-
ब्रतः परिपूर्णब्रतो भूयासम् ॥

^{१४}संशासनम्—ब्रह्मचार्यसीति ॥ ब्रह्मचर्यश्रमं प्राप्तोसि ।
अपोशान अप एव मयाऽनुज्ञातः अशान* । कर्म कुरु समि-
दाहरणादि । मा सुषुप्थाः दिवा मा स्वाप्सीः ‘अथ यः पूर्वो-
त्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति’† एवंविधौ वा स्वापा-
भावः । भिक्षाचर्यं चर निमन्त्रणादिना स्वयमभुज्ञानोप्यस्मद्दर्थं
भैक्षमाहर । आचार्याधीनो भव मया अनुज्ञातः याजना-
ध्यापनादि कस्यचिन्मा कार्षीः ॥

^{१५}वासस आदानम्—यस्य त इति ॥ प्रथमवास्य प्रथमाच्छा-
दितं वासः वयं हरामः, तं त्वा विश्वे देवा अवन्तु ।
किञ्च—तमेव त्वां वर्धमानं सुजातं शोभनजन्मानं बहवो

* मयाऽनुज्ञातोऽप एवाशान, †आप. ध. १-४-२८,

अवन्तु देवाः । तं त्वा भ्रातरस्सुवृधो वर्धमानम्-
नु जायन्तां बुहवस्सुजातम् ॥ ६ ॥

सुह ऋषिभिर्स्वाहा नवं च ॥ ६ ॥

^१इमँ स्तोममरहते जातवेदसे रथमिव संमहे-
मा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सुऽसद्यग्ने-

भ्रातरः सुवृधः सुषु वर्धयितारः* भूत्वा अनुजायन्तां त्वमपि
एवंविधो भूयाः तवानुजा अप्येवंविधा भूयासुरित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने षष्ठः खण्डः.

^१अथ समावर्तने समिदाधानम्—इमं स्तोममिति ॥ इमं
स्तोमं इमां स्तुतिं अहते स्तुत्यहर्य जातवेदसे जातधनाय
जातप्रज्ञाय वा संमहेम । महिः पूजायामन्यत्र, इह तु क-
रोत्यर्थे संस्कारे वा द्रष्टव्यः । कर्तुं संस्कर्तुं वा शक्रयाम मनी-
षया स्वया बुद्ध्या रथमिव यथा तक्षा रथं करोति गन्तुकामो
वा संस्करोति तद्वत् । किंकारणमग्रेस्तुतिः क्रियते? उच्यते,
भद्रा हि हिशब्दो यस्मादित्यर्थे, यस्मात् भद्रा कल्याणी न
अस्माकं उपरि अस्मासु वा प्रमतिः प्रकृष्टा अनुग्रहात्मिका
मतिः अस्य अग्नेः संसदि सभायां यस्मादयं यज्ञादिसभास्व-

*वर्धितारः, वर्धिताः.

सर्व्ये मा रिषामा वृयं तव । ^२ऋयुषं जमदग्नेः
कश्यपस्य ऋयुषम् । यद्देवानां ऋयुषं तन्मे अ-
स्तु ऋयुषम् । ^३शिवो नामसि स्वधितिस्ते पिता
नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः । ^{४-११}उष्णेन वाय-
वुदकेनेत्येषः । ^{१२}इदमहममुष्यामुष्यायुणस्य पा-

स्माकमनुग्राहक इत्यर्थः । परः पादः प्रत्यक्षकृतत्वाद्विन्नं वा-
 क्यम् । हे अग्ने ! तव सर्व्ये देवानां मनुष्याणां च स्तुत्य-
 स्तोतृभावलक्षणं सर्व्यं तत्र वर्तमाना वयं मा रिषाम मा के-
 नचिद्गिसिष्महि ॥

^१क्षुराभिमन्त्रणम्—ऋयुषमिति ॥ ऋयुषं कौमारयौवनस्था-
 विराणि त्रीण्यायुषिं तेषां समाहारः ऋयुषं, जमदग्नचारीनां
 यादृशं ऋयुषं समापि तादृशं ऋयुषं अस्तु । क्षुरकर्मणोऽ-
 नायुष्करत्वात् तत्साधनस्यैवमभिमन्त्रणम् ॥

^२क्षुरं वस्त्रे प्रयच्छति—शिवो नामेति ॥ नामशब्दो निपातोऽ-
 वधारणे । शिव एव त्वमसि स्वधितिः वज्रः ‘वज्रो वै स्व-
 धितिः’^१ इति दर्शनात्, स ते पिता सर्वशस्त्रेषु तस्य प्रधा-
 नत्वात्, नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥

^{३-११}उष्णेन वायवुदकेन इति ॥ गतार्थः ॥

^{१२}मेखलाया उपगूहनम्—इदमहमिति ॥ अमुष्य यज्ञशर्मणः
 आमुष्यायणस्य वात्स्यस्य वात्स्यायनस्य वा पाप्मानमिदं अहं

^१ सं. ६-३-७. (४-११) एते मन्त्राः (७८-८०) पुटेषु लिखिताः.

प्मानुमुपंगूहाम्युत्तरोऽसौ द्विषद्धयः । १३-१५ आपो

उपगूहामि गपगूहनं अप्रकाशीकरणम् । सूत्रोक्तमुपगूहनमप्येतदेव।
यन्मेखलाया उपगूहनं तत्पाप्मन एव उपगूहनत्वेन निरूप्यते।
असौ यज्ञशर्मा द्विषद्धयः उत्तरः अधिकोऽस्तु ॥

^{१३} स्नानमन्त्राः—आपो हिष्टेति ॥ हे आपः ! यूर्यं मयो-
भुवः स्थ मय इति सुखनाम, सुखस्य भावयित्यः स्थ । हि:
प्रसिद्धौ । ताः यूर्यं नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन
घत्त अन्नमस्मभ्यं धत्तेत्यर्थः । महे महते रणाय रमणीयाय
चक्षसे दर्शनाय दधातन ॥

^{१४} य इति ॥ वः युप्माकं सम्बन्धी यश्चिशवर्तमो रसः
तस्य तृतीयार्थे पष्ठी, तेन रसेन नः अस्मान् भाजयत सः
यथा अस्मान्भजते तथा कुरुत इह लोके उशतीः कामयमान
इव मातरो यथा मातरो वत्सला भूत्वा स्तन्यं पाययन्ति तद्वत् ॥

^{१५} तस्मा इति ॥ तस्मै रसाय अरं शीघ्रं पर्याप्तं वा
गमाम गच्छेम वः युप्मान् तद्रसस्य पानार्थं युप्मान् गच्छेम ।

(१३-१५) **आपो हिष्टा मंयोभुवस्ता न ऊर्जे दधात-**
न । महे रणाय् चक्षसे ॥ यो वंशिश्वर्तमो रस-
स्तस्य भाजयते हनः । उशतीरिंव मातरः ॥ तस्मा
अरं गमाम वो यस्य क्षयाय् जिन्वथ । आपो जन-
यथा च नः ॥ (सं. ५-६-१.)

हिष्ठा मंयोभुव इति तिस्रो ¹⁶⁻¹⁸ हिरण्यवर्णशुच्यः पावुका इति तिस्रः । ¹⁹ अन्नाद्याय व्यूहध्वं दी-

यस्येति तृतीयार्थे षष्ठी, येन रसेन क्षयाय । निवासवचनोऽयं, आद्युदात्तत्वात्, द्वितीयार्थे चतुर्थी । क्षयं निवासं अस्मदीयं जिन्वथ प्रणयथ । येन च हे आपः! जनयथ पुत्रपौत्रादिभिः प्रजातान् कुरुत नः अस्मान् ॥

¹⁶⁻¹⁸ हिरण्यवर्णशुच्य इति ॥ गताः । यदप्यगतं तदपि स्पष्टम् । इन्द्रः पर्जन्यः तस्य मेघेष्वाविर्भावात् अप्सुजातत्वम् ॥

¹⁹ दन्तधावनम्—अन्नाद्यायेति ॥ अन्नाद्याय अन्नादनाय व्यूहध्वं व्यूहः पृथग्भावः पृथग्भवत हे दन्ताः! मलेन पृथग्भूता

(16-18) हिरण्यवर्णशुच्यः पावुका यासु जातः कश्यपो यस्त्वन्द्रः । अर्थं या गर्भे दधिरे विश्वपुस्तान् आपश्चात् स्योना भवन्तु ॥ यासु राजावर्णो याति मध्ये सत्यानुते अवपद्यञ्जनानाम् । मधुश्वुतशुच्यो याः पावुकास्ता न आपश्चात् स्योना भवन्तु ॥ यासां देवा दिवि कुणवन्ति भक्षया अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति । याः पृथिवीं पर्यस्तोन्दन्ति शुक्रास्ता न आपश्चात् स्योना भवन्तु ॥
(स. १६-१.)

घर्षयुरहमन्त्रादो भूयासम् । सोमो राजा यमागम्-
थस मे मुखं प्रवेक्ष्यति भगेन सह वर्चसा । ²⁰ सोम-
स्य तनूरसि तनुवं मे पाहि स्वा मा तनूराविश ।
²¹ नमो ग्रहाय चाभिग्रहाय च ²² नमं इशाकजञ्जभा-
भ्यां ²³ नमस्ताभ्यो देवताभ्यो या अभिग्राहिणीः ।

भवत । अहं च युप्माभिः शुद्धैः दीर्घायुः अन्नादश्च भूयासं
सोमो राजा यमागमत् दन्तधावनकाष्ठस्य वार्क्षत्वात् वृक्षाणां च
सोमाधिष्ठितत्वादेवमुच्यते । स चागतः मे मम मुखं प्रवेक्ष्यति
भगेन सौभाग्येन वर्चसा इष्ट्या च सह । दन्तशोधने सति
मुखमतीव शोभते इत्युच्यते ॥

²⁰ अनन्तरं वासः परिधत्ते—सोमस्य तनूरसीति ॥ हे वासः!
त्वं सोमस्य तनूरसि ‘सौभ्यं वै वासः’* इति श्रुतेः ।
एवं भूतं त्वं से तनुवं तनूं पाहि त्वयाऽच्छादितं शरीरं
रक्षितं भवति । न केवलं सोमस्य तनूः, किं तर्हि? ममापि
स्वा तनूः शरीरतुल्यत्वादेवमुच्यते । तथा च मन्त्रान्तरं ‘आत्मा
पितुस्तनूर्वासि ओजोदा अभ्यञ्जनम्’† इति । एवं भूतं त्वं मामाविश ॥

²¹⁻²³ देवताभ्यः चन्दनप्रदानम्—नम इति ॥ नमआदय-
स्वयो मन्त्राः । देवताश्च मान्त्रवर्णिक्यः ग्रहश्च अर्भिग्रहश्च
शाकजञ्जभौ च अभिग्राहिण्यश्च । एताश्च अलङ्कारसमये पुरु-
षमुपसर्पन्ति ताभ्यश्चन्दनप्रदानम् ॥

²⁴अप्सरस्सु यो गन्धो गन्धर्वेषु च यद्यशः । दैवो
यो मानुषो गन्धस्स मा गन्धस्सुरभिर्जुषताम् ।

²⁵इयमोषधे* त्रायमाणा सहमाना सहस्वती । सा
मा हिरण्यवर्चसं ब्रह्मवर्चसिनं मा करोतु । ²⁶अपा-
शोऽस्युरो मे मा सर शारीरिश्चिवो मोषं तिष्ठस्व

²⁴उत्तरया आत्मानमनुलिम्पति—अप्सरस्सिस्वति ॥ अप्सरसामुपभो-
गयोग्यो यो गन्धः, गन्धर्वेषु च यद्यशः कीर्तिः प्रसिद्धा गन्ध-
र्वेषु च यः प्रसिद्धो गन्धः यद्योगात्ते गन्धर्वा भवन्ति गन्धवन्तो
गन्धर्वा इति, यश्च दैवो गन्धः यश्च मानुषः स सर्वोपि
सुरभिर्गन्धः, मां जुषतां भजताम् । सुरभिर्घणतर्पणः ॥

²⁵सौवर्ण मणि उदपात्रे परिप्लावयति—इयमोषध इति ॥
पर्थिवस्य सुवर्णस्य पृथिवीत्वेन स्तुतिः इयं पृथिवी ओषधे*
ओषधीः । विभक्तिलोपश्छान्दसः । त्रायमाणा ओषधीनामाधार-
भूतेत्यर्थः । सहमाना सर्वकार्येषु समर्था सहस्वती बलवती एव-
भूता पृथिवी सा मा हिरण्यवर्चसं हिरण्यवद्वीपं करोतु ब्रह्म-
वर्चसिनं ब्रह्मवर्चसयुक्तं च मा करोतु ॥

²⁶श्रीवास्वाबद्धाति—अपाशोऽसीति ॥ येन चोरादिः बध्यते स
पाशः सं त्वं न भवसि । अतश्च उरः उरस्थलं मे मा संशारीः मा
हिंसीः श्रीवास्वाबद्धमानस्य अवपतनादुरसो बाधशङ्का । शिवो
मा उपतिष्ठस्व दीर्घायुत्वाय । कीदृशाय? शतशारदाय शतं

*ओषधि.

दीर्घायुत्वाय शतशरदाय । शतशरद्दय आयुषे
वर्चसे जीवात्वै पुण्याय । ²⁷⁻³² रेवतीस्त्वा व्यक्षणनि-
त्येताः ॥ ७ ॥

सह वर्चसा नवं च ॥ ७ ॥

¹आयुष्यं वर्चस्य उ सुवीर्यं रायस्पोषमौद्धि-

शरदो भावि यदीर्घायुष्यं तस्मै शतम् । चतुर्थर्थे प्रथमा । शताय
शरद्दयः शतवर्षार्थमायुषे शतवर्षभावि यदायुः तदर्थम् । वर्चसे
जीवात्वै जीवातुः जीवनं तस्मै पुण्याय प्रशस्ताय शिवो मोष
तिष्ठस्वेत्येव । आदरार्थं चायुषः पुनर्वचनम् ॥

²⁷⁻³² रेवतीस्त्वा व्यक्षणन् इत्यादि ॥ गताः । ताभिरेव द्वितीयं
वासः परिधत्ते ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

¹तस्य दशायां प्रवर्तौ प्रबद्धं जुहोति—आयुष्यमिति ॥
आयुषो निमित्तं आयुष्यं वर्चसो निमित्तं वर्चस्यं सुवीर्यं मुष्टुवीर्य-
युक्तं रायस्पोषं रायो धनस्य पोषयितृ सर्वधनस्य हिरण्यमूल-

(27-32) एते मन्त्राः (८२-८४) पृष्ठेषु लिखिताः.

वम् । इदं हिरण्यं जैत्र्यायाविशतां माम् । ^२उ-
च्चैर्वादि पृतनाजि सत्रासाहं धनञ्जयम् । सर्वास्स-
मृद्धीरुक्ष्यो हिरण्येऽस्मिन्थस्माहिताः । ^३शुन-
महं हिरण्यस्य पितुरिव नामाग्रभैषम् । तं मा-

त्वात् औद्धिद्यं उद्दिनत्ति प्रकाशते* इति उद्दित् उद्दिदेव
औद्धिद्यं यशस्करमित्यर्थः । एवं भूतं इदं हिरण्यं जैत्र्याय
जयेहेतुः जैत्रं तदेव जैत्र्यं कर्म तस्मै होमाय जयायैव मामाविशतां
आविशतु ॥

^२उच्चैर्वादीति ॥ उच्चैर्वादयतीति उच्चैर्वादि हिरण्यवन्तो हि
उच्चैर्वदन्ति । पृतनाजि । छान्दसस्तुगभावः । पृतनाजित् । सत्रासाहं
सत्रेत्यव्ययं सत्यनाम सत्यमेवाभिभवितु शत्रूणां, धनञ्जयं धनस्या-
पि शत्रुसम्बन्धिनो जैत्रं, किं बहुना? सर्वा क्रुद्धयः कीदृश्यः?
समृद्धीः समृद्धयः समृद्धाः समग्रा इत्यर्थः । तथैव पाठो ब-
हुचानाम् । हिरण्येऽस्मिन् समाहिताः सम्यगाहिताः ॥

^३शुनमहमिति ॥ शुनमिति सुखनाम । शुनं हिरण्यस्य नाम अहं
अग्रभैषं अग्रहीषं पितुरिव यथा पितुर्नामि पुत्रः पुनःपुनः कीर्त-
यति तद्वत् तं त्वन्नाम कीर्तयन्तं मां हिरण्यवर्चसं हिरण्यवद्वीप्तं कुरु
हे हिरण्य! । किञ्च—पूरुषु पुरु इति बहुनाम, तस्यैव छान्द-

हि॒रण्यवर्चसं पूरुषु प्रि॒यं कु॑रु । ^४प्रि॒यं मा देवे॑
कु॒रु प्रि॒यं मा ब्रह्मणे कु॒रु । प्रि॒यं विश्येषु शुद्रेषु
प्रि॒यं राज्ञसु मा कु॒रु । ^५या तिरश्ची निपद्यसेऽहं
विधरणी इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे सु॑
राधनीमहम् । ^६सु॑राधन्यै देव्यै स्वाहा । ^७प्रसाधन्यै

सं दीर्घित्वं, पूरुषु बहुषु, षष्ठ्यर्थे सप्तमी । बहूनां मां प्रियं कुरु
यथाऽहं सर्वेषां प्रियस्यां तथा कुरु ॥

^४एतदेव प्रपञ्चयति—प्रियं मा इति ॥ सर्वत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।
ब्रह्मणे ब्राह्मणे । ब्राह्मणशब्दस्य छान्दसं हस्तत्वम्, जातोवेकवचनम् ।
विश्येषु वैश्येषु । छान्दसं हस्तत्वम् । राजसु क्षत्रियेषु हे हिरण्य !
त्वत्संस्पृष्टाज्यहोमात् देवादीनामेषां प्रियस्यामित्यर्थः ॥

^५या तिरश्चीति ॥ संराधनी नाम देवता, सा च भूमिरित्येके ।
मध्यमावस्थाना वागित्यन्ये । हे संराधनि ! या त्वं तिरश्ची
तिर्यग्भूता निपद्यसे शेषे अहं सर्वस्य भूतस्य विधरणी विधा-
रयित्री इति अनया बुद्धयेति भूमिंपक्षे । वाक्पक्षे तु विधरणं
निवारणं होमविद्वकारिणामहं निवारयित्रीत्यनया बुद्धच्या तेषाम-
प्रवेशाय या त्वं द्वारदेशे तिर्यग्भूता शेष इति, तां त्वा घृतस्य
धारया संराधनीमहं यजे ॥

^६उत्तरौ स्पष्टौ ॥ प्रसाधन्यपि सैव संराधनी, प्रकर्षण
संधयित्रीति देवतान्तरं वा ॥

देव्यै स्वाहा । ^८सम्राजं च विराजं चाभिश्रीर्या च
तो गृहे । लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मा सं
सृजामसि । ^९शुभिके शिर आ रोह शोभयन्ती
मुखं मम । मुखं हि मम शोभय भूयांसं च
भगं कुरु । ^{१०}यामाहरज्ञमदग्निश्रद्धायै कामयान्यै* ।

^८सम्राजं चेति ॥ आद्यपादस्य चतुर्थपादे मेत्यनेन सम्बन्धः ।
सम्राजं च विराजं च मा मां संसृजामसि । एकस्मिन् बहुवच-
नम् । संसृजामि । केन? या च नः मम गृहे अभिश्रीः
अभिमुखा श्रीः । चकारो वक्यमाणापेक्षया । या च राष्ट्रस्य
मुखे लक्ष्मीः तया मा संसृजामसि । सम्यग्दीप्यमानः सम्राट्,
विविधं दीप्यमानो विराट् ॥

^९उत्तराभ्यां स्वग्बन्धनम्—शुभिके शिर इति ॥ शुभैव शु-
भिका स्वार्थे कः । हे शुभिके! स्वक्! मम शिर आरोह मम मुखं
शोभयन्ती भूत्वा । आदरार्थं पुनरुच्यते—मुखं हि मम शोभय ।
हिशब्दः पादपूरणः । भूयांसं भगं सौभाग्यं च कुरु ॥

^{१०}यामाहरदिति ॥ यां स्वजं आहरत् आहतवान् जमदग्निः ।
कस्यै? श्रद्धायै देव्यै । कीदृश्यै? कामयान्यै* कामयमानायै ।
इमां ईदर्शीं तां स्वजं अहमपि नह्ये शिरसि वधामि भगेन
वर्चसा सह ॥

* कामायान्यै.

इमां तामपि^१ नह्येऽहं भगेन सुह वर्चसा । ^{११}यदा-
अनं त्रैकुदं जातः हिमवत् उपरि । तेन वामाद्वे-
तेजसे वर्चसे भगाय च ॥ ८ ॥

सुऽराधनीमहं नवं च ॥ ८ ॥

^१मयि पर्वतपूरुषं ^२मयि पर्वतवर्चसं ^३मयि पर्व-
तभेषजं ^४मयि पर्वतायुषम् । ^५यन्मे वर्चः पुरागत-

^{११}आङ्गनमन्त्रः—यदाङ्गनमिति ॥ त्रिकुलाम पर्वतः तत्र
भवं त्रैकुदं यच्च हिमवत् उपरि जातं तेन अङ्गनेन हे-
अक्षिणी ! वां युवां आङ्गे । किमर्थ ? तेजसे ^६प्रकाशार्थ
वर्चसे दीप्त्यर्थं भगाय सौभाग्यार्थं च ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकामिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने अष्टमः खण्डः.

^{१-४}मयि पर्वतपूरुषमिति ॥ पर्वते यादृशं पूरुषं पुंस्त्वं
धारणशक्तिः तत्पर्वतपूरुषं मयि भवतु यादृशी च पर्वतस्य व-
र्चः दीप्तिः श्लक्षणता, यच्च पर्वते भेषजं, यच्च पर्वते आयुषं
पर्वतस्यायुः तत्सर्वं मयि भवतु ॥

^५आदर्शवैक्षणमन्त्रः—यन्मे वर्च इति ॥ यत् मे मम वर्चः

मा॒त्मा॑नु॒प॒ति॒ष्टि॑ति* । इ॒दं तत्पुन्॒रादंदे॑ दीर्घायुत्वा-
य॑ वर्चसे॑ । ^६प्रति॒ष्टे॑ स्थो॑ देवता॑नां॑ मा॑ मा॑ संता-
पम् । ^७प्रजाप॑त॒श्चारंपामसि॑ ब्रह्मण॒द्धु॑दिर्विश्वज॑न-
स्य॑ छायाऽसि॑ सर्वतो॑ मा॑ पाहि॑ । ^८देवस्य॑ त्वा॑
सवितुः॑ प्रस॒वेऽश्विनो॑बाहुभ्यां॑ पूष्णो॑ हस्ताभ्युमा-

परागतं मतो॑ निर्गतं आत्मानं आर्दशतलस्थितं मां उपातेष्टिति॑
प्राप्नोति॑ इदं तत्॑ वर्चः॑ पुनराददे॑ दीर्घायुत्वाय॑ वर्चसे॑ ॥

^६उपानद्वहणमन्त्रः—प्रति॒ष्टे॑ स्थ॑ इति॑ ॥ प्रतिशब्दः॑ प्रशब्दा-
र्थ॑ । हे उपानहौ॑ ! युवां॑ प्रति॒ष्टे॑ प्रस्थानसाधने॑ स्थः॑ देव-
तानां॑ अपीत्यध्याहार्यम्, देवतानामपि, किमुतास्माकम् । मा॑ मा॑
संतासं॑ ब्रणोत्पादनेनां॑ सन्तापं॑ मा॑ काष्ठ॑ कण्टकादिकृतो॑ वा॑
सन्तापो॑ मे॑ मा॑ भूदित्यर्थः॑ ॥

^७छत्रधारणमन्त्रः—प्रजापतेरिति॑ ॥ हे॑ छत्र॑ ! प्रजापते॑ः॑
शरणं॑ गृहं॑ असि॑ ब्रह्मणः॑ छदिरसि॑ छदिः॑ पटलं॑ एवंनाम
प्रशस्तमित्यर्थः॑ । किं॑ बहुना॑ ? विश्वजनस्य॑ छायाऽसि॑
छायाकार्यसि॑ एवम्भूतस्त्वं॑ सर्वतो॑ मा॑ पाहि॑ ॥

^८दण्डादानमन्त्रः—देवस्य॑ त्वेति॑ ॥ देवस्य॑ सवितुः॑ प्रसवे॑ अनु-
ज्ञायां॑ सत्यां॑ अश्विनो॑बाहुभ्यां॑ तदधिष्ठिताभ्यां॑ मम॑ बाहुभ्यामि-
त्यर्थः॑ । एवं॑ पूष्णो॑ हस्ताभ्यामिति॑ । मध्यमसन्धेरूपरिभागो॑
बाहुः॑, अधोभागो॑ हस्तः॑ । त्वामाददे॑ द्विष्टो॑ वधाय॑ श्वादे-

* उपातेष्टितु प्राप्नोतु.

+ प्रयाणोत्पादनेन.

द्विषुतो वृधायेन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्त्वशर्म मे
भव यत्पापं तन्निवारय । ⁹⁻¹⁰देवीष्ठुवीरित्येषा ।

र्निसारणाय इन्द्रस्य वज्रोऽसि यथेन्द्रस्य वज्रः तथा मम ल-
मसि वार्त्त्वः वृत्र इति शत्रुनाम तस्य हन्ता वृत्रहा स
एव वार्त्त्वः एवंभूतस्त्वं शर्म मे भव मुखकरो भव यत्पा-
पं अनर्थकारि श्वादि तन्निवारय ॥

⁹दिशामुपस्थानम्—देवीष्ठडिति ॥ त्रीणि दिशामामन्त्रणानि ।
देवीः! हे देव्यः! चतस्रः प्रधाना दिशः प्राच्यादयः ऊर्ध्वां-
धरा चेति षट्! उर्वीः! उर्व्यः! विस्तीर्णः! उरु विस्तीर्ण
प्रभूतं धनं * नः अस्मम्यं कुणोत् कुरुत । हे विश्वे देवासः!
तासोमेव दिशामधिपतयस्तर्वे देवाः! इन्द्रादयः! यूर्यं चिह्नं कर्मणि
वीरयध्वं वीरकर्म कुरुत वीरवन्तं पुत्रवन्तं वा मां कुरुत ॥

¹⁰नक्षत्राणां चन्द्रमसश्रोपस्थानम्—मा हास्महीति ॥ अत्र
राजनित्येन नक्षत्राणि मूच्यन्ते । हे नक्षत्राणां राजन्! सोम!
युष्मत्प्रसादात् वयं प्रजया मा हास्महि हानिः त्यागः त्यक्ता
मा भूम् । मा च तनूभिः हास्महि पुत्रादिशरीरापेक्षं बहु-
वचनम् । मा रथाम द्विष्टते । रथिः वशीकरणकर्म, पष्ठचर्ये
चतुर्थी । द्विष्टो वश्या मा भूम् ॥

(⁹⁻¹⁰) देवीष्ठुवीरुरुणः कुणोत् विश्वे देवास इह
वीरयध्वम् । मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा
रथाम द्विष्टते सोम राजन् ॥ (सं. ४-९-१४)   *सौभाग्यं,

¹¹रा॒ष्ट्र॒भृ॒द्दृ॒स्या॒चा॒र्या॒सु॒न्दी॑ मा॑ त्वद्यो॑षं¹² रा॒ष्ट्र॒भृ॒द्दृ॒सि॑
स्म्राडा॒सु॒न्दी॑ मा॑ त्वद्यो॑षं¹³ रा॒ष्ट्र॒भृ॒द्दृ॒स्यधि॒पत्या॑-
सु॒न्दी॑ मा॑ त्वद्यो॑षम्॑ । ¹⁴आपः पा॒दा॒व॒ने॒जं॒नी॑ द्वि॒षन्तं॑
ना॒शयन्तु॑ मे॑ । अ॒स्मि॒न्कुलै॑ ब्रह्मवर्च॒स्यसा॒नि॑ ।
¹⁵मयि॑ महो॑ मयि॑ यशो॑ स्यान्द्रियं॑ वीर्यम्॑ । ¹⁶आ॑
मा॑ गुन्॑ यशसा॑ वर्चसा॑ संसृज॑ पर्यसा॑ तेजसा॑

¹¹⁻¹³अथमधुपर्कमन्त्रः—रा॒ष्ट्र॒भृ॒दिति॑ ॥ ॥ गतम्* ॥ स्म्राडा॑
अभिषिक्तः क्षत्रियः तदनुरूपमासनं स्म्राडासन्दी॑ । अधिपति॑-
र्ण्डलाधिपतिः अनभिषिक्तः तस्यासनं अधिपत्रयासन्दी॑ । न-
कारश्चान्दसः उपजनः ॥

¹⁴पा॒द्याभि॒मन्त्रणम्—आपः॑ पा॒दे॒ति॑ ॥ पा॒दा॒ववि॒निज्येते॑ प्र-
क्षाल्येते॑ याभिस्ताः पा॒दा॒वने॒जनी॑ः पा॒दा॒वने॒जन्यः ताः॑ आपो॑
मे॑ द्वि॒षन्तं॑ ना॒शयन्तु॑ । अ॒स्मि॒न्कुलै॑ अहं॑ ब्रह्मवर्चसी॑ अ-
सा॒नि॑ भूयासम्॑ ॥

¹⁵आत्मनः प्रत्यभिमर्शः—मयि॑ मह॑ इति॑ ॥ महः॑ पूजा,
यशः॑ कीर्तिः॑, इन्द्रियं॑ चक्षुरादिं॑, वीर्यं॑ रेतः॑ । भवत्विति॑ शेषः॑ ।
ब्राह्मणेन॑ पादे॑ स्पृष्टे॑ एतेषामपगमशङ्क्या॑ प्रार्थ्यते॑ ॥

¹⁶अ॒ध्याभि॒मन्त्रणम्—आ॑ मा॑ गन्धि॒ति॑ ॥ हे॑ अ॒ध्योदक॑! त्वं॑ मां॑
आगन्॑ आगमः॑ आगच्छ॑ वा॑ । आगत्य॑ च॑ यशसा॑ वर्चसा॑
च॑ मां॑ संसृज॑ पर्यसा॑ क्षीरेण॑ तेजसा॑ च॑ । किञ्च—एतैः॑ सं-

च । तं मां प्रियं प्रजानां कुर्वधिपतिं पशूनाम् ।
 "विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मम पद्या-
 य विराज । ¹⁸ समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिम-
 पिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासे-
 चि मत्पयः ॥ ९ ॥

असानि षट् ॥ ९ ॥

सृष्टं तं मां प्रजानां प्रियं कुरु पशूनां च गवादीनां अधिपतिं कुरु ॥

¹⁷ अजलावानीयमानेऽर्थे जपति—विराज इति ॥ विराज
 अन्नं 'अन्नं विराज' तस्य लं दोहोऽसि दोहः क्षणं
 अतश्च त्वत्परिग्रहात् विराजो दोहमशीय प्राप्नुयाम् । मम
 पद्याय पदं स्थानं तत्र भवः पद्यः मम यः पद्यः मत्स्था-
 नापन्नः पुत्रः तस्मै विराज दीप्त्यस्य तमप्येवंविधं कुरु ॥

¹⁸ शेषं पुरस्तान्निनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्यते—समुद्रं व इति ॥
 हे आपः! वः युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि प्रापयामि । यूयं स्वां
 योनिं समुद्रं अपिगच्छत प्रतिगच्छत । सर्वासामपां समुद्रो
 योनिः । अहमपि युष्मत्रसादात् प्रजया अच्छिद्रः निरन्तरे
 भूयासं प्रजा मे मा विच्छेदि । मा च मत् मत्तः परासेचि
 पयः । पुनस्तदुपयोग्यं यथा न भवति तथा सेकः परासेकः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाभिकाण्डव्याख्याने
 द्वितीयप्रश्ने नवमः खण्डः ॥

^१त्रयै विद्यायै यशोऽसि यशास्ते यशोऽसि ब्रह्म-
णो दीप्तिरसि । तं मा प्रियं प्रज्ञानां कुर्वधिपर्ति
पश्चानाम् । ^२आ मा गन्नित्येषा । ^३अमृतोपस्तरणम-
स्य ^४मृतापिधानमसि । ^५यन्मधुनो मधुव्यं परमम-
न्राद्यं वीर्यम् । तेनाहं मधुनो मधुव्येन परमेणा-

^१उत्तराभ्यां मधुपर्कमभिमन्त्यते—त्रयै विद्याया इति ॥ त्रयो
वेदास्त्रयी विद्या तस्यै, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्या यशोऽसि
यशः गोमधुपर्काहों वेदाध्याद्याति । किञ्च—यशसो यशोऽसि
प्रशंसापरमेतत् । यथा आभरणस्याभरणमिति । ब्रह्मणो वेदस्य
दीप्तिरसि । तं मा प्रियमित्यादि गतम्* ॥

^२आ मा गन्निति ॥ गतम्* ॥

^३अप आचामति—अमृतोपस्तरणमसीति ॥ अमृतस्य अमृ-
तसद्वरास्य त्वं उपस्तरणमसि यथा अवदानानामुपस्तरणम् ॥

^४उपरिष्टादप आचामति—अमृतापिधानमसीति ॥ अमृतस्य
त्वं अपिधानमसि ॥

^५मधुपर्क प्राश्नाति—यन्मधुन इति ॥ मधुनि भवं मधव्यं
मधुनः संबन्ध यत् मधव्यं, यथा एवां गोपतिः वसूनां
वसुपतिरित्यादौ गोपतिर्वसुपतिरित्यतः परमार्थतो + नातिरिच्यते,
अथ चोभयं प्रयुज्यते तथेहापि मधुनो मधव्यमिति । अर्थस्तु

(२) अयं मन्तः (११७) पत्रे लिखितः. * २-९-१६. + वसुपतिरित्यर्थतो.

ब्राद्येन वीर्येण परमोऽन्नादो मधव्योऽसानि । ^६गौ-
रस्यपहतपाप्माऽपि पाप्मानं जहि मम चामुष्यं
च । ^७अग्निः प्राश्नातु प्रथमस्स हि वेद यथा हविः।
अनष्टमस्माकं कृणवन्त्राह्मणो ब्राह्मणेभ्यः । ^८यज्ञो

मधव्यमित्येतावनेव । किंपुनस्तत् ? परममन्नाद्यं इदं हि पर-
ममन्नादनं यन्मधुनः प्राशनं वीर्यं वीर्यकरम् । एवम्भूतं यत्
मधव्यं तैन मधुनो मधव्येन परमेणान्नाद्येन वीर्येण । पूर्वा-
नुसारेण योज्यम् । अहमपि परमोऽन्नादो मधव्यश्च असानि
भूयासम्, मधुपर्कार्हो मधव्यः ॥

^६गां निवेदितामभिमन्त्रयते—गौरसीति ॥ हे गौः ! लं अ-
पहतपाप्माऽसि ततश्च पाप्मानं अपजहि । कस्य ? मम च
अमुष्यं च दातुः ॥

^७आलम्भनपक्षे वपाहोममन्तः—अग्निरिति ॥ अयं आग्निः प्र-
थमः प्राश्नातु किमर्थम् ? स हि वेद यथा हविः समीचीन-
मसमीचीनं वा । स च प्राश्नः अनष्टमस्माकं कृष्णन् प्रा-
श्नातु अस्माकमपि शेषयित्वैव * प्राश्नातु । कीदृशोऽग्निः ? ब्रा-
ह्मणेभ्योपि ब्राह्मणः अतिशयेन ब्राह्मण इत्यर्थः । अर्थवा—
ब्राह्मणेभ्य इति पृष्ठचर्थे चतुर्थी । ब्राह्मणानामस्माकमनष्टं कुर्वन्,
स्वयं च ब्राह्मण इति ॥

*अस्माकमविशेषयित्वैव,

वर्धतां यज्ञस्य वृद्धिमनु वर्धाऽपचितिरस्यपचितिं
मा कुर्वपचितोऽहं मनुष्येषु भूयासम् । ⁹गौर्धनुभ-
व्या ¹⁰माता रुद्राणां दुहिता वस्त्राङ् स्वसाऽऽदि-
त्यानांमृतस्य नाभिः । प्रणु वोचं चिकितुषे ज-
नाय मा गामनांगामदिति वधिष्ठ । ¹¹पिबतृदकं

⁸उत्सर्गपक्षे जपः—यज्ञ इति ॥ अयं मनुष्यज्ञोऽस्म-
त्पूजालक्षणो वर्धतां उत्सर्गपक्षेऽपि वैकल्यं मा भूत । तस्य
यज्ञस्य वृद्धिमनु वृद्धेः पश्चात् हे गौः ! त्वमपि वर्ध वर्धस्व
अपचितिरसि तत्साधनत्वात् मां च अपचितिं कुरु । को-
र्थः? अहं त्वामुत्सृजन् मनुष्येषु अपचितः पूजितः भूयासम् ॥

⁹⁻¹¹गौर्धनुभव्येति ॥ गौरियं धेनुभव्या वेनुर्भविष्यन्ती,
उत्सर्गपक्षे स्तुत्यर्थमिदं, उत्सृष्टा हि गौरियं धेनुर्भविष्यति ततश्च
महाफला । आलम्भपक्षे तु क्षणिका तृष्णिः । किञ्च—इयं
रुद्रादीनां देवानां मात्रादिस्थानीया सर्वेषां यज्ञभागित्वात् तस्य
चाज्यादिगव्यसाध्यत्वात्* । अमृतस्य अमृतत्वप्राप्तिहेतोर्यज्ञस्य ना-
भिः प्रधानावयवः आज्यादिद्वारेण ‘एष वाव यज्ञो यदा-
ज्यम्’* इति श्रुतेः । एवंनाम प्रशस्तेयं अतश्च प्रणुवोचं
नुः क्षिप्रार्थे, क्षिप्रं प्रकर्षेण च ब्रवीमि । चिकितुषे कित ज्ञाने,
जानते जनाय । किं ब्रवीमि? मा गां अनागां अनागसं इमां

*तस्याश्चाज्यादिगव्यसाधनत्वात्.

† सं. २-६-३.

तृणान्यन्तु । ओमुत्सृजत । ¹²भूतम् । ¹³सा विराट्
¹⁴तन्मा क्षायि तस्य तुशीय तन्म ऊर्जधाः । ¹⁵ओं
 कल्पयत ॥ १० ॥

भूयासमष्टौ च ॥ १० ॥

गं अदिति अखण्डतां मा वधिष्ठ । एषा कामं उदकं
 पिबतु । तृणानि च अन्तु । ओमुत्सृजत उत्सृजतेति प्रसि-
 द्धेऽर्थे, ओमित्यनुज्ञावचनं, सर्वे रनुज्ञातामुत्सृजत ॥

¹²सिद्धेऽन्ने भूतमित्याह । भूतं सिद्धमित्यर्थः ॥

¹³⁻¹⁵तथोक्ते उत्तरान् जपति—सा विराटिति ॥ विराट्टब्दस्य
 स्त्रीलिङ्गत्वात् सेत्युक्तम् । तदन्वं विराट् विविधं राजत इति
 कृत्वा । तन्मा क्षायि क्षीणं मा भूत् । तस्य ते । द्वितीया-
 र्थे षष्ठी । तत् त्वा अशीय अशीयां तत् त्वं मे महां
 ऊर्जं बलं धाः धेहि देहि । ओमित्यनुज्ञायाम् । कल्पयत उ-
 पनयत हे परिचारकाः ! ॥

इति श्रिहरदत्तविरचिते एकामिकाण्डमन्त्रव्याख्याने

दशमः खण्डः:

¹⁻⁴धाता ददातु नो र्यिमिति चतस्रो ⁵⁻⁸य-

¹सीमन्तोन्नयने होममन्त्राः—धाता ददात्विति ॥ जगतः
ईशानः पतिः पालयिता च स धाता नः अस्मभ्यं र्यिं धनं
ददातु । ददच्च सः नः अस्मान् पूर्णेन कामेन वावनत् । वन
षण सम्भल्लौ, पञ्चमो लकारः । यथा अस्मत्कामः पूर्यते तथा
नः संभजेत ॥

⁽¹⁾धाता ददातु नो र्यिमीशानो जगत्स्पतिः ।
स नः पूर्णेन वावनत् ॥ ⁽²⁾धाता प्रजायां उत राय
ईशे धाते इं विश्वं भुवनं जजान । धाता पुत्रं य-
जमानाय दाता तस्मां उ हृष्यं घृतवाद्विधेम ॥

⁽³⁾धाता ददातु नो र्यिं प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।
वृयं देवस्य धीमहि सुमतिं सृत्यराधसः ॥

⁽⁴⁾धाता ददातु दाङुषे वसूनि प्रजाकामाय मीढुषे
दुरोणे । तस्मै देवा अमृतास्संवयन्तां विश्वेदेवा-
सो अदितिस्सुजोषाः ॥ (सं. ३-३-११.)

⁽⁵⁾यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं म-
त्यो जोहर्वीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि
प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥

^२धातेति ॥ स एव धाता प्रजायाः उत रायः धनस्य-
पि ईशे ईष्टे । धातैव इदं विश्वं भुवनं जजान अन्तर्भावित-
ष्यर्थो जनिः, जनयामास । धातैव च यजमानाय च पुनः
दाता । तृतीन्तमेतत् । तस्मै एवम्भूताय धात्रे वृतवत् वृतयुक्तं
हव्यं विधेम । विद्धातिरन्यत्र परिचरणकर्मा, इह तु दाने द्रष्टव्यः ।
दद्याम् । विभक्तिव्यत्ययो वा, वृतवता हव्येन तं परिचरेते ।
उशब्दोऽनर्थकः ॥

^३धातेति ॥ स एव धाता नः रथिं ददातु । कीदर्शी ?
प्राचीं प्राक्कालभवां क्रमागतां यादृशीं पूर्वेषां तादृशीमित्यर्थः ।
जीवातुं जीवनाय पर्याप्तां अक्षितां क्षयरहिताम् । वयं तस्य
देवस्य धातुः सुमर्ति शोभनां मर्ति भक्तेष्वनुग्रहात्मिकां बुद्धि-
धीमहि ध्यायामः सत्यराधसः सत्यधनस्य ॥

^४धातेति ॥ स एव धाता दाथुपे दाशृ दाने, चरुपुरोडाशादीनां

^(६) यस्मै त्वं सुकृतै जातवेद् उलोकमंग्रे कृणव-
स्स्योनम् । अश्विनङ् स पुत्रिणं वीरवंतं गोमन्तं
रथिं नशते स्वस्ति ॥

^(७) त्वे सुपुत्र शवसोऽवृत्रन्कामंकातयः । न त्वामि-
न्द्रातिरिच्यते । ^(८) उक्थउक्थे सोम्य इन्द्रं ममार्द नी-
थेनीथे मधवानं सुतासः । यदीऽस्त्रवाधः पितरं
न पुत्रास्समानदक्षा अवस्ते हवंते ॥ (सं. १-४-४६.)

दात्रे महं वसूनि धनानि ददातु प्रजारूपमत्र धनं विवक्षितं
 ‘प्रजाकामाय’ इति वचनात् । प्रजाकामाय मीढुषे रेतस्सेक्षे
 दुरोणे । दुरोणमिति गृहनाम, इह तु ‘न गृहं गृहमित्याहुः
 गृहिणी गृहमुच्यते’ इति न्यायेन भार्यायां वर्तते । योऽहं प्र-
 जाकामो भूत्वा भार्यायां रेतस्सिञ्चामि तस्मै महं प्रजां ददा-
 त्विति समुदायार्थः । तस्मा एव महं देवा अपि अमृताः
 अमरणधर्माणः संव्ययन्तां व्यथतिर्दानकर्मणि, ददतु । देवा इति
 वचनं कतिपयेष्वेव पर्यवस्थेत् तदर्थमाह—विश्वे देवास इति ।
 आदितिश्च सजोषाः समानप्रीतिः ॥

⁵यस्त्वा हृदेति ॥ हे अग्ने ! जातवेदः ! यः अहं मर्त्यः त्वा
 त्वां अमर्त्यं मन्यमानः मरणधर्माणं माममरणधर्मा रक्षितुं
 समर्थ इति ⁶मन्यमानः कीरिणा हृदा कीरिरिति स्तोत्रनाम, स्तु-
 तिपरेण मनसा जोहवीषि आहयामि । यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दोऽ-
 ध्याहार्यः । तस्मिन् अस्मासु, वचनव्यत्ययः, तस्मिन्मायि यशः
 अन्नं कीर्तिं वा धेहि स्थापय । किञ्च—प्रजाभिरमृतत्वं अश्यां
 प्राप्नुयां ‘प्रजामनु प्रजायसे । तदु ते मर्त्या मृतम्’* इति श्रुतेः ॥

⁶यस्मा इति ॥ हे अग्ने ! जातवेदः ! त्वं यस्मै सुकृते पुरुषाय
 स्योनं सुखात्मकं लोकं कृणवः कुर्याः । उशब्दोऽनर्थकः । सः
 अश्विनं अश्वयुक्तं पुत्रिणं पुत्रैश्च युक्तं वीरवन्तं शूरैः परिचार-
 कपुरुषैः पौत्रैर्वा युक्तम् । वीरशब्दः पौत्रवचनः पुत्रिणमित्युक्तत्वात् ।
 गोमन्तं च रायं धनं च नशते प्राप्नोति स्वस्ति यथा तथा ॥

^७त्वे सु पुत्रेति ॥ हे शवसः पुत्र ! शव इति बलनाम, तस्य पुत्र।
 बलातिशयप्रतिपादनपरं चैतत् । बलवतोपि तावत्पुत्रो बलवान्भवति,
 किंपुनर्बलस्यैव पुत्र इति । दृश्यते चान्यत्रापीदशं इन्द्रस्याभि-
 धानम् । तद्यथा ‘ओजसो जातसुत मन्य एनम्’* इति ।
 त्वे त्वयि स्ववृत्रन् । वृत्तेर्लुडि द्युतादित्वादिडि ‘बहुलं छन्दसि’ इति
 रुटि रूपम् । सुषु वर्तन्ते । का : ? कामकातयः काम्यन्त इति
 कामाः तेषां कातयः कामनाः सर्वेषामेव कामानां कामनास्त्वयि
 वर्तन्ते । त्वमेव तेषां दातेत्यर्थः । अतश्च न त्वामिन्द्रातिरि-
 च्यते त्वत्तोऽधिकः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥

^८उक्थउक्थ इति ॥ उक्थमिति शस्त्रनाम, शस्त्रेनास्त्रे प्रति-
 शस्त्रं सोमः इन्द्रं पमाद् । लोडर्थे लिट्, अन्तर्भावितण्यर्थश्च
 मदिः । मादयतु नीथेनीथे नीतेनीते समाप्तेसमाप्ते । कोह-
 शमिन्द्रं ? मघवानं मघमिति धननाम धनवन्तं सुतासः । एक-
 स्मिन् बहुवचनम् । सुतः अस्माभिरभिषुतः सोमः । किं कार-
 णमिन्द्रमेव मादयितुम् ? यत् यस्मात् ई । एनमित्यस्यार्थे
 छन्दस्ययं शब्दः प्रयुज्यते । एनमिन्द्रं सवाधः समानवाधाः
 समानदक्षाः समानबलाश्च अवसे आत्मनो रक्षणाय हवन्ते आ-
 हयन्ति पितरं पितरमिव पुत्राः यस्मात्परस्परं बाधमानाः एन-
 मेव हवन्ते तस्मात्सर्वेषां पितरमिन्द्रमेव मादयत्विति ॥

स्त्वा हृदा कीरिणेति चतस्रः । ^९भूर्भुवस्सुवो^{१०} रा-
काम्^{११} यास्ते राके । ^{१२}यौर्गन्धरिष्व नो राजेति

^९सीमन्तोन्नयनमन्त्रेषु—व्याहृतयः ॥ गताः* ॥

^{१०}राकामहमिति ॥ पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका तां अहं सुहवां
स्वाहानाम् । सुषुती । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसर्वणः । सुषुत्या शोभ-
नया स्तुत्या हुवे आहयामि । सा च शृणोतु नः अस्माकम् । षष्ठी-
निर्देशात् आहानमिति शेषः । सुभगा सौभाग्ययुक्ता श्रुत्वा च
बोधतु त्मना आत्मना बुध्यतां हृदये करोत्वित्यर्थः । तदनन्तरं
च सीव्यत्वपः, अप इति कर्मनाम, एतत्सीमन्तोन्नयनलक्षणं कर्म
सीव्यतु छिद्रापिधानेन सुषु करोतु सूच्या सूचीस्थानीयया स्वया+
बुद्धया अच्छिद्यमानया क्षचिदप्यप्रतिहन्यमानया ददातु वीरं, पुत्र
नामैतत्, पुत्रं शतदायं बहूनां दातारम् । ‘अण् कर्मणि च’
इति भविष्यति आकारान्तादण् प्रत्ययः । उक्थयं प्रशंसनीयम् ॥

(१०) राकाम् हृ सुहवां सुषुती हुवे शृणोतु
नस्सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्यपस्सुच्याऽच्छि-
द्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

^{११}यास्ते राके सुमतयस्सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे-
वसूनि । ताभिनौ अथ सुमना उपाग्नहि सहस्रपू-
षं सुभगे रराणा ॥ (सं. ३-३-११.) *१-१९०१०. †सूचीस्वरूपया

साल्वीरवादिषुः । विवृत्तचक्रा आसीनास्तीरेण य-
मुने तवं । ¹³ सोम एव नो राजेत्याहुब्राह्मणीः प्र-
जाः । विवृत्तचक्रा आसीनास्तीरेणासौ तवं । ¹⁴ पु-

¹¹यास्त इति ॥ हे राके ! सुपेशसः सुरूपायाः ते याः
सुमतयः अनुग्रहात्मिका बुद्धयः याभिर्दाशुषे यजमानाय वस्त्रानि
ददासि, ताभिः सुमतिभिः नः अस्मान् सुमना भूत्वा उपागहि
अद्यैवोपागच्छ । हे सुभगे ! सहस्रपोषं बहुविधं पोषं ररणा
ददती ॥

¹²यमुनातीरवासिनां वीणागानमन्त्रः—यौगन्धरिरिति ॥ साल्वो
नाम जनपदः तद्विषयवासिन्यः प्रजाः साल्वीः साल्व्यः यौगन्धरिः
युगन्धरस्यापत्यं यौगन्धरिः एप एव नो राजेत्यवादिषुः वदति
विवृत्तचक्राः विविधं वृत्तं चक्रं राष्ट्रं यासां ताः एवम्भूता भूत्वा
हे यमुने ! तव तीरेण तरि आसीना इति ॥

¹³सर्वासां ब्राह्मणीनां प्रजानां वीणागानमन्त्रः—सोम एवेति ॥
ब्राह्मणीः ब्राह्मणजातीयाः प्रजाः सोम एव नो राजेत्याहुः ।
विवृत्तचक्रा इत्यादि । गतम् । असावित्यत्र नद्या नामनि-
देशः संबुद्धच्या यामुपजीवन्ति ‘तीरेण कावेरि तव’ इति ॥

¹⁴पुंसवने* दक्षिणे नासकाछिद्रे न्यग्रोधशुङ्गारसमपिनयति—
पुंसवन*मसीति ॥ पुमान् सूयते येन तत्पुंसवनं* तत्त्वमसि हे रस ॥

१५ सुवन्नमसि । ^{१५}आभिष्टाऽहं दृशाभिरुभिमृशामि
दशमास्याय सूतवे । ^{१६}यथैव सोमः पवते यथा
समुद्र एजति । एवं ते गर्भ एजतु सह जरायुणा
निष्कर्म्य प्रतितिष्ठत्वायुषि ब्रह्मवर्वसि यशासि वी-
र्येऽन्नाद्यै । ^{१७}दशमासांश शयानो धात्रा हि तथा
कृतम् । ऐतु गर्भो अक्षतो जीवो जीवन्त्याः ।

^{१५}क्षिप्रं सवन्ने* यजुषाऽभिर्मर्शनम्—आभिष्टाऽहमिति ॥ स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशादशभिरिति लिङ्गाच्च अङ्गुलीभिरिति गम्यते । आभिः
दशभिः अङ्गुलीभिः त्वां अहं अभिमृशामि दशमास्याय । द्वि-
तीयार्थं चतुर्थी । दशमासान् भूतं गर्भ सूतवे क्षिप्रं सोतुम् ॥

^{१६}अवोक्षणमन्त्राः—यथैवेति ॥ यथैव येन प्रकारेण सोमः अभि-
षुतः पवते दशापवित्रेण स्ववति यथा समुद्रः वायुवशात् एजति कम्प-
ते एवं ते गर्भ एजतु स्वस्थानाच्चलतु, चलित्वा च सह जरायुणा-
गर्भवेष्टनेन वहिः निष्कर्म्य आयुरादिषु प्रतितिष्ठतु ॥

^{१७}दशेति ॥ दशमासान् शयानः अयं ते गर्भः अक्षतो
भूत्वा जीवः जीवन्नेव जीवन्त्याः त्वत्तः ऐतु आगच्छतु । धात्रा
हि तथा कृतमिति । दशमासशयनं हि धात्रा कृतं दैवेन निर्मितम्,
अतो दश मासांश शयानः इति । शकारलोपोऽत्र द्रष्टव्यः॥

¹⁸आयमनीर्यमयत् गर्भमापो देवीसरसवतीः ।
ऐतु गर्भो अक्षतो जीवो जीवन्त्याः । ¹⁹तिलदेव
पद्मस्व न मांसमसि नोदलम् । स्थवि-
र्यवपद्मस्व न मांसेषु न स्नावसु न बद्धमसि
मज्जसु । ²⁰निरैतु पृथि शेवलं शुने जरायुत्तवे ।

¹⁸आयमनीरिति ॥ आङ्गो यमिराकर्षणार्थे वर्तते । ‘आय-
स्त पादम्’ इति यथा । आयमनीः! आयमन्यः! गर्भस्याक-
र्षिण्यो यूयं यमयत । अत्राप्याङ्गोपो द्रष्टव्यः । आयमयत
आकर्षयत गर्भ, हे आपो! देवीः! देव्यः! सरस्वतीः!
सरस्वत्यादिषु नदीषु भवा यूयम् । ऐतु गर्भः गतम् ॥

¹⁹जरायुणाऽवाक्पतने यजुर्भ्यास्मवोक्षणं—तिलदे इति ॥ ज-
रायुनामैतत् । हे तिलदे! अवपद्मस्व अवाक्पत, न हि त्वं
मांसमसि नोदलं नाप्युदरम् । रलयोरविशेषः । स्थवित्री
स्थूलभूता अविकलैव अवपद्मस्व न मांसेषु बद्धमसि बद्धाऽसि,
न स्नावसु नापि सिरासु बद्धाऽसि नापि मज्जसु अस्थिगतस्सा-
रो मज्जा । मांसादिष्वैकदेशेनापि लग्ना ना भूदित्यर्थः ॥

²⁰निरैत्विति ॥ निरैतु निर्गच्छतु पृथि स्वद्वप्नुपं+ शेवलं शेव-
भिति मुखनाम, लो मत्वर्थीयः । मुखवद्यथा तथा निर्गच्छतु जरायु ।
किमर्थ? शुने अत्तवे शुनो भक्षणाय ॥

*जरायु न पततेत्ततो क्रम्यजुर्भ्या.

+स्थूलस्वरूपं.

²¹⁻³¹ दिवस्परीत्येषोऽनुवाकः । ³² अस्मिन्नहैं सहस्रं

²¹ अथ जातकर्म । जातं कुमारमभिसृशति दिवस्परीत्यनुवाकेन वात्सप्रेण वत्सप्रक्षिणा दृष्टेन—दिवस्परिति ॥ परिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । अयं जातवेदाः अग्निः प्रथमं दिवो जज्ञे आदित्यात्मना वैद्युतात्मना वा । अस्मत्परि अस्मत्तः द्वितीयं जज्ञे यजमानादग्निर्जायते ? । ‘ते मत्प्रातः प्रजनिष्येथे । ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः’* इति दर्शनात् । अप्सु तृतीयं जज्ञे बाढ़-बूळप्रेण । कीदृशः ? नृमणाः नृषु मनो यस्य अनुग्राहकत्वेन स नृमणाः । एनं एवंभूतमार्गे स्वाधीः स्वाध्यानः पुरुषः अजस्त्रमिन्धानः भूत्वा जरते स्तौति, दुर्बुद्धिस्तु न तथा ॥

²² विद्वा ते इति ॥ हे अग्ने ! ते तव स्वभूतानि त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च स्थितानि त्रयाणि त्रीणि रूपणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि विद्व जानीमः । तथा ते सद्व सद्गानि स्थानानि विभृतं विभृतानि । ‘ह्यग्रहोर्भः’ इति छन्दसि भः । विहतानि पुरुषां वहुधा वहूनि गार्हपत्याहवनीयादीनि विद्व । तथा ते नाम परमं प्रकृष्टं गुह्या गूढं अविज्ञातं अवेदविद्विः यदेवभूतं तव

²¹ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्महितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्त्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ ²² विद्वा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते सद्व विभृतं पुरुषां । विद्वा ते नाम

नाम तदपि वर्यं विद्धि । तथा यतः त्वं आजगन्थ आगतवानसि
तमपुत्सं विद्धि । उत्सः प्रस्वरणं स चापामुत्पत्तिस्थानमिति तेऽत्प-
त्तिस्थानमात्रं लक्ष्यते ॥

²³ समुद्रे त्वेति ॥ हे अग्ने ! समुद्रे अप्स्वन्तः बडबात्मना स्थितं त्वा
त्वां नृमणाः नृषु अनुग्राहकत्वेन आसक्तमनाः बरुणः इधे दीपयति ।
तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधस्थानीये मेघे आदित्यमण्डले
वा नृचक्षाः नृणां द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन । कः पुनरसौ ?
सूर्यः, स हि कर्मसाक्षी, स च त्वामीघे । तथा तृतीये रजसि
द्युलोके* कीटशो ? कृतस्य उद्दकस्य सत्यस्य वा योनौ उत्प-
त्तिस्थाने अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना तस्थिवांसं त्वां महिषाः महान्तः
अहिन्वन् । हि गतौ, गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः । बुद्ध्यन्ते । वर्तमा-
ने लङ् ॥

²⁴ दावाभिस्स्तूयते—अक्रन्ददिति ॥ अक्रन्दत् क्रन्दति आग्निः
दावरूपः स्तनयन्निव पर्जन्य इव द्यौः । सप्तम्यर्थे प्रथमा । दिवि
व्योम्नि क्षामा क्षामेति पृथिवीनाम । पदकाले छान्दसं हस्तत्वम् ।
द्वितीयार्थं चैतद्युतविभक्तिकम् । क्षामां रेरिहत् आस्वादयन् अटवी-
परमं गुहा यद्विद्धा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥

²³ समुद्रे त्वां नृमणां अप्स्वन्तर्नृचक्षां इधे दिवो
अग्न्य ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसंमृ-
तस्य येनौ महिषा औहिन्वन् ॥ ²⁴ अक्रन्ददभिस्त-
नयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधस्समञ्जन् । सद्यो

स्थलं दहन्नित्यर्थः । वीरुधः गुलमान् समज्ञन् सम्यग्गच्छन्
भक्षणार्थं भक्षयन्नित्येव वाऽर्थः । किञ्च—ज्ञानः जातोऽयमटव्यां
सद्यः तदैव इद्धः दीप्तः व्यख्यत् । व्यत्ययेनायं कर्मणि क-
र्तुप्रत्ययः । विस्त्रयायते विशेषेण दृश्यते दूरस्थैरपि हि । ईमिति
पादपूरणे । तथा रोदसी अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये भानुना
त्वया दीप्त्या आभाति समन्ताहीप्यते ॥

²⁵उशिगिति ॥ वरेरिङ् उशिक् कामयिता, काम्यो वा
पावकः शोधयिता अरतिः गन्ता सुमेधाः सुप्रज्ञः मर्तेषु म-
नुष्येषु, मनुष्यलोके वा अश्चिः अमृतः अमरणधर्मा निधायि
निहितः गर्हपत्यादिरूपेण । स च इयर्ति उच्छब्दो वक्ष्य-
माणोऽपेक्ष्यते, उदियर्ति उद्गमयति धूमं अरुषं, महव्वामैतत्,
महान्तं रोचनं वा* भरित्रत् किं? लोकम्, यो ह्ययं धूममुद्ग-
मयति स मेवो भूत्वा वर्षति वर्षायत्ता च लोकस्य स्थितिः ।
शुक्रेण दीप्तेन शोचिषा तेजसा द्यां आकाशं इनक्षत् दीपयत्।
लिङ्गव्यत्ययः । इनक्षन् । नक्षत्रिव्याप्तिकर्मा, इकार उपसर्जनः । व्य-
प्तुवन् ॥

²⁶विश्वस्येति ॥ विश्वस्य केतुः सर्वस्य ज्ञाता भुवनस्य
जंज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुनां भा-
त्यन्तः ॥ ²⁵उद्दिकपाँवुको अरुतिस्सुमेधा मर्तेष्व-
प्रिरमृतो निधायि । इयर्ति धूममरुषं भरित्रदुच्छु-
क्रेण शोचिषा द्यामिनक्षत् ॥ ²⁶विश्वस्य केतुर्भुव-

*अरोचनं वा.

भूतजातस्य गर्भः वैश्वानरात्मना । एवम्भूतोऽग्निः जायमान एव
रोदसी आपृणात् आपूरयति स्वेन तेजसा । किञ्च—वीडुं
चित् वीडुरिति दृढनाम, दृढमपि अद्विं मेवं पर्वतं वा अभि-
नत् भिनति परायन् परागच्छन् यत् यदा अग्निं एनं प-
ञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः अयजन्त यजन्ते तदा
हर्विर्गृहीत्वा प्रतिगच्छन् पर्वतादिकमपि भिन्त्वा गच्छतीत्यर्थः ॥

²⁷श्रीणामिति ॥ श्रीणां सम्पदां उदारः उद्गमयिता दाता
धरुणो र्यीणां धारयिता धनानां मनीषाणां बुद्धीनां सदर्थ-
विषयाणां प्राप्यणः प्रापयिता सोमगोपाः सोमस्य गोपयिता ।
वसोः । प्रथमार्थे षष्ठी । बहूचानां तु तथैव पाठः । वसुः
प्रदास्तः सूनुस्सहस्रः । सह इति बलनाम । बलस्य पुत्रः
प्रागाद्वि बलान्मथ्यमानोधिजायत इति । अप्सु राजा अप्सु दी-
प्यमानः वैद्युतात्मना बडबात्मना वा । विभाति उषसामग्रे इधानः
अग्निहोत्रिभिरिध्यमानः ॥

²⁸यस्त इति ॥ हे देव ! अग्ने ! भद्र ! शोचे ! कल्याणदीपे !
यो मनुष्यः ते तुम्यं घृतवन्तं अपूर्पं पुरोडाशं अद्य कृणवत्

नस्य गर्भ आरोदसी अपृणाज्ञायमानः । वीडुं चि-
दद्विमभिनत्परायज्ञना यद्ग्रिमयजन्तु पञ्च ॥

²⁷श्रीणामुदारो धरुणो र्यीणां मनीषाणां प्राप्यण-
स्तोमगोपाः । वसोस्सूनुस्सहस्रो अप्सु राजा वि-
भात्यग्रे उषसामिधानः ॥ ²⁸यस्ते अद्य कृणवद्व

कुर्यात् दद्यात् तं देवभक्तं वस्यः वसौयः श्रेयः अच्छ आ-
त्मं प्रणय प्रकर्षण नय श्रेयः प्रापयेत्यर्थः । द्युम्नं धनं य-
शो वा तच्च अभिप्रतरां नय प्रकृष्टतरं नय हे यविष्टु! युवतम् ! ॥

²⁹आ तमिति ॥ हे अग्ने! तं अपूपस्य दातारं आभज । सौ-
श्रवसेषु । श्रव इत्यन्ननाम । शोभनैश्चरुपुरोडाशादिभिर्युक्तेषु
यगेषु उक्थउक्थे शस्त्रेशस्त्रे शस्यमाने प्रतिशस्त्रमित्यर्थः । आ-
भज । स च त्वत्प्रसादात् सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भ-
वेत् । प्रियो अग्ना अग्नेश्च तव प्रियो भवेत् । किञ्च—
जातेन । जातावेकवचनम् । जातैः पुत्रैः उद्दिनदत् उद्दिनतां
प्रकाशताम् । उज्जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैरुद्दिनदत् ॥

³⁰त्वामग्ने इति ॥ हे अग्ने! त्वां अनुद्यून् अनुदिनं यजमानाः
पुरुषाः विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि सृहणीयानि
वसूनि दधिरे । धारणवृत्तेः दधार्तेर्वर्तमाने लिट् । धारयन्ति
लभन्त इत्यर्थः । त्वया सहेति । अत्रेतिहासमाचक्षते—पुरा
अमुरा देवगवीरपहत्य गिरिदुर्गे स्थापयित्वा द्वारमपिदधुः । त-

शोचेऽपूर्वं देव द्युतवन्तमग्ने । प्रतं नय प्रतुरां व-
स्यो अच्छुभि द्युम्नं देवभक्तं यविष्टु ॥ ²⁹आ तं भा-
ज सौश्रवस्त्रेष्यग्ने उक्थउक्थ आ भज शस्यमानो ।
प्रियस्सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युजातेन भिन्दुदुजा-
नित्वैः ॥ ³⁰त्वामग्ने यजमाना अनुद्यून् विश्वा वसू-

ज्ञात्वा अग्निमुखो देवाः अङ्गिरोभि वृहस्पतिना च सह गत्वा
असुरानपनित्य गिरिदुर्गं भित्त्वा गाः प्रत्याजहुरिति । तदिदमत्रो-
च्यते—त्वया सह द्रविणं असुरैरपहतं गोधनमिच्छमानाः ब्रजं
गोष्ठं गोमन्तं गोभिर्निविडं उशिजः । मेधाविनामैतत् । मेधा-
विनोऽङ्गिरःप्रभृतयः विवक्षुः विवृतवल्तः विवृतद्वारं कृतवन्तः ॥

³¹ दृशान् इति ॥ दृशानः दूरस्थैरपि दृश्यमानः रुक्मः
रोचनस्वभावः उव्यां महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते दुर्मैं
दुरभिभवं यथा तथा व्यद्यौत् । आयुः । चतुर्थ्या लुक् ।
प्राणिनामायुषे श्रिये श्रियै च रुचानः दीप्त्यमानः । एवम्भू-
तः अग्निरमृतः अभवत् भवतु वयोभिः वयः अन्नं हविर्ला-
णैरन्नैः सह । यत् यं एनं अग्निं अजनयद्यौः वैद्युतरूपेण
सुरेताः शोभनं वृष्टिलक्षणं रेतो यस्यास्सा द्यौः ॥

³² उत्तरेण यजुषा कुमारमुपस्थ आदधाति—अस्मिन्नहमिति ॥
अस्मिन् कुमारे अहं सहस्रं कामान् पुष्यामि पुष्येयं प्राप्नु-
यां एधमानः वर्धमानः स्वे वशे तिष्ठन् स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥

नि दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना
ब्रजं गोमन्तमुद्दिजो विवक्षुः ॥ ³¹ दृशानो रुक्म
उव्यां व्यद्यौदुर्मैरषमायुरिश्चिरो रुचानः । अग्निरमृ-
तो अभवद्योभिर्यदेनं द्यौरजनयथसुरेताः ॥

पुष्याम्येधमानस्वे वशै । ³³अङ्गादङ्गाथसं भवसि
हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स
जीव शरदंशशतम् ॥ ११ ॥

अन्नाद्ये जायस् एकं च ॥ ११ ॥

¹अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।

³³अथाभिमन्त्रणम्—अङ्गादङ्गादिति ॥ स्त्रीसंयोगे बलवता
प्रथलेन सर्वाङ्गीणं रेतो निषिद्ध्यते । तदिदमुच्यते—अङ्गादङ्गा-
त्सम्भवसीति । हृदयं कामस्याधिष्ठानं, तेन तस्य पुनर्वचनं—
हृदयादधिंजायसे । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । एवम्भूतस्त्वं पुत्र-
नामा मम आत्मैवासि । वैशब्दं प्रसिद्धौ । स त्वं शर-
दशतं जीव ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाम्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने एकादशः खण्डः.

¹मूर्धन्यवघ्राणं—अश्मा भवेति ॥ अश्मेव स्थिरो भव । पर-
शुर्भवं परशुरिव दुरातदो भव । अस्तृतं अनाच्छादितं मलेन
हिरण्यं भव तद्वूपो भव । गावो वत्सलाः यादृशेन हिंकारेण
वत्सान् अभिजिघन्ति तेन पशूनां हिङ्कारेण त्वा त्वां अभिजि-
घ्रामि असौ नक्षत्रनामनिर्देशः संबुद्धच्या, ‘कृत्तिक, रौहिण’ इत्यादि ॥

पृथग्नां त्वा हिंकरेणाभिजिग्राम्यसौ । मेधां ते हैं
 वस्सविता मेधां हेवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ
 हेवावाधन्तां पुष्करस्वजा । ^३त्वयि मेधां त्वयि प्रजां
 त्वर्यग्निस्तेजों दधातु ^४त्वयि मेधां त्वयि प्रजां त्व-
 यान्द्रं इन्द्रियं दधातु ^५त्वयि मेधां त्वयि प्रजां त्व-
 यि सूर्यो भ्राजों दधातु । ^६क्षेत्रियै त्वा निरक्षत्यै
 त्वा द्वुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । अनागसं
 ब्रह्मणे त्वा करोमि शिवे ते द्यावांपृथिवी उभे

^१दक्षिणे कर्णे जपः—मेधां त इति ॥ मेधां ते देवः स-
 विता आदधातु । तथा देवी सरस्वती । अश्विनौ च देवौ
 आधन्तां स्थापयतां पुष्करस्वजा पुष्करमालिनौ ॥

^{३-५}त्वयि मेधामित्यादयः प्राशनमन्त्रा निगदसिद्धाः ॥ भ्राजः
 दीपिः ॥

^६स्नापनमन्त्राः—क्षेत्रियै त्वोति ॥ क्षेत्री अचिकित्स्यो व्याधिः ।
 पञ्चम्यथ चतुर्थी । देव्याः रुजः अचिकित्स्यात् व्याधिः । त्वां
 मुञ्चामि । तथा निरक्षत्यै निरक्षत्याः त्वा मुञ्चामि । रक्षःपि-
 शाचाद्दीनामधिष्ठात्री देवता निरक्षतिः । द्वुहः द्वोग्युश पुरुषा-
 मुञ्चामि । तथा वरुणस्य पाशात् मुञ्चामि । एवं अनागसं

इमे । शं ते अग्निस्सहाद्विरस्तु शं द्यावा॑पृथिवी
सहौषधीभिः । शमन्तरिक्षं सह वातेन ते शं ते
चतस्रः प्रदिशो भवन्तु । ^८या दैवीश्वतस्मः प्रदिशो
वातपत्नीरभि सूर्यो विच्छृणु । तासां त्वा॒जरस् आ
दधामि प्र यक्षम् एतु निरक्षर्ति पराचैः । ^९अमोचि

अपापं त्वां ब्रह्मणे वेदाय करोमि वेदयोग्यं करोमीत्यर्थः ।
उभे इमे द्यावापृथिव्यौ ते तव शिवे करोमि ॥

शं त इति ॥ अद्विस्सहामिः ते शमस्तु शं करोतु । ओ-
षधीभिस्सह द्यावापृथिवी शं स्ताम् । अन्तरिक्षं च वातेन
सह ते शमस्तु । चतस्रश्च प्रधाना दिशः ते शं भवन्तु ॥

^८या इति ॥ इन्द्रादीनां देवानां सम्बन्धिनीः दैवीः याश-
तस्मः प्रधाना दिशः वातपत्नीः वातः पतिः पालयिता यामां
सूर्योऽभिविच्छृणु अभिविपश्यति, - तासां दिशां आ जरसः
यावता जीर्यन्ति तावन्तं कालं त्वा आदवामि स्थाप-
यामि । एवं स्थापितात् त्वतः यक्षमः रोगः निरक्षर्ति ऐतु
तामेव प्रतिगच्छतु पराचैः पराङ्मुखः ॥

^९अमोचीति ॥ अयं कुमारः यक्षमात् दुरिताच्चामोचि ।
तथा अवस्थैः अवस्थाः पापात् आपत्तः । तथा द्रुहः पाशा-
च्च निरक्षुत्याश्च उद्योचि । अहाः अहासीत् अवर्ति ॥

यक्षमांहुरितादवत्यै द्रुहः पाश्चान्निरक्रुत्यै चोदंमोचि
अहा अवर्तिमविदस्योनमप्यभूद्वद्रे सुकृतस्य लो-
के । ¹⁰ सूर्यमृतं तमसो ग्राह्या यदेवा अमुञ्चनसृज-
न्त्येनसः । एवमहमिमं क्षेत्रियाज्ञामिश्रांसाहुहो

त्यभावः अवर्तिः दारिद्र्यम् । अविदृत् लब्धवान् स्योनं सु-
खम् । अपि च भद्रे सुकृतस्य पुण्यस्य लोके च अभूत् ।
य एवं मथा स्नाप्यते स प्राप्त एव पुण्यलोकमिति भूतनिर्देशः ॥

¹⁰ सूर्यमिति ॥ सूर्य देवं क्रुतं प्राप्तं कैः ? वक्ष्यमाणैस्त-
मआदिभिः । तमसस्सकाशात् ग्राह्याः आहिः ग्रहणीरोगः
‘ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनम्’* इति दर्शनात् । तस्याश्र देवाः
यत् यथा अमुञ्चन् एनसश्च व्यसृजन् तमेव सूर्यम् । तथा
च ब्राह्मणम्—‘सुवर्भानुरासुरस्सूर्य तमसा विघ्यत्तस्मै देवाः प्राय-
श्चित्तिमैच्छन्’+ इति । एवमहमिमं कुमारं क्षेत्रियात् जा-
मिशंसात् जामीनामभिशापात्—

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्या हतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ †

इत्येवं निन्दितात् द्रुहो द्रुहश्च पुरुषात् वहणस्य पाशान्मुञ्चामि
सर्वत्र मुचिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥

* क्रक्षसं. १०-१६१-१.

† सं. २-१-२.

‡ मनु. ३-५८.

मुंश्वामि वरुणस्य पाशात् । ^१भूस्स्वाहा भुवस्स्वा-
हा सुवस्स्वाहोऽस्वाहा ॥ १२ ॥

विचुण्डे षट् ॥ १२ ॥

^१मा ते कुमारः रक्षो वधीन्मा धेनुरत्यासारि-
णी । प्रिया धनस्य भूया एधमाना स्वे गृहे । ^२अ-
यं कुमारो जरां धर्षतु दीर्घमायुः । यस्मै* त्वं

^१ओंकारचतुर्थाभिः व्याहृतीभिः पृषदाज्यप्राशनम्—भूस्स्वोहेति॥
गताः† ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने द्वादशः खण्डः.

^१मातुरुपस्थे कुमारमादधाति—मा ते कुमारमिति ॥ ते तव
कुमारं रक्षो मा वधीत् मा च धेनुः असासारिणी वत्सस्ते-
हेन अत्यन्तं धावन्ती † । धेनुग्रहणं तावशानामुपलक्षणम् । प्रिया
धनस्य पुत्ररूपस्य गवादेवा भूयाः एधमाना स्वे गृहे मम
स्वभूते गृहे ॥

^२स्तनं धापयति—अयमिति ॥ अयं कुमारः जरां दीर्घं
चायुः स्तनव्याजेन धयतु पिबतु रतन्यं पिबन् आजरसं जीवत्वि-

सत् प्रप्यायायुर्वर्चो यशो बलम् । ^३यद्ग्रूमेर हृदयं
दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । तदुर्विपश्य माऽहं पौ-
त्रमधं हृदम् । ^४यत्ते सुसीमे हृदयं वेदाहं तत्प्र-
जापतौ । वेदाम् तस्य ते वृयं माऽहं पौत्रमधं

त्यर्थः । यस्यै* त्वं है स्तन ! प्रप्याय प्रक्षर । किं ? आ-
युर्वर्चो यशो बलं च क्षीरव्याजेन आयुरादि प्रक्षरेत्यर्थः ॥

^३उत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशति—यद्ग्रूमेरिति ॥ यत् भूमेः तव
स्वभूतं हृदयं दिवि आकाशे चन्द्रमसि श्रितं स्थितं कलङ्कत्वेन।
भूच्छाया हि चन्द्रमसः कलङ्कः । हे उर्वि ! तत्पश्य पश्येयं, अहं
पौत्रं पुत्रनिमित्तं अघं व्यसनमुहिश्य मा रुदं त्वदभिमर्शनात्
चक्षुष्मान् भूयासं पुत्रं चोहिश्य मा रुदमित्यर्थः ॥

^४यत्त इति ॥ हे सुसीमे ! शोभनसीमे ! यत्ते हृदयं तदहं प्रजापतौ
ओषधिजननद्वारेण प्रजानां पालयितरि चन्द्रमसि स्थितं वेद पुनर-
पि तवाभिमर्शनात् ते तव स्वभूतस्य तस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
तव स्वभूतं तद्वृदयं वयं वेदाम् । ‘अस्मद्दो द्वयोश्च’ इत्ये-
कस्मिन् बहुवचनम्, प्रार्थने च लोट् । चिरकालमहं वेदानि ।
माऽहं पौत्रमित्यादि । गतम् ॥

^५संविष्ट कुमारमभिमृशति—नामयत्ति ॥ यत्र भूप्रदेशे वयं
वदाति मन्त्रमुच्चारय मः, यत्र चाभिमृशामसि अभिमर्शनं कुर्मः,

रुदम् । ^५नामयति न रुदति यत्र वृयं वंदामनि
यत्र चाभिमृशामसि । ^६आपस्सुप्तेषु जाग्रत् रक्षा-
श्चान्सि निरितो नुदध्वम् । ^७अयं कलिं पतयन्ततु
श्वानमिवोद्धृष्टम् । अजां वाशितामिव मरुतः प-
र्याध्वतु स्वाहां । ^८शण्डेरथश्वाणिङ्केर उलूखुलः ।

तत्र संविष्टोऽयं कुमारः नामयति न व्याधितो भवति, न रुद-
ति । लोडर्थे लट् । नामयतु न रुदतिवति ॥

^९शिरस्त उदकुम्भं निदवाति—आपस्सुप्तेष्विति ॥ हे आपः !
यूयं सुप्तेषु अस्मासु जाग्रत् प्रबुद्धा भवत । जागरित्वा च
रक्षांसि इतः प्रदेशात् निर्णुदध्वम् । ‘आपो वै रक्षोग्नीः’*
इति दर्शनात् ॥

^{१०}सर्षपान् फलीकरणमिश्रान् जुहोति—अयमिति ॥ द्वितीयार्थे
प्रथमा । इमं कलिं कलिर्भूतविशेषः, येनाधिष्ठितं चतुर्थं युग-
मश्छीलं भवति । ‘कलये सभास्थाणुम्’† इति दर्शनात् । तं
कलिं पतयन्तं कुमारं प्रति गच्छन्तं उद्धृद्धं उत्कटं चिभक्षयिषुं
श्वानमिव हे मरुतः! पर्याध्वम् । अस्यतेरेतदूपं, न पुनरासे ।
पर्यास्यध्वम् । अजां वाशितामिव । वाशृ शब्दे । यथा
बहुकृत्वो वाश्यमानामजामन्यतो निरस्यति तद्वत् ॥

^{११}शण्डेरथ इति ॥ शण्डश्च मर्कश्चासुरौ यत्रैः भवति—‘नि-

च्यवनो नश्यतादितस्स्वाहा । ^९अयुद्धाण्डो मर्क
उपवीरं उलूखलः । च्यवनो नश्यतादितस्स्वाहा ।
^{१०}केशिनीश्वलोमिनीः खजापोऽजोपेकाशिनीः ।
अपेत् नश्यतादितस्स्वाहा । ^{११}मिश्रवाससः कौवे-

स्तशण्डः, निरस्तो मर्कः* इति । शण्डस्य रथः,† शण्डो वा रथो
यस्य स शण्डेरथः ततोपि प्रबलः कश्चित् । शण्डनेतृकं बलं शण्डि-
कं, तदीरयतीति शण्डकेरः सोपि कश्चित् । उरुश्च भवति
खलश्च भवतीत्युलूखलः तदाभरणो वा, सोऽपि कश्चित् । गर्भादे-
श्चावयिता च्यवनः । एते चत्वारः असुरविशेषा नश्यतात्
इतः प्रदेशात् अपसर्पन्तु ॥

^९अय इति ॥ अयः अयोमुखः । यमवेक्ष्य अन्ये वीरा
न्यूना भवन्ति स उपवीरः । अन्ये व्याख्याताः । एते षट् ॥

^{१०}केशिनीरिति ॥ केशिन्यादयः पिशाच्यः । केशिनीः ।
एकवचनं बहुवचनं वा, निन्दायां मत्वर्थीयः । निन्दितकेशा इत्य-
र्थः । शुन इव लोमानि यासां ताः श्वलोमिन्यः । खंजाङ् भूत्वा
या आसुवन्ति ताः खजापः । अजा इव या उपकाशन्ते ता-
अजोपेकाशिन्यः । या एवभूताः पिशाच्यः ता यूयं इवः प्र-
देशात् अपेत अपसर्पत । अपेत्य न नश्यतात् । नश्यतादिति
बहुवचनस्य तादादेशः ॥

*ब्रा. १-१-१. † शण्डस्यैरणः, ‡ तदाहरणे वा. उंखजना.

का रक्षोराजेन् प्रेषिताः । ग्रामं सजानयो गच्छ-
न्तुच्छन्तोऽपरिदाकृतान्थस्वाहा ॥¹² एतान्प्रतैतान्गृही-
तेत्यं ब्रह्मणस्पुत्रः । तानग्निः पर्यसरक्तानिन्द्रस्ता-
न्बृहस्पतिः । तानुहं वैद ब्राह्मणः प्रमृशतः कूटद-

¹¹ मिश्रेति ॥ मिश्रवाससः अन्योन्यम्* । कौबेरकाः कु-
बेरस्य भूत्याः कौबेराः ते कुत्सिताः कौबेरकाः तेनैव कुबेरेण
रक्षोराजेन प्रेषिताः सजानयः सभार्याः ग्रामं गच्छन्ति
इच्छन्तः अपरिदाकृतान् ‘अग्नयेत्वा परिददमि’ † इत्येवमा-
दिभिः मन्त्रैः देवताभ्यो रक्षणार्थं दत्ताः परिदाकृताः उपनीताः
ततोऽन्येऽपरिदाकृताः बालाः तानिच्छन्तः एतान् ॥

¹² अर्थं सङ्गतेरुत्तरार्धे व्याख्या आरम्भते—तानिति ॥ तान् पूर्वो-
क्तान् पिशाचान् अग्निः पर्यसरत् परिधावतु । कीदर्शः ?
ब्रह्मणस्फुत्रः ‘अग्ने महाऽ असीत्याह महान् ह्येष य-
दाग्निब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो हव्यं
भरति’ § इति ब्राह्मणम् । अयमग्निः तान्परिधावतु । किं
कुर्वन् ? एतान् पिशाचान् ग्रत एतान् शृणुतेति वदन् ।
तान् इन्द्रः तान् बृहस्पतिः पर्यसरदित्येव तान् पिशाचान्
अहमापि वेद वेद्मि ब्राह्मणः प्रमृशतः बालान् इतश्चेतश्च मार्ग-
तः कूटदन्तान् कूटवदुन्नतदन्तान् विकेशान् विकीर्णकेशान् लम्ब-

*अन्ये, †२, ३, १३-२३.

‡अर्थसंगतेरुत्तरार्धव्याख्यातो लम्बते.

ईसं. २-८-९.

न्तान् विकेशान्लम्बनस्तनान्थस्वाहा ॥ १३ ॥

निरितो नुदध्वुङ् स्वाहा त्रीणि च ॥ १३ ॥

^१नक्तंचारिण उरस्पेशाभूलहस्तान्कपालपान्।
पूर्वं एषां पितेत्युच्चैश्श्राव्यकर्णकः । माता जघन्या
सर्पति ग्रामे विधुरमिच्छन्ती स्वाहा । ^२निशीथचा-

नस्तनान् पिशाचत्वादेव पुंसामपि लम्बनस्तनत्वमविरुद्धम् । पिशा-
चानामेव* ग्रहरूपेण विवक्षितत्वात् पुछिङ्गनिर्देशः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकामिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ।

^१नक्तंचारिण इति ॥ नक्तंचारिणः रात्रिचरान् उरस्पेशान्
उरस्युज्जुलान् शूलहस्तान् कपालपान् एतान्यपि 'ता नग्नः'
इत्यत्र तानिति निर्दिष्टानामेव विशेषणानि । एषां पिशाचानां
पिता पूर्वं एति पुरो गच्छति । छान्दसं पररूपम् । किं
कृत्वा? उच्चैश्श्राव्य इमं भक्षयितुमागच्छतेत्येवं पुत्राणां श्राव-
यित्वा कर्णक इति तस्याभिधानम् । अथवा—अकर्णकः
कर्णरहितस्सन्नपि उच्चैश्श्रावी उच्चैश्श्रोता । तेषां माता जघन्या
सर्पति पृष्ठतो गच्छति ग्रामे विधुरं व्याधिं दुर्बलं बालं
इच्छन्ती ॥

*पिशाचानामेव.

रिणी स्वसा सन्धिना प्रेक्षते कुलंम् । या स्वपन्तं
बोधयति यस्यै विजातायां मनः । तासां त्वं कृ-
ष्णवत्मने छोमानुङ् हृदयं यकृत् । अग्ने अक्षीणि
निर्दहु स्वाहा । ³अङ्गादङ्गाथसंभवसि हृदयादधिंजा-
यसे । वेदो वै पुत्रनामाऽस्मि स जीव गुरदेशात्मा
⁴अश्मा भवेत्येषा* । ⁵⁻⁹अग्निरायुष्मानिति पञ्च ।

²निश्चिथेति ॥ निशीथचारिणी स्वसा एषामेव सन्धिना क-
वाटच्छिद्रेण प्रेक्षते कुलं अन्तःस्थितं जनसमुदायम् । या चान्या
स्वपन्तं बोधयति यस्यै यस्याश्च विजातायां प्रसूतायां अस्यां
मङ्गार्यायां मनः बाधिष्ये इति, तासां त्वं हे कृष्णवत्मने!
कृष्णवत्मन्! छोमानं हृदयं यकृत् छोमादयोऽन्तर्गतमांस-
विशेषाः । हे अग्ने! तान् अक्षीणि च निर्दहु निशेषं दह ॥

³प्रवासादेत्य पुत्रस्याभिमन्त्रणम्—अङ्गादङ्गादिति ॥ गतम् ।
वेदोसि धनमसि । वेदः विद्वान् † धर्मसाधनमसि ॥

⁴मूर्धन्त्यवघाणम्—अश्मा भवेति ॥ गतम् *॥

⁽⁵⁾अग्निरायुष्मान्तस वनुस्पतिभिरायुष्मान्तेन
त्वाऽयुषाऽयुषमन्तं करोमि ॥

* अयं मन्त्रः (१३७-१३८) पत्रयोर्लिखितः ।

† २.११-३३, † वेदवद्वा ।

¹⁰ सर्वस्मादात्मनसंभूताऽसि सा जीव शरदेश्चात्मा

5-9 दक्षिणे कर्णे जापः—अभिरायुष्मानिति ॥ पञ्च पर्यायः।
 अग्ने; वनस्पतिभिरायुष्मन्त्वं तदन्तत्वात् । सोमस्य ओषधीभिरायु-
 ष्मन्त्वं ओषधिरसरूपामृतात्मकत्वात् । ‘मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः’ इति
 वचनात् । यज्ञस्य दक्षिणाभिरायुष्मन्त्वम् । ब्रह्म वेदः । ब्राह्म-
 णास्तस्य धारयितारः । तेन तैस्तस्यायुष्मन्त्वम् । देवानाममृतेन आयु-
 ष्मन्त्वं प्रसिद्धम् । तेन त्वेत्यादि सर्वत्रानुषज्यते । शिष्टं स्पष्टम् ॥

¹⁰ कुमार्या अभिमन्त्रणम्—सर्वस्मादिति ॥ सर्वस्मादात्मनः
 अङ्गादङ्गादित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

(6) सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिरायुष्मान्तेन
 त्वाऽयुषाऽयुष्मन्तं करोमि ॥

(7) यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्मान्तेन
 त्वाऽयुषाऽयुष्मन्तं करोमि ॥

(8) ब्रह्मायुष्मन्त्सत्त्वाऽहृष्टौरायुष्मन्तेन त्वाऽयुषाऽयु-
 ष्मन्तं करोमि ॥

(9) देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वा-
 ऽयुषाऽयुष्मन्तं करोमि ॥ (सं. २-३-१०.)

¹¹भूरपां त्वौषधीना^{१२} रसं प्राशयामि शिवास्तु आ-
प् ओषधयस्सन्त्वनमीवास्तु आप् ओषधयस्स-
न्त्वसौ । ¹²भुवोऽपां ¹³सुवरूपां ¹⁴भूर्भुवस्सुवरूपां
त्वौषधीना^{१२} रसं प्राशयामि शिवास्तु आप् ओ-
षधयस्सन्त्वनमीवास्तु आप् ओषधयस्सन्त्वसौ ।
¹⁵उष्णेन वायवुद्केनेत्येषः* ॥ १४ ॥

एषा चत्वारिं च ॥ १४ ॥

¹¹⁻¹⁴अन्नप्राशनमन्त्राः—भूरपामिति ॥ व्याहतयः उच्चारणमा-
त्रेणोपकारकाः । अपामोषधीनां च रसं त्वा त्वां प्राशयामि
ता आप ओषधयश्च ते शिवास्सन्तु । अनमीवाः अरोगा
आरोग्येतवश्च ते सन्तु असौ यज्ञशर्मन् ! । उत्तरेषु व्याहतिमात्रं
भिद्यते । अन्यतसमानम् ॥

¹⁵उष्णेन वायावीति ॥ एषोऽनुवाको गतः* ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाम्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः.

* अयमनुवाकः (७८-८१) पत्रेषु लिखितः।

¹यद्भूमेः क्रूरं तदितो हरामि पराचीं निरक्षति
निर्वाहयामि । इदुः श्रेयोऽवसानमागन्म देवा गे-
मदश्वावदिदमस्तु प्रभूम् । ²स्योना पृथिवि भवा-
नृक्षरा निवेशनी । यच्छां नदशार्म सप्रथाः । ³इहै-
व तिष्ठ निमित्ता तिलवला स्यादिरावती । मध्ये-

¹गृहनिर्मणे पालाशेनोद्दूहेनोद्दूहति—यद्भूमेरिति ॥ यत् अस्यः
भूमेः क्रूरं अस्थिकण्टकादि तत् इतः अस्मात्प्रदेशात् हरामि
अपनयामि । या चात्र निरक्षतिः अलक्ष्मीः स्थिता तां निरक्षतिमपि
पराचीं पराञ्चुर्वीं निर्वाहयामि निर्वासयामि । इदं श्रेयः प्रश-
स्ततरं अवसानं स्थानं आगन्म आगतवन्तो वयं हे देवाः! ।
वास्तुदेवताः! युप्माकं प्रसादात् इदं वास्तु गोमत् अश्ववत्
अश्ववत् भूम् भूतियुक्तं च प्रास्तु प्रकर्षेण भवतु ॥

²उत्तरयाऽभिमृशति—स्योनेति ॥ हे पृथिवि! त्वं स्योना सुख-
रूपा सुखस्पर्शा वा भव अनृक्षरा कण्टकादिरहिता निवेशनी
निवेशनयोग्या यच्छ देहिनः अस्मभ्यं शर्म सुखं सप्रथाः सर्वतः
प्रथिता त्वम् ॥

³स्थूणावधानमन्त्रौ—इहैवेति ॥ हे स्थूणे! इहैव द्वारदेशे तिष्ठ
निमिता निखाता अस्माभिः तिलवला तक्षकृतैः तिलकैः तद्वती
स्यात् । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । स्याः इरावती अन्नवती अ-

ताल्प्यस्य तिष्ठान्मा त्वा प्राप्तनघायवः । ⁴आ त्वां
कुमारस्तरुण् आ वृथसो जगता सह । आ त्वां
परिस्तुतः कुम्भा आ दधः कलशीरयन् । ⁵ऋतेन
स्थूणावधिरोह वृङ्गोग्रो विराजनपसेध् शत्रून् ।
⁶ब्रह्मं च ते क्षत्रं च पूर्वं स्थूणौ अभि रक्षतु । ⁷य-

स्माकं अन्नहेतुः स्या इत्यर्थः । मध्ये ताल्प्यस्य तल्पशब्देन
गृहं लक्ष्यते, तस्येदं ताल्प्यं द्वारं तस्य मध्ये तिष्ठात् । अत्रा-
पि पुरुषव्यत्ययः । तिष्ठाः तिष्ठेः । अत्र स्थितां त्वा त्वां अघायवः
परेषामनर्थकामूः मा प्रापन् मा प्राप्नुवन्तु ॥

⁴आ त्वेति ॥ अयन्निति बहुवचनान्तं कुमारादिभिर्विपरिणामेन
संबद्ध्यते । कुमारस्त्वां आयातु गृहे क्रीडन्नागच्छतु अवलम्ब्य-
स्थानार्थम् । एवं तरुणः युवा, एवं वत्सः कुमारादपि बालः
जगता गतिमता वत्सात् किञ्चिदधिकेन सह । परिस्तु-
त सुरा, इह तु वृत्तं परिस्त्रवणयोगात् तस्य कुम्भाश्च त्वां
आऽयन् आगच्छन्तु । दधश्च कलशीः कलश्यः आऽयन् मन्थता-
र्थमायन् । एतेः पञ्चमे लकारे रूपम्, छान्दसो गुणः ॥

⁵बंशादीयानमनुमन्त्रयते—ऋतेनेति ॥ ऋतेन सत्येन स्थूणौ ।
छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः, द्विवचनं चाविवक्षितम् । यथासम्भवं
स्थूणः अधिरोह हे बंश ! अधिरस्य च उग्रः अनभिभूतो भूत्वा
विराजन् दीप्यमानः शत्रूनपसेध प्रोत्सारय ॥

जश्च दक्षिणाश्च दक्षिणे । इषश्चोर्जश्चापरे ^९मित्रश्च
वरुणश्चोत्तरे ^{१०}धर्मस्ते स्थूणाराज ^{११}श्रीस्ते स्तूपः ।
^{१२}उद्धियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान् यज्ञ
विद्वाऽश्चकार । अहा यदेनः कृतमस्ति पाप
राज्या यदेनः कृतमस्ति पापस्वैस्मान्मोदृतो

^{६-११}समितमुत्तरैर्यथलिङ्गमभिमन्तयते—ब्रह्म चेति ॥ ब्रह्म ब्रह्म-
णजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः ते तव स्वभूते पूर्वे स्थूणे अभिरक्षतु
हे गृह ! यज्ञश्च दक्षिणाश्च दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु ।
इषश्च ऊर्जश्च अपरे स्थूणे अभिरक्षतु । इपोर्जौ शारदौ मा-
सौ । मित्रश्च वरुणश्च उत्तरे स्थूणे अभिरक्षतु । स्थूणे इति
सर्वत्रानुषङ्गः । धर्मः ते तव स्थूणाराजः प्रधानस्थूणा । श्रीः
ते स्तूपः पृष्ठवंशः ॥

^{१२}अन्निमुद्धरति—उद्धियमाण इति ॥ मया उद्धियमाणः त्वं
हे अग्ने ! मा मां पाप्मनः उद्धर । यत् । लिङ्गव्यत्ययः ।
यं पाप्मानं अहं अविद्वान् अबुद्धिपूर्वं यत् यं च विद्वान् बुद्धिपूर्वं
चकार कृतवानस्मि । तस्य पाप्मन एव विभज्य दर्शनं—अहा
अहि यदेनः मया कृतं अस्ति पापम् । एन इत्युक्तत्वात् क्रि-
यावाचकशब्दोऽयमेनसो विशेषणम् । ओ वै शोषणे, शोषति
कर्त्तरामिति । राज्या रात्रौ यदेनः कृतमस्ति पापं तस्मात्स-
र्वस्मात् मां मुञ्च उद्घृतस्सन् ॥

मुञ्चतस्मौत् । ¹³इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरुथि-
नस्तानुहं सुमनसः प्रपद्ये । ¹⁴अमृताहुतिमृता-
यां जुहोम्यन्ति पृथिव्यामृततस्य जित्यै तयाऽ-
नन्तं काममहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमो जि-

¹³अगारं प्रपादयति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य ईश्वरस्य मम
 गृहाः । एकस्मिन् बहुवचनम् ‘आपो दाराः’ इतिवत् ।
 वसुमन्तः वरुथिनः । वरुथमित्यपि गृहनाम, इह तु गृहावयवे
 द्रष्टव्यः । प्रशस्तैरवयवैः तद्वन्तः तान् गृहान् सुमनसः । व-
 चनव्यत्ययः । सुमनाः अहं प्रपद्ये ॥

¹⁴अर्थं प्रतिष्ठापयति—अमृताहुतिभिति ॥ अमृतप्राप्तिनिमि-
 तमृतमाहुतिं अर्थं अमृतायां पृथिव्यां जुहोमि स्थापयामि
 अमृतस्य अमृतत्वस्य जित्यै जयाय । तया आहुत्या अनन्तं
 कामं अहं जयानि जयेयम् । यं कामं प्रथमः प्रजापतिः ही-
 रण्यगर्भः जिगाय जितवान् । तस्मादिमं अर्थं अश्वौ पृथिव्यां
 ‘इयं वा अग्निवैश्वानरः’* इति श्रुतेः । द्वितीयासप्तम्योः श्रुतेः
 जुहोमीत्यपेक्षते ॥

¹⁵ब्रीहियवनिवपनमन्त्रः—अन्नपत इति ॥ हे अन्नपते ! अ-
 न्नस्य न कर्मणि षष्ठी । अन्नं नः अस्मभ्यं देहि अनमी-
 वस्य अनमीवं आरोग्यकरं शुष्मिणः । शुष्म इति बलनाम ।
 तद्यस्यास्ति कार्यत्वेन एवमृतमन्नं देहि । प्रदातारं च मां प्रता-

गायाग्रिमंग्रौ स्वाहा । ¹⁵ अन्वपत् इत्येवा । ¹⁶ अरिष्टा
अस्माकं वीराससन्तु मा परासेचि मे धनम् ।

¹⁷ भूमि भूमिमगान्माता मातरमध्यगात् । भू-
यासम् पुत्रः पशुभिर्यो नो देष्टि स भिन्नताम् ।

रिषः प्रकर्षेण वर्धय । किञ्च—नः अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे
चतुष्पदे च ऊर्ज अन्वं वलं वा धेहि देहि ॥

¹⁶ उदधाने उद्कुम्भानानयति—अरिष्टा इति ॥ अस्माकं वीरा-
पुत्राः अरिष्टाः अहिंसिताः सन्तु । मे मदीयं च धनं मा-
परासेचि व्यर्थं सिक्तं ना भूत् । सिच्यमानविन्द्वभिप्राप्यमेतत् ॥

¹⁷ दीर्णमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते—भूमिरिति ॥ भूमिः भूमिमगात्
भूमेर्विकारभूतं उदधानं स्वप्रकृतिमेव भूमिमगात् । माता अन्तरिक्षं
उदधानगतमाकाशं मातरं वहिराकाशं अप्यगात् । अप्ययः प्रलयः ।
तत्रैव प्रलीना तेनैकीभूतेत्यर्थः । पैश्च पशुभिश्च वयं भूयास्म
प्रभूताः स्याम । यो नो देष्टि स भिन्नतां, नोदधानम् ॥

¹⁸ होममन्त्राः—वास्तोष्पत इति ॥ हे वास्तोष्पते ! त्वं अस्मा-
न् प्रतिजानीहि । प्रतिः धात्वर्थानुवादी । त्वद्वक्तानस्मान् जानीहि ।

(15) अन्वपते उन्वस्य नो देहनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र प्रदातारं तारिष् ऊर्ज नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

¹⁸⁻¹⁹ वास्तोष्यतु इति द्वे । ²⁰ वास्तोष्यते प्रतरणो न

ज्ञात्वा च स्वावेशः सूपसदनः अनधीवः आरोग्यकरश्च भव नः
अस्माकम् । किञ्च—यत् त्वा वयं ईमहे याचामहे तत् नः अ-
स्मान् प्रतिजुषस्व प्रापय । नः अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे चतु-
ष्पदे च शं एधि सुखकरो भव ॥

¹⁹ वास्तोष्यत इति ॥ हे वास्तोष्यते ! शग्गया । शग्गमि-
ति सुखनाम । सुखरूपया रणवया रममाणया गातुमत्या गति-
मत्या सन्मार्गगामिन्या एवम्भूतया ते संसदा परिषदा वयमपि
सक्षीमहि । षच समवाये । समेवतास्याम तदन्तर्मवेमेत्यर्थः । लब्ध-
स्य रक्षणं क्षेत्रः । अलब्धस्य लाभो योगः । तृतीयार्थं सप्तमी ।
क्षेमेण योगेन च नः अस्मान् आवः । लोडर्थे लद् । वरं ।
क्रियाविशेषणमेतत् । वरिष्ठं यथा भवति तथा आवः । उत-
शब्दोऽप्यर्थे । चतुर्थः पादः देवताभेदात् चिन्नं वाक्यम् । हे
विश्वेदेवाः ! यूयं स्वस्तिभिः सदा नः अस्मान् पात रक्षत ॥

(18) वास्तोष्यते प्रति जानीह्यस्मान्यस्वावेशो अ-
नधीवो भंवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तत्रो जुषस्व शं
ने एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

(19) वास्तोष्यते शग्गया सूपसदा ते सक्षीमहि
रणवया गातुमत्यां । आवः क्षेमं उत योगे वरं
नो यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ (सं. ३-४-१०.)

एधि गोभि॒रश्वेभि॒रिन्दो । अजरा॑स्ते स॒ख्ये स्या॑म
पि॒तेव पुत्रान्प्रति॑ नो जुषस्व । ²¹अमीवहा वास्तो-
ष्टे विश्वा॑ रूपाण्याविशन् । सखा॑सु शेव॑ एधि॑
नः । ²²शिवङ् शिवम् ॥ १५ ॥

अभि॑ रक्षतु भिद्यता॑ष्टे ॥ १५ ॥

²⁰ वास्तोष्टे इति ॥ हे वास्तोष्टे ! नः अस्माकं प्रत-
रणः प्रतारयिता वर्धयिता एधि भव गोभिः अश्वेभिः अश्वैश्च
इन्दो ! इन्दिरैश्वर्यकर्मा, ईश्वर !, उद्देवा क्लेदकर्मणः वृष्टिद्वा-
रेण क्लेदयितः ! । किञ्च—ते सख्ये स्तुत्यस्तोत्रभावलक्षणे वयं
अजरासः स्याम अजर्थं नौ सङ्गतमस्तिवत्यर्थः । किं बहुता—पितेव
यथा पिता पुत्रान् प्रति जुषते प्रीणयति तथा नः प्रतिजुषस्व ॥

²¹ वास्तोष्टे इति ॥ हे वास्तोष्टे ! अमीवहा व्याधीनां
हन्ता त्वं विश्वा विश्वानि रूपाणि आविशन् प्रविशन् व्या-
धिशभने यानि रूपाण्युपयुक्तानि भिषग्भेषजादीनां तानि रूपाणि
प्रविश्य अमीवहा । एवम्भूतः त्वं नः अस्माकं सखासु सखि-
षु शेवः वरिष्ठः एधि भव ॥

²² उदकुम्भेन परिषेचनम्—शिवामिति ॥ इदं वास्तु शिवं भ-
वतु । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डत्याख्याने
द्वितीयप्रक्षे पञ्चदशः खण्डः.

^१ कूर्कुरस्सुकूर्कुरः कूर्कुरो वालवन्धनः । उपरि-
ष्टादेजाय तृतीयस्या इतो दिवः । ^२ औलंबु इत्-
मुपाह्यथा जीञ्चयामश्चबलः । अधोराम उलु-
म्बुलस्सारमेयो हु धावति । समुद्रमवचाकशत् ।

^१ श्वग्रहगृहीतस्यावोक्षणमन्त्राः—कूर्कुर इति ॥ कूर्कुरः ।
शुन एतन्नाम । सुकूर्कुरः सुषु कूर्कुर इति शब्दस्य कर्ता ।
एवम्भूत एकश्चा । वालवन्धनश्चापरः कूर्कुरः, वालेन योऽन्यान्
वधाति । उपरिष्टात् उपरिलोकात् यत् ‘सुपां सुलुक्’
इति सोर्लुक् । यः एजाय । एतेर्लिंगि छान्दसौ जकारः ।
एयाय आपच्छति । कुत उपरिष्टात्? तृतीयस्या इतः दिवः
अस्य लोकस्य तृतीया द्यौः मध्ये अन्तरिक्षम् ॥

^२ औलंब इति ॥ उलबस्यापत्यं औलंबः । प्रत्येकं सम्ब-
न्धादेकवचनम् । इच्छब्दोऽनर्थकः । तं श्वानं उपाह्यथ । लोड-
र्थे लट् । उपशब्दोऽपेत्यस्यार्थे । अपाह्यत । यथा इतः अ-
पगतो भवति तथा शब्दानुच्चारयत हे परिचारकाः! मदीया
इत्यर्थः । आर्जीन् क्रज्ञेः पुत्रांश्चान्यानुपाह्यथेत्येव । के पुनस्ते?
इयामः इयामवर्णः शब्दः शब्दवर्णः अधोरामः अधोभागे
कृष्णवर्णः उलुम्बलः उरुबलः क्रज्ञेः पुत्रा एते चत्वारः तेषामे-
तानि नामानि अन्तर्थानि । अथ सारमेयः सरमानाम देवशुनी
तस्या अपत्यं सारमेयः अपरश्चा । हशब्दोऽनर्थकः । धावति
आधावति समुद्रं अन्तरिक्षं अवचाकशत् पश्यन् ॥

^३विभ्रान्निष्कं च रुक्मं च शुनामग्रं सुबीरिणः।
 सुबीरिण शूजसूज शुनक् शूजैकंशत् शूजच्छत्।
^४तथस्त्यं यत्वेन्द्रोऽब्रवीद्वास्सपाशायस्वेति तास्त्वं
 स्पाशायित्वा गंच्छस्तं त्वाऽब्रवीद्विद् हा॒ इत्यवि-

^३विभ्रान्निति ॥ विभ्रत् धारयन् निष्कं च रुक्मं च आभ-
 रणे । शुनामग्रं प्रधानं सुबीरिण इति तस्य नाम । तं प्रत्या-
 ह—हे सुबीरिण! सूजसूज इमं बालं विसूज हे शुनक! अति-
 भक्षक! सूज विसूज एकत्रात्य! एकस्मिन् ब्राते गणे शुनां मध्ये-
 प्रधान! सुबीरिणस्यैवेते विशेषणे । सूज विसूज छत् भर्त्सन-
 शब्दोऽयम् । यथा लोके छि इति* ॥

^४तस्यमिति ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—असुरा देवगवीरप-
 हत्य गिरिदुर्गे स्थापयित्वा द्वारमपिद्वुः । तत इन्द्रः सरमा-
 पुत्रं सुबीरिणमाहूय अब्रवीत् । हे सुबीरिण! गत्वा जानी-
 हि कैरपहता गावः[†] रुचिर्वन्नीति । जालमा च अपहर्तृ वाध-
 यित्वा[‡] लब्धेव गा आगच्छति । म तवऽनुरोद्धान् । तस्मै
 चागताय वरमदादिन्द्र इति । तदिद्यगत्रोच्यते—तस्यस्य यत् त्वा-
 मिन्द्रः अब्रवीत् गाः अपहताः स्पाशयस्व । स्पश वाधनस्पर्शनयोः
 इह तु वाधनपूर्वके लभे द्रष्टव्यः । वाधित्वा लभस्वेति त्वं च
 ताः स्पाशयित्वा वाधेन लब्ध्वा इन्द्रं प्रत्यागच्छः तं त्वा-
 त्वां इन्द्रः अब्रवीत् अविद् । छान्दसो विसर्जनीयस्य लोपः।

*छे इति.

† असुरैरपहृता गावः.

‡ स्वादयित्वा.

दृ॒हीति॑ वरं वृ॒णीष्वेति॑ कुमा॒रमेवा॒हं वरं वृ॒ण् इत्य-
ब्रवी॑विंगृह्यं वा॒हू पुवसे॑ द्याम॑वचाकशत् । ^५विभ्र-
न्निष्कं च रुक्मं च शुनामग्रं सुवीरिणः । मुवी-
रिण् सृज्ञसृज् शुनंक् सृजैकंब्रात्य् सृज्ञच्छत् ।
^६तथसृत्यं यत्ते सरमा माता लोहितः पिता । अ-

अविदः लब्धवानसि । हा इति प्रश्नायोतको निपातः । तस्य
प्रभे पुतः । ततस्त्वमिन्द्रमब्रवीः—अविदं हीति । अविदं
लब्धवानस्मि । हीति अभ्युपगमं द्योतयति । पुनरिन्द्रोब्रवीत्
वरं वृणीष्वेति । त्वं च पुनरब्रवीः कुमारमेवा॒हं वरं वृ॒णे इति ।
कुमारानहं बांधेयेति । तदेतत्सर्वं सत्यम्, यदिदार्नीं इमं बालं बाधसे ।
त्वं हि विगृह्य विकृष्य वा॒हू पुवसे आगच्छसि आकाशं नदीं
वा तरसि दिव आगच्छन् । तथा च बहृचाः सरमासूक्ते अधी-
यते—‘कथं रसाया अतरः पयांसि’* इति । रसा आका-
शनदी । द्यामवचाकशत् आकाशं पश्यन् ॥

^५विभ्रन्निष्कं चेति ॥ गतम् ॥

^६तत्सत्यमिति ॥ तत् सर्वं यत्ते सरमा नाम माता रोहितो नाम
पिता । अथान्ये श्वानः अर्मी यूर्यं एके केचित् सरस्यकाः
सरसि भवाः रस्येन रसनीयेन मांसादिना वा सहिताः अवधावति
धावत । लकारस्य व्यत्ययः । अधोमुखा गच्छत् । कुतः? ।
तृतीयस्या इतो दिवः ॥

मी एकै सरस्युका अवधार्वति तत्तीयस्या इति हि-
वः । ^७ तेकंश्च ससरमतुण्डश्च तूलश्च वितूलश्चाजु-
नश्च लोहितश्च । दुलाहु नाम वो याता मन्थाकको
हं वः पिता । सं तक्षा हन्ति चक्री वो न सीसरीदत ।
^८ छदपेहि सीसरम सारमेय नमस्ते अस्तु सीसरा
समश्वा वृषाणः पदो न सीसरीदत । ^९ छदपेहि सी-
सरम सारमेय नमस्ते अस्तु सीसर । श्वानमि-

^७ के पुनस्ते ?—तेक इति ॥ तेकः ससरमतण्डः तूलः वितूलः
अर्जुनः लोहितः इति पद् । वः युधाकं दुला नाम माता मन्थाकको
नाम च पिता । अत्रागतान् वः अस्मत्परिचारकः तक्षा चक्री
चक्रवान् आयुधहस्तः संहन्ति सम्यक् हनिष्यति अतश्च न
सीसरीदत नोपसर्पत ॥

^८ इमावपरौ सरमायाः पुत्रौ सीसरमसीसरश्च । तौ प्रत्याह—
छदपेहीति ॥ हे सीसरम ! हे सारमेय ! अपेहि अपगच्छ ।
हे सीसर ! हे सारमेय ! नमस्ते अस्तु । समित्यस्याख्यातेन
सम्बन्धः । अश्वाः मदीयाः वृषाणः वर्षणसमर्थाः वलवन्तः—
पदो न पादा इव संसीसरीदत । पुरुषव्यत्ययः । संसर्पन्तु
संसर्पतं युवां प्रतिगच्छतम् ॥

^९ छदपेहीति ॥ गतम् । सर्वानेव शुनः प्रत्याह—श्वानमित्

च्छाऽदृन् पुरुषं छत् ।¹⁰ एते ते प्रतिदृश्येते समानव-
सने उभे । ते अहं सारयेण मुसलेनावंहन्म्युलू-
खले ।¹¹ हतशङ्को हतशङ्कपिता हतशङ्कुतुर्वकः ।
अप्येषां स्थपतिर् हतः ।¹² ऋषिर्बोधः प्रबोधस्वप्नो
मातृरिश्वा । ते ते प्राणान्थस्परिष्यन्ति मा भैषीर्न

शानमेव श्वा यः कश्चिदिहागतः अदत् अतु न पुरुष इमं कु-
मारम् । छत् भर्त्सनशब्दोऽयम्* ॥

¹⁰ शङ्कग्रहगृहीतस्याभिमन्त्रणमन्त्रौ—एते इति ॥ ते प्रसिद्धे एते
शङ्कग्रहाणां, मातरौ प्रतिदृश्येते अवलोकयेते समानवसने सर्व-
पवस्त्रे उभे, ते अहं उलूखले कृत्वा सारयेण सारमयेन दृढेन
मुसलेन अवहन्मि ॥

¹¹ हतशङ्क इति ॥ शङ्कः शङ्कग्रहो हतः । शङ्कपिता हतः । शङ्क-
कुतुर्वकः कुतुर्वको हिंसकः कुत्सितः तुर्वकः, शङ्कश्शासौ कुतुर्व-
कश्च शङ्ककुतुर्वकः अयं च हतः । अप्येषां शङ्कानां स्थपतिः
स्वामी हतः ॥

¹² उत्तरया उद्कुम्भेन शिरस्तोऽवनयति—ऋषिर्बोध इति ॥
यस्य गोत्रं बोधायनः स बोध ऋषिः प्रबोधः प्रबुद्धता स्वप्नः
स्वापः मातृरिश्वा वायुः ते एते ते तव प्राणान् स्परिष्यन्ति
पालयिष्यन्ति अतश्च न मरिष्यसि ततो मा भैषीः हे कुमार ! ॥

*स्वनशब्दोऽयम्.

भैरिष्यसि । ¹³ जग्धो मशको जग्धा वितृष्टिर्जग्धे
व्यध्वरस्स्वाहा¹⁴ जग्धो व्यध्वरो जग्धो मशको जग्धा
वितृष्टिस्स्वाहा¹⁵ जग्धा वितृष्टिर्जग्धो व्यध्वरो जग्धो
मशकस्स्वाहा ॥ १६ ॥

पिताऽवंहन्म्युलूखंले पञ्चं च ॥ १६ ॥

¹ इन्द्र जहि दन्दशूकं पक्षिणं यस्सरीसृपः ।
दंक्षणन्तं च दृशन्तं च सर्वाङ्गस्तानिन्द्र जम्भय्

¹³⁻¹⁵ सर्पवलौ किंशुकहोममन्त्राः—जग्ध इति ॥ जग्धः भक्षितः
मशकः तन्नामा सर्पः । एवं व्यध्वरः । वितृष्टिः सर्पः* । स्पष्टमन्यतः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने पोडशः खण्डः ॥

¹ समेद्वोमः—इन्द्रेति ॥ हे इन्द्र ! जहि अस्माकं वाघकं दन्दशूकं
सर्प पक्षिणं पक्षाकाराभ्यां[†] पार्वीभ्यां शुकं यस्सरीसृपः स-
र्पणस्वभावः दंक्षणन्तं दंशने प्रवर्तिष्यमाणं दशन्तं प्रवर्तमानं च
सर्वाङ्गस्तान् एवंविधान् हे इन्द्र ! जम्भय स्तम्भय । आख्यातभे-
दादामन्त्रगमेदः ॥

*सर्पा,

†पक्षाभ्यां

स्वाहा ।² अप्सु जातु सरे वृद्धदेवानामपि हस्त्य ।
त्वमंग्र इन्द्रप्रेषितस्स नो मा हिंसीस्स्वाहा ।³ त्रा-
णमसि परित्राणमसि परिधिरसि । अन्नेन मनु-
ष्यान् त्रायसे तृणैः पशून्गर्तन् सर्पन् यज्ञेन दे-

²अप्सिवति ॥ अप्सु जात ! वैद्युतरूपेण सरे सरसि समु-
द्रे वृद्ध ! बाढवस्वरूपेण देवानां हस्त्य ! हस्ते भव ! ॥ अपि:
पादपूरणः । एवम्भूत ! हे अग्ने ! त्वं इन्द्रप्रेषितः कर्माणि
करोषि । वयं च इन्द्रस्य भक्ताः । स त्वं नः अस्मान् मा
हिंसीः सर्पकृता हिंसा यथा अस्माकं न भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

³त्राणमसीति ॥ न केवलं त्राणं, परित्राणमसि सर्वतस्त्रा-
णमसि परिधिरसि परित्राणाय यस्सर्वतो निधीयते स परिधिः
सोऽप्यसि । अन्नेन मनुष्यान् त्रायसे बहिस्तावदग्निरन्वं पचति,
भुक्तं च जरयति वैश्वानररूपेण । तृणैः पशून् त्रायसे तृणान्य-
ग्निर्जनयति वृष्टेरग्नचायत्तत्वात् ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः’[†] इति
दर्शनात् । गर्तेन सर्पन् त्रायसे गर्ते बिलम् ।
सूर्यांशुसन्तसा हि भूमिः बिलानि दर्शयति सूर्यश्चाग्नेनातीव
भिन्नः, स हि अस्तं गतोऽग्निं प्रविशति । बिलाच्च निर्ग-
तानां सर्पाणां ध्रुवो वधः । अत इदमुच्यते—गर्तेन सर्पस्त्रा-
यस इति । यज्ञेन देवान् त्रायसे हव्यवाहनत्वात् । स्वधया
पितृन् त्रायसे कव्यवाहनत्वात् । तदेवमाग्नेयेषा ॥

वान्थस्वधया॑ पि॒तृन्थस्वाहा॑ । ^४ तथसूत्यं यत्तेऽमावा॑
स्यायां च पौर्णमास्यां च विषवृलिं हरन्ति सर्वे॑
उदरसूर्पिणः । तत्ते॑ प्रेरते॑ त्वयि॑ संविशान्ति॑ त्वयि॑
नस्सूतस्त्वयि॑ सद्भ्यो॑ वृषभ्यो॑ नः॑ परिदेहि॑ ।

^४आज्याहुतिमन्त्राः—तत्सत्यमिति ॥ सर्पणामधिपतिस्तूयते ।
यत्तेऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च विषवृलिं हरन्ति विष-
भयनिवृत्यर्थं बलिं हरन्ति मनुष्याः । सर्वे च उदरसूर्पिणः
सर्पाः तत् बलिं ते त्वत्तः प्रेरते प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च त्वयि॑ संवि-
शान्ति॑ त्वामाश्रित्य वर्तन्त इति॑ यत्तसस्यमित्यर्थः । ततश्च
त्वयि॑ नस्सतः॑ त्वदाश्रयानस्मान् त्वयि॑ सद्भ्यः॑ त्वदाश्रयेभ्यः॑
सर्वेभ्यः॑ रक्षार्थं परिदेहि॑ यथा ते न हिंस्युः॑, वर्षभ्यश्च परिदेहि॑
वर्षतौ॑ सर्प बहुलीभवन्तीति॑ तस्यैव परिदानम् । क्रतुना संवत्सरे॑
लक्ष्यते॑ । वर्षभ्यः॑ वर्षार्थं, यथा नः॑ अस्मान् संवत्सरे॑ न हिंस्युः॑
तथा सर्वेभ्यः॑ परिदेहि॑ ॥

^५नमो॑ अस्तु॑ सर्वेभ्य॑ इति॑ ॥ ये के च यावन्तः॑ पृथिवीमनु॑
श्रिताः॑, ये अन्तरिक्षे॑ ये दिवि॑ च श्रिताः॑ तेभ्यः॑ सर्वेभ्यः॑ नमः॑
अस्तु॑ ॥

^६येऽद॑ इति॑ ॥ ये सर्पाः॑ अदः॑ । सप्तभ्या॑ लुक् । अमुष्मिन् ।

(५) नमो॑ अस्तु॑ सर्वेभ्यो॑ ये के च॑ पृथिवीमनु॑ । ये॑
अन्तरिक्षे॑ ये दिवि॑ तेभ्यस्सर्वेभ्यो॑ नमः॑ ॥

^{५-७}नमो अस्तु सर्पेभ्यु इति तिस्रः । ^८नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवा य आन्तरिक्ष्यां ये दिव्या ये दिश्याः । तेभ्यं इमं बलिहरिष्यामि तेभ्यं इमं

रोचने दीपे स्थाने दिवः सम्बन्धिनि ये वा सूर्यस्य रश्मिषु सर्पाः येषां सर्पाणां अप्सु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

^७या इति ॥ या इषवः । इषुशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । ये सर्पाः यातुधानानां इषुभूताः ये वा वनस्पतीन् अनुश्रिताः ये वा अवटेषु विलेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

^८बलिहरणमन्त्रः—नमो अस्त्वाति ॥ ये पार्थिव्यां भवाः ये आन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत्, छन्दसत्वादादिवृद्धिः । ये दिव्याः दिवि भवाः ये दिश्याः दिक्षु च भवाः तेभ्यः सर्पेभ्यः नमो अस्तु इमं बलिहरिष्यामि एवं

(६) येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।
येषांमप्सु सदः कृतं तेभ्यस्तर्पेभ्यो नमः ॥

(७) या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीः रनु ।
ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यस्तर्पेभ्यो नमः ॥

बुलिमहारूपम् । ⁹तक्षंक वैशालेय धृतराष्ट्रैरावतस्ते
जीवास्त्वयि नस्सतस्त्वयि सद्ग्नयो वृषभयो नः
परिदेहि । ¹⁰धृतराष्ट्रैरावत् तक्षंक वैशालैयस्ते जी-
वास्त्वयि नस्सतस्त्वयि सद्ग्नयो वृषभयो नः प-
रिदेहि । ¹¹अहिंसातिवलस्ते जीवास्त्वयि नस्स-
तस्त्वयि सद्ग्नयो वृषभयो नः परिदेहि । ¹²अति-

आमार्गशीर्ष्याः । मार्गशीर्ष्यां तु तेभ्य इमं वलिं अहार्षमिति
हृतवानस्मि ॥

⁹⁻¹⁰उपस्थानमन्त्राः—तक्षकेति ॥ हे तक्षक ! लैयैव विशेषणं वैशालेय ! विशालाया अपत्य ! धृतराष्ट्रश्चासावैरावतश्चेति धृतराष्ट्रैरावतः एवंनामा सर्पः ते तव जीवाः प्राणाः, प्राणानां बहुत्वाद्बहुवचनम् । ऐरावताख्यस्सर्पः ते प्राणाः । त्वयि नस्सत इति गतम् । त्वयि सद्ग्नयः जीवेभ्यः इति विशेषः । एवं हे धृतराष्ट्रैरावत ! तक्षक ! वैशालेयस्ते जीवाः इत्यादि । अन्योन्यस्मै परिदानमुभाभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥

¹¹⁻¹²आहिंसेति ॥ अहिंसोनाम सर्पः । तथा अतिवलः । हे आहिंस ! अतिवलस्ते जीवा इत्यादि । हे अतिवल ! आहिंसस्ते जीवा इत्यादि च । अन्ताप्यन्योन्यस्मै परिदानम् ॥

¹³य इति ॥ ये दन्दशूकाः सर्पाः पर्यिवाः तान् त्वम् । सर्पराजं प्रति वचनम् । इतः अस्मात् शृहात् परोगव्यूति

बृलाहि^{१२} सस्ते जीवा स्त्वयि न स्सत् स्त्वयि सद्ग्रयो
वृषाभ्यौ नः परिदेहि । ^{१३} ये इन्द्रशूकाः पार्थिवा-
स्ताऽस्त्वमितः परो गव्यूति निवेशय । सन्ति वै
नंशुफिन् स्सन्ति दण्डन् स्ते वे नेष्टुन् सान्नयेद्युय-
मस्मान् हिनसात् । ^{१४-१९} समीची नामासि प्राची

गव्यूतिः क्रोशयुगं ततः परस्तात् निवेशय । सर्वानेव सर्वान्
प्रत्याह—सन्तीति । वै प्रसिद्धौ । नः अस्माकं गृहे शफि-
नः शफवन्तो गवादयः सन्ति ये युष्मान् मृद्गीयुः । सन्ति च द-
ण्डनः दण्डहस्ताः पुरुषाः ये युष्मान् प्रहरेयुः । ते शफिनो
दण्डहस्ताश्च युष्मान् नेत् नैव हिनसात् हिंस्युः । न्येत् नैव ।
छान्दसो यकारः । यूयमस्मान् हिनसात् न हिंस्यात् । यदि यूयम-
स्मान् न हिंस्यात् तेऽपि युष्मान् न हिंस्युरित्यर्थः । उपसंवादे
पञ्चमो लकारः । उपसंवादः परिभाषणं कर्तव्ये पणबन्धः ॥

^{१४} समीची नामैति ॥ समीची नामासि प्राची दिक्
या प्राची दिक् सा त्वं समीचीनामासीत्यर्थः । तस्यास्तेऽग्निरधिपतिः

(^{१४}) समीची नामासि प्राची दिक्स्यस्तेऽग्निरधि-
पतिरसितो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोपा-
ताभ्यां नमस्तौ नो मृद्गयतां ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधामि ॥

असितो नाम् सर्पः ते रक्षिता यथाधिपतिः अग्निः यश्च गोपा असितः ताभ्यां नमः तौ नः अस्मान् मृडयतां सुखयताम् । एतावानंशः परोक्षकृतः प्रथमपुरुषयोगात् । शेषः प्रत्यक्षकृतः वामिति युष्मच्छब्दयोगात् । ते वयं यं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषं वां युवयोः जम्भे । बहुषु एकवचनम् । जम्भेषु दन्तेषु दधामि । वचनव्यत्ययः । दध्मः स्थापयामः भक्षणार्थम् ॥

¹⁵⁻¹⁹ओजस्विनीत्यादि ॥ सर्वत्राधिपतयः प्रसिद्धाः । रक्षितारः सर्पाः । ‘रक्षिता’ इत्यादेश सर्वेष्वनुष्ठः । ओजस्विनी—पृदाकू रक्षिता । प्राची—स्वजो रक्षिता । अवस्थावातिरश्वराजी रक्षिता । अधिपत्री—श्वित्रो रक्षिता । वशिनी—कल्माषणीवो रक्षिता । बृहती दिक् ऊर्ध्वा दिक् । इयं

(15) ओजस्विनी नामासि दक्षिणा दिक्तस्यास्तु इन्द्रोऽधिपतिः पृदाकू रक्षिता.....दधामि ॥

(16) प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते सोमोऽधिपतिस्स्वजो रक्षिता.....दधामि ॥

(17) अवस्थावा नामास्युदीची दिक्तस्यास्ते वह्नोऽधिपतिस्तिरश्वराजी रक्षिता.....दधामि ॥

(18) अधिपत्री नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपतिश्वत्रो रक्षिता.....दधामि ॥

²⁰⁻²⁵ दिग्घेतयो नाम स्थेति द्वादश पर्यायः । ²⁶ अप॑

दिक् अधो दिक् । अस्तितादयो रूढिशब्दाः । यथाकथंचिद्वा
योज्याः । अवस्थावेत्यत्र डीब्रेफौ छान्दसत्वान्न कृतौ ॥

²⁰⁻²⁵ हेतयो नाम स्थेति ॥ हेतिप्रभृतयः सर्पाः । गन्धर्वा
इत्येके । यूयं हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरः पूर्वस्यां दिशि
गृहाः अग्निर्व इषवः सलिलो वातनामम् । सलिलः सगरः
गद्वरः समुद्रः अवस्वान् निमिष इति षडप्याकाशवाचिनः ।
व्युत्पत्तिस्तु यथाकथंचित् । वाताशनास्सर्पाः । तस्य वातस्य

(19) वृश्णिनी नामांस्मीयं दिक्कस्यास्ते युमोऽधिंप-
तिः कुलमाष्ट्रीवो रक्षिता.....दधामि ॥

(20) हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व
इषवस्सलिलो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते
नो मृडयत् ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
वो जम्भे दधामि ॥

(21) निलिम्पा नाम स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः
पितरो व इषवस्सग्गरो वातनामं....दधामि ॥

(22) वृज्जिणो नाम स्थ तेषां वः पश्चाहृहास्सवप्नो
व इषव्वो गद्वरो वातनामं.....दधामि ॥

श्वेत पृदा जंहि पूर्वेण चापरेण च । सुप्त च मान्-

नामयिता उपस्थापयिता, वातस्य आकाशप्रभवत्वात् । नपुंसक-
लिङ्गं तु सामन्योपक्रमत्वात् । तेभ्यो वः हेतिभ्यो नमः । ते
यूयं नः मृडयत सुखयत । ते वयं यं द्विष्मः यश्च नः
अस्मान् द्वेष्टि तं वो युप्भाकं जम्भे दन्तेषु दधामि । वच-
नव्यत्ययः, दध्मः । एतेनोत्तरे पञ्च मन्त्रा व्याख्याताः । ‘वात-
नामम्’ इत्यादेश्च सर्वत्रानुपङ्गः । निलिम्पा नाम स्थ—सग-
रो वातनामम् । वज्रिणो नाम स्थ—गहरो वातनामम् ।
अवस्थावानो नाम स्थ—समुद्रो वातनामम् । अधिपतयो नाम
स्थ—अवस्वान् वातनामम् । क्रव्या नामस्थ—निमिषो वा-
तनामम् ॥

²⁶प्रत्येत्य गृहपरिषेचनमन्त्रो—अप श्वेतोति ॥ श्वेतो नाम
सर्पणामधिष्ठितः । हे श्वेत ! पदा पादेन अपजहि क्षोदय ।

(²³)**अवस्था वानो नाम स्थ तेषां व उत्तराहृहा**
आपो व इष्ववस्समुद्रो वातनामं....दधामि॥

(²⁴)**अधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृहा वर्**
षं व इष्ववोऽवस्वान् वातनामं.....दधामि॥

(²⁵)**क्रव्या नाम स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहा अ-**
न्नं व इष्ववो निमिषो वातनामं....दधामि॥

षीरिमास्तुस्त्रश्च राजबन्धवीः । ^{२७} न वै श्वेतस्याध्याचारेऽहिर्जघान् कंचन । श्वेताय वैदर्वाय नमो
नमश्वेताय वैदर्वाय ॥ १७ ॥

दिश्या राजबन्धवीर्द्धे च ॥ १७ ॥

^१परमेष्ठ्यसि परमां मातृ श्रियं गमय ^२प्रत्यव-

पूर्वेण च पदा अपरेण च । गमनदशायामेतदुच्यते, तत्र हि
पूर्वापरौ पादो भवतः । अपहन्तव्यमाह—सप्त च मानु-
षीरिमाः सर्पजातीः, ब्राह्मणानां तिस्तः, वैश्यानां ह्वे, शूद्राणां
च ह्वे । तिस्तश्च राजबन्धवीः राजसम्बन्धिनीः तिस्तः इति
दश सर्पजातयः ॥

^{२७} न वा इति ॥ श्वेतस्य नागराजस्य अध्याचारे आधि-
पत्ये अहिः सर्पः कंचन कंचिदपि मनुष्यं न वै जघान अतः
श्वेताय वैदर्वाय विदर्वपुत्राय नमः । आदरार्थं पुनर्वचनम्—
नमः श्वेताय वैदर्वाय ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाम्रिकाण्डव्याख्याने
सप्तदशः खण्डः.

^१आग्रयणे हुतशेषं पिण्डीकृत्योत्तरेण यजुषाऽगरस्तूपे उद्धि-
द्धेत्*—परमेष्ठ्यसीति ॥ हे उदनपिण्ड ! परमेष्ठ्यसि इदानीं
परमे स्थाने स्थितोऽसि मां च परमां श्रियं गमय ॥

*उद्धिद्धेत्.

रुढो नो हेमन्तः । ^३प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि रुष्टे
 'प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु । 'प्रति प्रजायां प्रति
 तिष्ठामि भव्ये । ^५इह धृतिरिह विधृतिरिह रन्ति-
 रिह रमतिः । ^६स्योना पृथिवि "बडित्था पर्वताना-

^२ हेमन्तप्रत्यवरोहणम्—प्रत्यवरुद्ध इति ॥ नः अस्माभिः हेम-
 न्तः क्षत्रः प्रत्यवरुद्धः नवस्वस्तरे संवेष्टुं हेमन्तमृतुं प्रति क्ष-
 ट्यामवरोहाम इत्युक्तं भवति ॥

^{३-७} संवेशनमन्त्वाः*—प्रतिक्षत्र इति ॥ नवस्वस्तरे संविशन्
 अहं क्षत्रादिष्वेव प्रति तिष्ठामीत्यर्थः । भव्यं मङ्गलम् । इह
 स्वस्तरे धृतिः प्रीतिः विधृतिः स्वधेयं रन्तिः रतिः रमतिः
 पुत्रादिभिः क्रीडनम् ॥

^८उत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशति—स्योना पृथिवीति ॥ गता ॥

^९बडित्थेति ॥ बद् सत्यं इत्था इत्थं अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण
 पर्वतानां मेघानां खिद्रं छिद्रं छेदनं विभर्षि धारयसि करोषि
 हे पृथिवि ! हे भूमि ! प्रवत्वति ! प्रवणवति ! या त्वं महा

(४) अयं मन्त्रः (१५०) पत्रे लिखितः.

(५) बडित्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।

प्रया भूमि प्रवत्वति मुह्ना जिनोषि महिनि॥

*मन्त्रौ,

मिति है । ¹⁰आ त्वा वहन्तु हरयस्सचेतसश्वेतैर-
श्वैस्सह केतुमद्धिः । वाताजिरैरायाहि मम हव्याय
शर्वोप¹¹स्पृशतु मीढान्मीढुषे स्वाहो¹²पस्पृशतु मी-
ढुषी मीढुष्यै स्वाहा¹³जयन्तोपस्पृश जयन्ताय
स्वाहा¹⁴भवाय देवाय स्वाहा¹⁵शर्वाय देवाय स्वा-
हे¹⁶शानाय देवाय स्वाहा¹⁷पशुपतये देवाय स्वाहा¹⁸
रुद्राय देवाय स्वाहो¹⁹ग्राय देवाय स्वाहा²⁰भीमा-

स्वेन महिमा प्रजिनोषि तर्पयसि । कान्? देवान् । हे म-
हिनि! महति! ओषधीभिः पशुभिश्च देवा इज्यन्ते तेन च
पार्थिवाः, ते च तृष्णा देवाः प्रवर्षणार्थं मेघान्बन्दून्ति, एतेन
प्रकारेण पर्वतानां खिद्रं विभर्षति ॥

¹⁰अथेशानबलिः । ईशानमावाहयति—आ त्वेति ॥ हरयो
हरितवर्णः अश्वाः त्वा त्वां आवहन्तु सचेतसः अभिप्राय-
ज्ञाः श्वेतैः अश्वैः सह केतुमद्धिः केतुर्ध्वजः तद्युक्तैः वाता-
जिरैः । अज गतिक्षेपणयोः । वातगतिभिः आयाहि । किमर्थः?
मम हव्याय मदीयस्य हविष उपभोगाय । हे शर्व! ॥

¹¹⁻³⁰ओदनमुपस्पर्शयति—उपस्पृशत्वति ॥ उपस्पृशतु स्वीकरोतु
मीढान् ‘मध्यमस्थानो रुद्रो वर्षिता’ इति नैरुक्ताः । जगदुपादाने
स्वर्वीर्यस्य सेक्तेति पौराणिकाः । तस्मै मीढुषे । मीढुषी मध्यम-
स्थाना वाक् रुद्रस्य पत्नीति नैरुक्ताः । जगत्प्रतिकृतिरूपेति

य देवाय स्वाहा²¹ महते देवाय स्वाहा²² भवस्य
 देवस्य पतयै स्वाहा²³ शर्वस्य देवस्य पतयै स्वाहे.
²⁴ शानस्य देवस्य पतयै स्वाहा²⁵ पशुपते देवस्य प-
 तयै स्वाहा²⁶ रुद्रस्य देवस्य पतयै स्वाहो²⁷ ग्रस्य
 देवस्य पतयै स्वाहा²⁸ भीमस्य देवस्य पतयै स्वा-
 हा²⁹ महतो देवस्य पतयै स्वाहा³⁰ ज्यन्ताय स्वा-

पौराणिकाः । तस्यै मीढुष्यै । ज्यन्तः स्कन्दः तस्मै । भवा-
 दयोऽष्टौ भगवतो मूर्तयः । ताश्च—

आपो भूर्मातरिश्वाऽग्निस्सूर्यो दक्षित एव च ।

आकाशश्वन्द इत्येषामधिष्ठात्रश्च तास्स्मृताः ॥

इत्येषा पुराणप्रक्रिया । अथवा—भावयतीति भवः । अ-
 न्तर्भावितण्यर्थः । समस्तस्य जगतः कर्ता । शर्वः संहर्ता ।
 शृ हिंसायाम् । ईशानः ईश्वरसर्वस्य । पशुपतिः पशुवो द्विपा-
 दश्च चतुष्पादश्च तेषां पाता । रुद्रो रोदयिता संहारकाले ।
 उग्रः अनभिभवनीयः । ‘उग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति’ इति
 दर्शनात् । विभ्यत्यस्मात्सर्वाणि भूतानीति भीमः । महान् सर्व-
 भ्यः । ‘भवस्य देवस्य’ इत्याद्योऽप्येनैव न्यायेन गताः ॥

³¹स्विष्टकृत्मन्तः—अग्रय इति ॥ स्विष्टकृते रुद्रोऽग्निस्विष्टकृतः

हा॒³¹ग्रये स्वि॒ष्टकृते सुहुंतहु॒दाहुतीनां कामाना॒
समर्धा॒यि॒त्रे स्वाहा॑ । ³²स्व॒स्ति नः पूर्णमुखः परि-
क्रामतु॒ ³³गृह॒पोपस्पृश गृह॒पाय स्वाहा॑ ³⁴गृह॒प्युप-
स्पृश गृह॒प्यै स्वाहा॑ ³⁵घोषिण उपस्पृशत् घोषि-
भ्य॒स्स्वाहा॑ ³⁶श्वासि॒न उपस्पृशत् श्वासि॒भ्य॒स्स्वाहा॑
³⁷विचि॒न्वन्त् उपस्पृशत् विचि॒न्वद्व्यस्स्वाहा॑ ³⁸प्र-
पुन्वन्त् उपस्पृशत् प्रपुन्वद्व्यस्स्वाहा॑ ³⁹सम॒भ्रन्त्
उपस्पृशत् सम॒भ्रद्व्यस्स्वाहा॑ ⁴⁰देवसे॒ना उपस्पृश-
त् देवसे॒ना॒भ्य॒स्स्वाहा॑ ⁴¹या आख्या॑ता याश्वाना-

सुहुतं जुहोति करोतीति सुहुतहुत् तस्मै आहुतीनां कामानां
च समर्धायि॒त्रे संवर्धयि॒त्रे प्रापयि॒त्रे वा अग्रये ॥

³²उपस्थानम्—स्वस्ति न इति ॥ आहुतिभिः पूर्णमुखो देवः
नः यथाऽस्माकं स्वस्ति भवति तथा षरिक्रामतु॒ सञ्चरतु॒ ॥

³³⁻⁴⁵पर्णदानं—गृहपेति ॥ गृहान् पातीति गृहपः देवः ‘नमो
रुद्राय वास्तोप्पतये’* इति दर्शनात् । देवस्य वा गृहपो गृह-
प्रालः नन्दीश्वरकुमारः । हे गृहप ! गृहपते ! उपस्पृश इमं
बर्लि गृहाण गृहपाय तुभ्यं स्वाहा ददामि । गृहपी गृहपस्य देवी ।
हे गृहपि ! । घोषिणो घोषवन्तः । श्वासि॒नः श्वासवन्तः ।
विचि॒न्वन्तः । विपूर्वश्चिनोतिरन्वेषणार्थः । अन्विष्यन्तः । प्रपु-

रुद्ध्याता देवसैना उपस्पृशत् देवसैनाभ्यस्स्वाहा
 ४३ द्वारा * पोपस्पृशद्वारा * पाय स्वाहा ४४ द्वारा * प्युपस्पृश
 द्वारा * प्यै स्वाहा ५ अन्वासारिण उपस्पृशतान्वासारि-
 भ्यस्स्वाहा ४५ निषङ्गिनुपस्पृश निषङ्गिणे स्वाहा ४६ नमो

न्वन्तः शोधयन्तः । समश्वन्तः सहाश्वन्तः । एते देवस्य
 सर्वगणाः । हे देवसैनाः ! उपस्पृशत् देवसैनाभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा ।
 या आख्याताः अस्मिन्मन्त्रगणे, याश्चानारुद्ध्याताः ता यूर्यं
 देवसैनाः । द्वारापः देवस्य द्वारपालः । द्वारापी देव्याः द्वा-
 रपालिनी । अन्वासारिणोऽपि तस्यैवानुचराः । अन्तःपुरोऽधिकृताः ।
 हे निषङ्गिन् ! इषुधिमन् ! जयन्तस्येदमामन्त्रणम् ॥

४७ शिक्यं वृक्षे आसजति—नमो निषङ्गिण इति ॥ इषु-
 धिनिषङ्गशब्दौ पर्यायो, इह तु निषङ्ग इति इषुव्यतिरिक्तानां
 शस्त्राणामावासस्थानम् । एतावदेव यजुः, न तु रुद्रेषु पठित-
 स्य प्रतीकग्रहणम् । यदि तथैव स्यात् ‘नमो निषङ्गिण इषुधिमत
 इत्येतत्’ इति ब्रूयात् । यथा—‘आशासाने त्येषा, तत्सवितुर्वरेण्य-
 मित्येषा’^{४८} इति । अत्र रुद्रान् जपेत् । रुद्रा अन्यत्र व्याख्याताः ॥

४७-४८ क्षेत्रस्य पतेरुपस्थानमन्त्रौ—क्षेत्रस्येति ॥ क्षेत्रस्य पतिना वर्यं
 हितेनेव मित्रादिना जयामसि जेतव्यं जयामः । स च क्षेत्रपतिः
 नः अस्माकं गामश्वं च पोषयित्वु । लिङ्गव्यत्ययः । पोषयिता

निषङ्गिणं इषुधि॒मते⁴⁷⁻⁴⁸ क्षेत्रस्य पतिना वृयमिति॑
हे ॥ १८ ॥

परमे॑ष्ठयसि॒ परमामृष्टौ॑ ॥ १८ ॥

आकारस्समुच्चये, मृडाति सुखकर्माऽयं, मृडयेत् सुखयेत् ईदृशे कर्मणि कृते । हे क्षेत्रस्य पते ! मधुमन्तं मधुस्वादेन क्षीरादिना युक्तं ऊर्मि ऊम्याकर्तं गवां समुदायम् । तस्य विशेषणं—
मधुश्वतं घृतमिव सुपूतमिति च । भवति कश्चित् मधुमान् न च मधुश्वत्, यथा वटादि दृढम् । भवति कश्चित् मधुश्वत् न च मधुमान्, यथा मधुभाजनस्य छिद्रम् । अतः मधुमन्तं मधुश्वतमिति द्रव्यमुपात्तम्, यथा मधुमन्तो मधुश्वत् मधुमांश्च, तद्वदुभयगुणविशिष्टं घृतमिव सुपूतं वस्त्रादिना सुष्टु शोधितं एवंभूतं गवामूर्मि अस्मासु धुक्षव क्षर धेनुरिव पयः यथा धेनुः पयो दुधे तद्वत् । किञ्च—त्वत्प्रसादात् ऋतस्य यज्ञस्य पतयः अग्रचादयः नः अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
अष्टादशः खण्डः.

(47) **क्षेत्रस्य पतिना वृयं हितेनैव जयामसि ।**

गामश्वं पोषयित्वा स नौ मृडातीदृशौ ॥

(48) **क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्षव । मधुश्वतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥ (सं. १-१-१४.)**

^१यन्मे माता प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे
रेतः पिता वृक्षं माऽभुरन्योऽवपद्यताम् मुष्मै स्वाहा ।
^२यस्तिष्ठन्ति या धावन्ति या आद्रोघीः परितस्थु-
षीः । अद्विविश्वस्य भृत्याभिरन्तरन्यं पितुर्देवे ऽमु-
ष्मै स्वाहा । ^३यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरत्यन-
नुव्रता । तन्मे रेतः पितामहो वृक्षं माऽभुरन्योऽवप-

^१मासिश्राद्वि होममन्त्राः—यन्मे मातेति ॥ यत् रेतोऽन्यदीयं मे
मम माता भर्तुः अननुव्रता अननुकूला चरती चरन्ती प्रलुलो-
भ प्रकर्षेण इयेष । साध्वीनामपि मानसव्यभिचारसम्भवादेवमुच्यते ।
तत् रेतः मे पिता वृक्षं आच्छद्य स्वीकरोतु मानसव्यभिचा-
रनिमित्तं रेतसि साङ्कर्यं मा भूत् । आभवतीति आभुः एतावता
निमित्तेन मा मां प्रति पितृत्वेन आभवन् अन्यः अवपद्यतां
मोवाशो भवतु यन्मया दीयमानं हविः तत्र लभतां अमुष्मै
यज्ञशर्मणे मत्पित्रे स्वाहा ॥

^२या इति ॥ या आपः तिष्ठन्ति नटाकादिषु याश्र धा-
वन्ति नदीषु याश्र परितस्थुषीः परितस्थुप्यः परितस्तिष्ठन्त्यः
आद्रोघीः आद्रोघीयो भवन्ति कूलादिकमाद्रप्रदेशं ब्रन्तीत्यर्थःन
ताभिः अद्विः विश्वस्य भृत्याभिः पितुरन्यं अस्मिन्कर्मणि भा-
णित्वेनागच्छन्तं अन्तर्देवे व्यवहितं करोमि । शिष्टं गतम् ॥

^३यन्मे पितामहीत्यादि ॥ पूर्ववत् ॥

द्यतामुष्मै स्वाहा । ⁴अन्तर्दैधे पर्वतैरुन्तर्मह्या
पृथिव्या । आभिर्दिग्भिरुन्ताभिरुन्तरुन्यं पिताम्-
हादैधेऽमुष्मै स्वाहा । ⁵यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ्
चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः प्रपितामहो वृक्षां माऽस-
भुरुन्योऽवंपद्यतामुष्मै स्वाहा । ⁶अन्तर्दैध क्रतुभि-
रहोरात्रैसंसन्धिभिः । अर्धमासैश्च मासैश्चान्तरुन्यं
प्रपितामहादैधेऽमुष्मै स्वाहा । ⁷ये चेह पितरो ये
च नेह यांश्च विद्य यां उं च न प्रविद्य । अग्ने-
तान् वैत्थ यदि ते जातवेदस्तया प्रत्तु स्वधया

⁴अन्तर्दैध इति ॥ पर्वतैः मेरुप्रभृतिभिः अन्तर्दैधे मह्या
महत्या पृथिव्या आभिश्च दिग्भिः प्राच्यादिभिः अनन्ताभिः
देशतः कालतश्च अन्तरहिताभिः पितामहादन्यमन्तर्दैधे ॥

⁵यन्मे प्रपितामहीत्यादि ॥ पूर्ववत् ॥

⁶अन्तर्दैध इति ॥ क्रत्वादयः प्रसिद्धाः । सन्धयस्तेषामेव
क्रत्वादीनाम् । तैः प्रपितामहादन्यमन्तर्दैधे ॥

⁷य इति ॥ ये च पितरः इह लोके तिष्ठन्ति ये
च नेह तिष्ठन्ति यांश्च वयं विद्य जानीमः । यान् उच ।
उकारोऽनर्थकः । न प्रविद्य । हे अग्ने! जातवेदः! यदि लं

मदन्तु स्वाहा॑ । ^८स्वाहा॑ पि॒त्रे । ^९पि॒त्रे स्वाहा॑ ।
^{१०}स्वाहा॑ पि॒त्रे । ^{११}पि॒त्रे स्वाहा॑ । ^{१२}स्व॒धा॑ स्वाहा॑ ।
^{१३}अग्रयै कृ॒यवाहनाय स्व॒धा॑ स्वाहा॑ । ^{१४}एष तै तत्
मधु॒मा॑ ऊर्मि॒स्सरं॒स्वान्॑ या॒वान्॑ग्निश्च॑ पृथि॒वी॑ च
तावं॒स्य मा॒त्रा॑ तावं॒तों॑ त ए॒तां॑ मा॒त्रा॑ इदामि॑
यथा॑ उग्निरक्षि॒तोऽनुपदस्त् ए॒वं॑ मह्य॑ पि॒त्रेऽक्षि॒तोऽ-
नुपदस्तस्स्व॒धा॑ भंव॑तां॑ त्वं॑ स्व॒धां॑ तैस्सुहोपजीव-
र्चस्ते॑ महि॑ ^{१५}मैष तै॑ पितामह॑ मधु॒मा॑ ऊर्मि॒स्सर-
स्वान्॑ या॒वान्॑ वायुश्वान्तरिक्षं॑ च॑ तावं॒स्यस्य मा॒त्रा॑
तावं॒तों॑ त ए॒तां॑ मा॒त्रा॑ इदामि॑ यथा॑ वायुररक्षि॒तोऽ-

तान्॑ वेत्थ जानासि तेभ्यो यथाह॑ त्वमेव प्रतिपादय । ते च
तया प्रत्तम् । लिङ्गविभक्तिव्यत्ययः । प्रत्तया स्वधया मदन्तु
तृप्यन्तु ॥

^{८-१३}स्वाहा॑ पि॒त्रे इत्यादयो॑ निगदसिद्धाः । कव्यवाहनः
पितृणामग्निः ॥

^{१४-१६}सर्वमन्तर्मुक्तरभिमृशेत्—हे तत! पितः! एष ते ऊर्मिः
ऊर्मिमान्॑ मधुमान्॑ मध्वादियुक्तः॑ सरस्वान्॑ स्वधासमुद्रः । न चै-
तदल्पसिति॑ मन्तव्यं, यतः—या॒वान्॑ग्निश्च॑ पृथि॒वी॑ च॑ परिमा-

नुपदस्त एवं मह्यं पितामहायाक्षितोऽनुपदस्तस्स्वधा भैव तां त्वं स्वधां तैस्सुहोपंजीव् सामानि ते
महिमै¹⁶ष ते प्रपितामह् मधुमां ऊर्मिस्सरस्वान्
यावानादित्यश्च यौश्च तावत्यस्य मात्रा तावतीं त
एतां मात्रां इदामि यथाऽऽदित्योऽक्षितोऽनुपदस्त
एवं मह्यं प्रपितामहायाक्षितोऽनुपदस्तस्स्वधा भैव
तां त्वं स्वधां तैस्सुहोपंजीव् यजूर्षिं ते
महिमा ॥ १९ ॥

अमुष्मै स्वाहा स्वधा स्वाहैकं च ॥ १९ ॥

एन तावत्यस्य मात्रा परिमाणं तावतीमेतां मात्रां ते ददामि। अथान्नं प्रत्याह—यथाऽग्निरक्षितः कदाचिदप्यनूनः अनुपदस्तः उपक्षयरहितश्च एवं मह्यं पित्रे मम पित्रे अक्षितोऽनुपदस्तश्च स्वधा भव पितृणामन्नं भव। अथ पितरं प्रत्युच्यते—तां स्वधां तैः अग्न्यादिभिस्सह त्वं उपजीव हे पितः! यद्यपि अग्निः पृथिवी चेति द्वावेव प्रकृतौ। तथाऽपि तैरिति बहुवचन-निर्देशात् आद्यर्थाविगतिः। ऋचस्ते महिमा सर्ववेदस्थाः सर्वऋचः तव महत्त्वम्। एतेनोत्तरौ मन्त्रौ व्याख्यातौ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः.

^१पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे
जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षित-
मसिमैषां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मन्लोके । ^२मार्जय-
न्तां मम पितरो ^३मार्जयन्तां मम पिताम्हा ^४मा-

^१यजुषोपस्पर्शयति—पृथिवी तं इति ॥ पृथिवी ते पात्रं भा-
जनं एवंनाम महदसि । पूर्वत्र चोक्तं ‘यावानश्रिश्च पृथिवी च’*
इति । द्यौरपिधानं अपिधानमप्येवंप्रमाणमेव ते भवितुमर्हतीत्यर्थः ।
उपरिस्थितमपिधानम्, अधस्थितं भाजनम्, दिवः पृथिव्याश्च ता-
द्वशमवस्थानम् । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य त्वा त्वां मुखे जुहोमि ।
अत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे इति—

यस्यास्येन सदाऽश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥

इति स्मृतेः† । एवं पितृणामर्थाय ब्राह्मणमुखे जुहोमीत्युक्तम् ।
इदानीं भुज्ञानानामपि तृप्तिरस्त्वत्याह—ब्राह्मणानां त्वा प्राणा-
पानयोर्जुहोम्यक्षितमसि हे अत्र ! त्वं अक्षयमसि । एषां पि-
तृणां ब्राह्मणानां च मा क्षेष्ठाः क्षयं मा गमः अमुत्र परलोके
पितृणां अमुष्मिन् इह लोके ब्राह्मणानां च ॥

^{२-७}षिण्डदनि दर्भेष्वपो ददाति—मार्जयन्तामिति ॥ मार्ज-

†“अत एव ‘यज्ञान्ते ब्राह्मणानांस्तर्पयत्वै’ इत्यादिशन्ति सर्वेऽपि कल्पसूत्र-
काराः” इत्याधिकम्.

र्जयन्तां मम प्रपिताम्^५हा मार्जयन्तां मम मा-
तरो^६ मार्जयन्तां मम पिताम्^७हो मार्जयन्तां मम
प्रपिताम्^८हः । एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वे^९ तत्ते
पितामहासौ ये च त्वामन्वे^{१०} तत्ते प्रपितामहासौ ये
च त्वामन्वे^{११} तत्ते मातरसौ याश्व^{१२} त्वामन्वे^{१३} तत्ते
पितामहसौ याश्व^{१४} त्वामन्वे^{१५} तत्ते प्रपितामहसौ
याश्व^{१६} त्वामनु ।^{१७-१९} मार्जयन्तां मम पितर् इत्येते* ।
^{२०} ये च वोऽत्र ये चास्मास्याशँ सन्ते^{२१} याश्व^{२२} वोऽ-
त्र याश्वास्मास्वाशँ सन्ते^{२३} ते च वहन्तां^{२४} ताश्व
वहन्तां^{२५} तृप्यन्तु भवन्तु^{२६} स्तृप्यन्तु भवत्यु^{२७} स्तृप्यतु

यन्तां अनेनोदकेन शुद्धा भवन्तु मम पितरः । एवमुत्तरे योज्याः ॥

^{८-१९}पिण्डानम्—एतत्ते ततेति ॥ एतत् पिण्डं ते तुभ्यं
तत् ! पितः ! असौ यज्ञशर्मन् । ये च त्वामनु जीवन्ति ते-
भ्यश्च । एवमुत्तरैः ॥

^{२०-२६}उत्तरैरुपस्थानम्—ये चेति ॥ हे पितरः ! ये च वः युष्मान्
आशंसन्ते अत्र अस्मिन्कर्मणि ये च अस्मासु अस्मान् आशं-
सन्ते प्रार्थयन्ते । हे मातरः ! याश्व स्त्रियः अस्मत्कुले मृताः
वः युष्मान् आशंसन्ते याश्वास्मासु अस्मान् आशंसन्ते ते
च पुरुषाः वहन्तां प्राप्नुवन्तु स्वधां ताश्व स्त्रियः वहन्तां

*अस्मिन्वाक्ये ममेतिपदं केचिन्नाधीयते.

तृप्यत् तृप्यत् । ²⁷ पुत्रान्पौत्रानभि तर्पयन्तीरापो म-
धुमतीरिमाः । स्वधां पितृभ्यौ अमृतं दुहाना आ-
पो देवीरुभयाऽस्तर्पयन्तु । ²⁸ तृप्यत् तृप्यत् तृप्यत्
²⁹ प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि म आत्माऽ-
मृतत्वाय । ³⁰ यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमि-

तृप्यन्तु भवन्तः पुरुषाः तृप्यन्तु भवसः स्त्रियश्च । हे पितरो !
मातरश्च ! उभये यूयं तृप्यत तृप्यत तृप्यत ॥

²⁷⁻²⁸ उभयान् पिण्डान् परिषिङ्गति—पुत्रानिति ॥ पुत्रान्पौ-
त्रांश्च अभिर्पयन्तीः अभिर्पयन्त्यः मधुमतीः मधुमत्यः मधुस्वा-
दुयुक्ताः एवम्भूता इमा आप इत्येको वाक्यार्थः । ता आपः
पितृभ्यः । ‘पिता मात्रा’ इत्येकशेषः । स्वधां स्वधारूपं अमृतं
दुहानाः देवीः देव्यः उभयान् पितृन् मातृश्च तर्पयन्तु । हे
पितरः ! हे मातरः ! तृप्यत तृप्यत तृप्यत ॥

²⁹ शेषप्राशनम्—प्राण इति ॥ प्राणे निविष्टः प्राणादीन्
पञ्च वायून् अधिष्ठाय वर्तमानोऽहं अपृतं अमरणहेतुमन्तं जुहोमि ।
क ? ब्रह्मणि परमात्मनि ये मम अमृतत्वाय आत्मा प्ररमा-
त्मरूपोऽहम् ॥

³⁰ अथाष्टकामन्त्राः । तत्र सप्तम्यां रात्रावपूपहोमः—यां जना
इति ॥ यां रात्रिं जनाः प्रतिनन्दन्ति पूजयन्ति पूअपाहुत्या

वायुतीम् । संवृथसरस्य या पत्नी सा नो अस्तु
सुमङ्गली स्वाहा । ³¹वह वपां जातवेदः पितृभ्यो
यत्रैनान् वेत्थ निहितान्पराके । मेदसः कूल्या उ-
प तान्क्षरन्तु सत्या एता आशिषस्सन्तु कामैस्स्वा-

धेनुभिव आयतीं यथा दोहार्थ आगच्छन्तीं धेनुं प्रतिनन्दनित
तद्वत् । किञ्च—संवत्सरस्य या पत्नी एकाष्टका नाम ‘एषा वै
संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका’* इत्यष्टकास्तुतिः । सप्तम्यास्तु तत्सा-
मीप्यादेव स्तुतिः । सा रात्रिः नः अस्माकं सुमङ्गली शो-
भनमङ्गला अस्तु ॥

³¹श्वोभूते वपाहोममन्त्रः—वह वपामिति ॥ हे जातवेदः ! पितृभ्यो
वपां वह वपां पितृन्प्रापय । यत्र निहितान् स्थितान् एनान्
पितृन् वेत्थ वेत्सि । पराके द्वूरे त्वया च वपायां प्राप्यमा-
णायां तान् पितृन् मेदसः कूल्याः उपक्षरन्तु कृत्रिमास्सरितः
कूल्याः । एषां पितृणां एता आशिषश्च कामैस्सह सत्यास्सन्तु
आशिषः प्रार्थनाः । कामाः तद्विषयाः काम्यन्त इति कुत्वा ॥

³²मांसौदनमुत्तराभिः—यां जनाः प्रतिनन्दतीत्येषेति ॥ गता ॥

³³इयमेवेति ॥ इयमेवैकाष्टका सा या उषाः† प्रथमा आदित्या-
त्पूर्व व्यौच्छत् व्युष्टा व्युच्छच्च च आदित्यं प्रविष्टा अन्तरस्यां
पृथिव्यां रश्मिरूपेण चरति । या च वधूः जजान जायते

हा । ^{३२}यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्येषा । ^{३३-३५}इयमेव

भवति नवगत् या नवं पर्ति गच्छति सा नवगत् जनित्री
जनयित्री पुत्राणाम् । यां च एनां महिमानः महान्तः त्रयः
आग्निरेकः अश्विनौ द्वौ सचन्ते भजन्ते एते वपादेवाः । ‘प्रात-
र्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ’* इति वहृच्चब्राह्मणम् । एवम्भू-
ता या उपाः † सेयमेवैकाप्त्वेत्यर्थः ॥

^{३४}मध्यमस्थाना द्युस्थाना चेति है उपसौ तयोरुत्तरा—
छन्दस्वती इति ॥ छन्दस्वती छन्दोभिः तदत्यौ छन्दोभिर्हेते

(३३) इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छन्दन्तरस्यां च-
रति प्रविष्टा । वृधूर्जान नवगजनित्री
त्रय एनां महिमानस्सचन्ते ॥

(३४) छन्दस्वती उषसा पेपिंशाने समानं योनि-
मनु सञ्चरन्ती । सूर्यपत्री विचरतः प्रजान-
ती केतुं कुण्ठवाने अजरे भूरिरेतसा ॥

(३५) ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मासो
अनु ज्योतिषाऽऽगुः । प्रजामेका रक्षत्यूर्ज-
मेका ऋतमेका रक्षति देवयनाम् ॥

(सं. ४-३-११.)

* ऐ. बा. २-२-५,

† उषा.

सा या प्रथमा व्यौच्छुदिति तिस्रः । ^{३६}एकाष्टकां

स्त्रैते उषसा उषसौ पेपिशाने दीप्यमने समानं एकं योर्नि
आदित्यं अनुसञ्चरन्ती अनुसञ्चरन्त्यौ दिवा अनुप्रविशन्त्यौ
सूर्यपत्नी सूर्यः पतिः पालयिता ययोस्ते सूर्यपत्न्यौ विचरतः
विविधं चरतः प्रजानती प्रजानत्यौ केतुं कृष्णाने सर्वस्य लो-
कस्य प्रज्ञानं कुर्वन्त्यौ सर्व एव प्राणिनः उषस्यागतायां प्रबु-
ध्यन्ते । अजरे जरारहिते भूरिरेतसा । द्विवचनस्याकारः । भूरि-
रेतसौ प्रभूतनीहारोदके ये एवम्भूते उषसौ । ते अपि इयमेवेत्य-
नुवर्त्य योज्यम् ॥

^{३५}ऋतस्य पन्थामिति ॥ ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां मार्गं तिस्रः
उपसः । कार्यभेदात्तित्वम् । ‘एका सती बहुधोषो व्युच्छसि’*
इति भविष्यति । अन्वागुः अन्वायन्ति । त्रयश्च घर्मासः ।
वृ क्षरणदीप्त्योः । दीप्ता अग्नय एतां उषसं ज्योतिषा अ-
न्वागुः अनुयन्ति । कार्यभेदं दर्शयति—तासां मध्ये एका दे-
वयूनां देवयुवो यजमानाः देवान्यष्टुमिच्छन्तीति तेषां प्रजां
रक्षति । एका तु तेषामेव ऊर्जं बलं रक्षति । एका च
तेषामेव व्रतं कर्म सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादि रक्षति । एता अपि
तिस्रं इयमेवेति योज्यम् ॥

^{३६}एकाष्टकामिति ॥ हे ब्राह्मणाः ! इमां एकाष्टकां पश्यत
कीदृशां ? पितृभ्योऽन्नं दोहमानाम् । कीदृशमन्नं ? मांसवत्

पश्यत् दोहंमानामन्नं माऽसवंद्वृतवंथस्वधावत् ।
 तद्वाह्न्यैरतिपूतमन्तमक्षयमुष्मिन्लोके स्फी-
 र्ति गच्छतु मे पितृभ्यस्स्वाहा ॥³⁷ औलूखला ग्रा-
 वाणो घोषमक्त हविः कृष्वन्तः परिवर्थसरीणम् ।
 एकाष्टके सुप्रजा वीरवन्तो वृयं स्याम् पतयो
 रयीणाम् ।³⁸ एकाष्टका तपसा तप्यमाना संवर्थस-
 रस्य पतीं दुदुहे प्रपीना । तं दोहमुपजीवाथ पित-

दृतवत् स्वधावच्च पितृणमेव यद्योग्यं मांसादि* तेन तद्वत्,
 तत् अन्नं ब्राह्मणैरतिपूतं अतीव शोधितं अनन्तं अक्षरयं क्षपयितुम-
 शक्यं अमुष्मिन् लोके मे मम पितृभ्यः स्फीर्ति वृद्धि गच्छतु ॥

³⁷ औलूखला इति ॥ स्वाधिकः तद्वितः उलूखलाः ग्रावाणश्च
 पेषण्याद्याः घोषमक्त शब्दं कुर्वन्ति हविः कृष्वन्तः अवघात-
 पेषणादि+द्वारेण हविः कुर्वन्तः परिवर्तसरीणं वत्सरेवत्सरे
 भवम् । हे एकाष्टके ! सुप्रजाः । वचनव्यत्ययः । सुप्रजसः
 वीरवन्तः वीरैश्शूरैश्च+ तद्वन्तो भूत्वा वयं रयीणां पतयः स्याम
 त्वत्प्रसादात् ॥

³⁸ एकाष्टकेति ॥ इयमेकाष्टका तपसा तप्यमाना संवर्त-
 रस्य पतीं पालयित्री दुदुहे दुग्धे प्रपीना प्रवृद्धा । तं दोहं

*मांसादि.

+ अवघातमरीचपेषणादि.

+वीरैः पौत्रैश्च.

रस्सहस्रधारम् मुष्मन्लोके स्वाहा ॥ २० ॥

आयतीं प्रपीनैकं च ॥ २० ॥

^१उकथ्यश्वास्यतिरात्रश्व साद्यस्क्रीश्छन्दसा सह।
अपूपघृताहुते नमस्ते अस्तु मांसपिपले स्वाहा।

हे पितरः! यूयं उपजीवाथ उपजीवत सहस्रधारम् मुष्मन्
लोके परलोके ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने विंशः खण्डः.

^१पिष्टान्नमुत्तरया जुहोति—उकथ्यश्वेति ॥ हे एकाष्टके!
त्वेव उकथ्यश्वासि अतिरात्रश्व साद्यस्क्रीः साद्यस्क्रोनाम *
क्रतुः, तस्य छान्दस ईकारः। छान्दसा सह, छान्दशब्दैकदेशे-
न छान्दोमा उच्यन्ते । अपूपानां घृतस्य च आहुतिर्यस्याः
तस्या आमन्त्रणम् । हे अपूपघृताहुते! नमस्ते अस्तु मांस-
पिपले! स्वादु फलं पिपलं ‘तयोरन्यः पिपलं स्वाद्वत्ति’+ इति
दर्शनात् । मांसमेव पिपलं यस्याः तस्या आमन्त्रणं हे मांसपिपले! ॥

²⁻⁴आज्याहुतीरुत्तराः—भूः पृथिवीति ॥ भूरादिव्याहृतयः
उच्चारणमात्रेणोपकारकाः, न पदान्तरैः संहत्यार्थमभिदधति । पृ-

^२भूः पृथिव्यंग्रिनचर्दिमुं मयि कामं नियुनजिम् स्वा-
हा । ^३भुवौ वायुनाऽन्तरिक्षेण लाभ्नाऽमुं मयि कामं
नियुनजिम् स्वाहा । ^४स्वर्दिवाऽऽदित्येन यजुषाऽमुं
मयि कामं नियुनजिम् स्वाहा । ^५जनदिद्विरथर्वाङ्गिरो-
भिरमुं मयि कामं नियुनजिम् स्वाहा । ^६रोचनायाजि-
रायाग्रथे देवजातवे स्वाहा । ^७केतवे मनवे ब्रह्मणे
देवजातवे स्वाहा । ^८स्वधा स्वाहा^९ग्रथे कव्यवाहनाय

थिवी । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसर्वणः । पृथिव्या लोकेन अग्नि-
ना देवेन ऋचा वेदेन एतैः कारणभूतैः अमुं हृदि स्थितं कामं
मयि नियुनजिम् स्थापयामि । एतेनोत्तरे व्याख्याताः ॥

^५जनदिद्विरिति ॥ जनदिति चतुर्थी व्याहृतिरथर्ववेदे पठि-
ता । जनत् अद्विरिति पदच्छेदः । नारायणानुवाके तु ‘जनः’*
इति विसर्जनीयान्तं पठ्यते ॥

^{६-७}रोचनायेति ॥ रोचनाय दीप्ताय अजिराय । अज
गतिक्षेपग्रथोः गमनस्वभावाय क्षेत्रे वा तमसाम्, एवम्भूताय अ-
ग्रथे देवजातवे देवानां यष्टव्यानां ज्ञात्रे केतवे ज्ञात्रे स-
नवे मन्त्रे मनुनाम्ने वा ऋषये ब्रह्मणे ब्रह्मरूपाय ब्राह्मणानां
वा योनिभूताय । ‘आग्रेयो वै ब्राह्मणः’† इति ॥

^{८-९}स्वधेति ॥ स्वधादयो गताः ॥

स्वधा स्वाहा । ¹⁰अन्नमिव ते हृषो भूयासं ¹¹वस्त्रमिव
ते हृषे भूयासं ¹²वित्तमिव ते हृषे भूयास ¹³माशेवं ते
हृषो भूयास ¹⁴श्रद्धेवं ते हृषो भूयास ¹⁵स उ स्वर्वन्तु
दिशो महीस्समाधावन्तु सूनृताः । सर्वे कामा अ-
भियन्तु मा प्रिया अभिरक्षन्तु मा प्रिया: । ¹⁶य-

¹⁰⁻¹⁴सनिमित्वोत्तरां जपेत्—अन्नमिवेति ॥ अन्नमिव ते हृषे
दृष्ट्योः भूयासं अन्ने दृष्टे यादृशी प्रीतिः तथा ते मयि भवतु ।
दातारं प्रत्यात्मनि वचनमेतत् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । आशा
मनोरथः ॥°

¹⁵संस्वर्वन्त्वति ॥ संस्वर्वन्तु संगत्य स्वर्वन्तु दिशो महीः म-
हत्यः सर्वमु दिक्षु तव यदेयं तन्मामागच्छतु समाधावन्तु सूनृताः
प्रिया वाचः स्वागतमित्येवमादयः । सर्वे कामाः प्रियाः मा-
भियन्तु अभिगच्छन्तु । अभिरक्षन्तु मा प्रियाः स एवार्थः ।
आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥

¹⁶यशोसीति ॥ यशोसि यशस्यसि अहं च त्वयि यशो
भूयासम् यशस्वी भूयासं त्वं मे देहीत्यर्थः । एवं हि याचितुर्धशो
भवति । असाविति दातुर्नामनिर्देशः संबुद्धया । हे यज्ञशर्मन्! इति ॥

¹⁷रथे लब्धे तस्य चक्रे पक्षसी वा अभिमृशति—अङ्काविति ॥
ध्वान्तं । ध्वन शब्दे, छन्दस इडभावः । ध्वनितं वाताग्रम् ।

शोऽस्मि यद्वौऽहं त्वयि भूयासमसौ ।¹⁷ अङ्गौ न्य-
ङ्गावृभित् इत्येषा ।¹⁸ अध्वनामध्वपते स्वस्ति मा-
संपारय ।¹⁹ अयं वामश्विना रथे मा दुःखे मा
मुखे रिषत् । अरिष्टस्वस्ति गच्छतु विविघ्नपृत-

अगिर्गत्यर्थः । वातवत् गन्तारं एवंभूतं रथं अभितः अनुसञ्चर-
न्तौ यौ अङ्गौ एवंनामानौ भूतविशेषो तथा न्यङ्गौ यश-
दूरेहेतिः एवंनामा भूतविशेषः यश इन्द्रियावान् वलवान् पत्री
पतनशीलः एते भूतविशेषाः रथस्याधिष्ठातारः ते अश्वयः ।
अगिर्गत्यर्थः । गन्तारो रथेन सह । प्रयः, प्रा पूरणे, कामानं
पूरयितारः नः अस्मान् पारयन्तु पारं नयन्तु इष्टदेशं प्रापयन्तु ॥

¹⁸यजुषाऽधिरोहति—अध्वनामिति ॥ हे रथ ! अध्वनामध्व-
पते अध्वपत इत्येवार्थः । यथा गवां गोपतिरिति । स्वस्ति यथा
तथा मा मां संपारय सम्यक्पारं नय ॥

¹⁹उत्तरयाऽभिप्रयाति—अयमिति ॥ हे आश्विना ! अश्विनौ !
अयं रथः वां युवयोः स्वभूतः, ततश्च दुःखे मुखे वा अध्वनि मा रिषत्
भग्नो मा भूत । अरिष्ट एव स्वस्ति गच्छतु । विविघ्न् । छान्दसं
विशब्दस्य द्विर्वचनम् । विविधं घन् कान् ? पृतनायतः योङ्गुकार्मन् ॥

(17) अङ्गौ न्यङ्गावृभित् रथे यौ ध्वान्तं वात्ताग्र-
मनुं संचरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान्पत्तुत्री ते
नोऽग्रयः प्रयः पारयन्तु ॥ (स. १-७७.)

नायुतः । ²⁰अश्वो॒सि ह्य॑ोस्यत्यो॒सि नरो॑स्यव॑र्जु॒सि
सप्तिरसि वा॒ज्यो॒सि वृषाऽ॒सि नृ॒मणा॑ आ॒सि ययु॒र्ना॑-
मास्यादि॒त्यानां पत्वा॑न्विहि । ²¹हस्ति॒यश्चासम्भासि
हस्तियश्चासी॑ भू॒यासं वह॑ काल॒वहृ॑ श्रियं मा॒भि-

²⁰अश्वे लब्धे आरोहणमन्त्रः—अश्वो॒सीति ॥ अश्वुतेऽध्वा-
नमिति अश्वः । हिनोति ह्यतीति वा ह्यः । हि गतौ,
ह्य गतौ, गमनशीलः । अत सातत्य गमने, तस्मात् असः । नृत्य-
ते: नरः* । अर्ते: अर्वा॑ । सर्पते: सप्तिः । वज गतौ, त-
स्मात् वाजी॑ । वर्षते: वृषा॑ सेचनसमर्थः । नृषु शत्रुषु
मनुष्येषु मनो यस्य हन्मीति स नृमणाः । योते: ययुः
अश्वमेधाश्वः । नाम प्रसिद्धौ । आदिसानां अदितेः पुत्राणां
देवानां पत्वा पतनशीलः एवम्भूतः स त्वं मां अन्विहि अ-
नुगच्छ । मा मां व्यतिक्रमीः ॥

²¹हस्तिनि लब्धे आरोहणमन्त्रः—हस्तियश्चासम्भासीति ॥ हस्तिय-
शसमासि हस्तिनां त्वं यशोभूतोसि । अहं च त्वया हस्तियश्चासी॑
भूयासम् । वह प्रापय मां हे कालवहृ॑ कालस्कन्धवहृ॑ मा मां
श्रियमभिवहृ॑ श्रियं प्रापयं । इन्द्रस्य वज्रेण तत्सदृशेनाङ्कुशेन त्वा॑
त्वां अभिनिदधामि बधामि एवम्भूतमङ्कुशं तव मस्तके स्थापया-
मीत्यर्थः । असौ हे ऐरावत ! सुप्रतीक!+ ॥

* नरतेर्नरः † ताभ्यां रेषणे पूर्ववत्पृथिवीमभिमृशेत्—स्योना पृथिवीति ॥
गतम् ॥ इत्यधिकपाठः.

वंह । इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभि निर्दधाम्यसौ ॥²² अव
जिह्वक निजिह्वकावं त्वा हविषां यजे । तथस्त्यं
यदुहं ब्रवीम्यधरो मद्सौ वदाधस्वाहा ॥²³ आते
वाचमास्यां ददु आ मनुस्यां हृदयादधि । यत्रयत्र
ते वाङ्निहिता तां तु आददे । तथस्त्यं यदुहं ब्रवी-
म्यधरो मत्पद्यस्वासौ ॥ २१ ॥

सूनृतां हविषां यजे चृत्वारिं च ॥ २१ ॥

²² संवादमेष्यन् फलीकरणमुष्टि जुहोति—अवजिह्वकेति ॥ अ-
वाचीना जिह्वा यस्य तस्यामन्तरणम्, हे अवजिह्वक! एवं न्य-
भूता जिह्वा यस्य स निजिह्वकः, हे निजिह्वक! त्वा त्वां अहं हविषा
अनेन फलीकरणमुष्टिरूपेण अवयजे यथा त्वमवाचीनो भवसि
तथा यजे । तत्सत्यं अस्तु यदुहं ब्रवीभि । किं पुनस्तत्?
असौ यज्ञशर्मा मत्प्रतियोगी मत् मत्तः अधरो भूत्वा वदात् वदेत् ॥

²³ प्रतियोगिसत्त्विधौ जपः—आ त इति ॥ ते तव वाचं आस्यां
आस्ये भवां आददे, मनस्यां मनसि भवां मनसा विवक्षितां
च वाचमाददे, हृदयादधि हृदयस्योपरि या वाक् तां चाददे ।
अन्यत्रापि यत्रयत्र ते वाङ्निहिता तां ते तव स्वभूतां आददे ।
तत्सत्यमस्तु यदुहं ब्रवीभि । किं पुनस्तत्? हे असौ यज्ञशर्मन्!
मत् मत्तः त्वं अधरः पद्यस्व पराभूतो भव विपन्नो वा भवेत्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने एकविंशः स्वण्डः ॥

^१या तं एषा ररात्या तनूर्मन्योर्मृधस्य नाशिनी ।
तां देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः । ^२यत्त
एतन्मुखेऽस्तत्र रराटमुदिव् विध्यति । वि ते क्रोधं
नयामसि गर्भमश्वत्यर्या इव । ^३अव ज्यामिव् धन्व-

^१यस्य क्रोधमपनेतुकामः तमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयते—या त इति ॥
या ते एषा ररात्या ललाटे भवा मन्योः तनूः क्रोधस्य वेषः
भ्रुकुट्यादिः मृधस्य । मृदुनामैतत्, भावप्रधानं च । मृदुत्वस्य नाशिनी
कुद्धो हि मृदुत्वं जहाति । तां मन्योस्तनूं देवाः ब्रह्मचारिणः
ब्रह्मणि मन्त्रे प्रतिपाद्यत्वेन चरन्तः विनयन्तु अपनयन्तु सुमे-
धसः सुप्रज्ञाः ॥

^२यत्त इति ॥ यदेतत् ते तव मुखे अमर्तं सतामसंमतं रराट-
मुद्रिध्यतीव, कुद्धस्य यक्षुवोस्सपन्दनं ललाटे नाडीनां च स्फुरणं
तदभिप्रायमेतत् । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तं ते क्रोधं
विनयामसि विनयामः गर्भमश्वत्यर्या इव अश्वतरीणां गर्भग्रहणं
मरणहेतुः । अतो विनेतव्यस्स भवति ॥

- ^३असम्भवेष्टुः परेषां स्थूलाढारिकाजीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरथा
सुप्रायास्संबाध उपवपेत्—अव ज्यामिवेति ॥ हे ख्यि ! ते तव हृदो
हृदयात् मन्युं, मन्युशब्देनात्र चित्तविकारसाम्यात्कामो लक्ष्यते ।
कामं परपुरुषविषयं अवतन्मेमि अवततं करोमि अपनयामि

नो हृदो मुन्युं तनोमि ते । इन्द्रापास्य पलिगम-
न्येभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यत्र मत् । ^४यद्हं धनेन प्रप-
णुश्वरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः । तस्मि-
न्थसोमो रुचमादधात्वग्निरिन्द्रो बृहस्पतिश्च स्वाहा ।
^५परि त्वा गिरेरमिहं परि भ्रातुः परिष्वसुः । परि

ज्यामिव धन्वनः यथा धनुः कार्यायोग्यं चिकीर्षन्तोऽवततज्यं
कुर्वन्ति तद्वत् । हे इन्द्र ! त्वमपि अस्याः पलिगं उपस्थेन्द्रियं
अन्येभ्यः पुरुषेस्यः अपास्य अपनय यथा ते न प्रविशन्ति तथा
कुरु । कुतोऽन्येभ्य इत्येकायामुच्यते—अन्यत्र मत् । पञ्चम्य-
न्तात् त्रल् । मत्तोऽन्येभ्यः ॥

^४सिद्धर्थे यदस्य गृहे पण्यं स्यात् तत उत्तरया जुहुयात्—
यदहमिति ॥ हे देवाः ! धनेन धनं मूल्यभूतं इच्छमानोऽहं
यत् । तृतीयाया लुक् । येन धनेन प्रपणन् व्यवहरन् च-
रामि । तस्मिन् पण्ये सोमो रुचमादधातु अग्नयादयश्च, यथा
तत् किप्रं विक्रीतं भवति ॥

^५यं कामयेत नायमच्छद्येतेति जीवविषाणे स्वमूत्रमानीय सुप्त-
मुत्तराभ्यां त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत्—परि त्वेति ॥ हे भूत्यै*—
त्वा त्वां अहं पर्यमिहम् । मिह सेचने । मूत्रेण परिषिञ्चामि
गिरेः । पञ्चमीश्रुतेर्वाग्निति गम्यते । गिरेर्वाक् । गिरिग्रहणं

* हे भर्तः ।

सर्वेभ्यो ज्ञातिभ्यः परिषीतः कैष्यसि । ^६शश्वत्परिकु-
पितेन संक्रामेणाविच्छिदा । उलेन परिषीतोसि परि-
षीतोस्युलेन । ^७आवर्तन वर्तयेत्येषा । ^८आवर्तने नि-

देशान्तरोपलक्षणम् । तव देशान्तरप्राप्तेर्वागित्यर्थः । एवं परि-
भ्रातुः परिष्वस्युः परिसर्वेभ्यो ज्ञातिभ्यः आत्रादिसमीपगमनाद्-
वागित्यर्थः । एवं मया परिषीतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । परिषितः
मूत्रेण परितो बद्धः त्वं कैष्यसि छान्दसं पररूपत्वम् । न
त्वया कापि गन्तुं शक्यमित्यर्थः ॥

^६शश्वदिति ॥ शश्वत् दीर्घकालं परिषीतोऽसीत्यनेन सम्बन्धः ।
परिकुपितेन तवापसरणशङ्कया परिकुपितेन मया संक्रामेण भू-
मौ संक्रान्तेन अविच्छिदा अविच्छिन्नेन उलेन उलाः स्थूलाः
पिपीलिकाः । जातावेकवचनम् । उलानां पक्षिसद्वशेन मूत्रेण
परिषीतोसि परितो बद्धोसि परिषीतोऽस्युलेन । द्वितीय * पुनर्वचनम् ॥

^{७-८}येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्निष्वान्त्युपसमाधा-
योत्तरा आहुतीर्जुहुयात्—आवर्तनेति ॥ प्रत्यागमनमावृत्तिः । गम-
नादुपरतिर्निवृत्तिः । आवर्तयतीति आवर्तनः । निवर्तयतीति नि-

^९(७) आवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्रं नर्दबुद् ।

भूम्याश्वत्स्त्रः प्रदिशस्ताभिरा वर्तया पुनः ॥

(सं. ३-३-१०.)

* आदरार्थम्.

वर्तन आवर्तननिवर्तनाय स्वाहा ।^१ अनु पोऽह्वदनुह्ये
निवर्तो पो न्यवीवृत्तत् । एन्द्रः परिक्रोशो वः परिक्रो-
शातु सर्वतः ।^२ यदि मामति मन्याध्वा अदेवा देवव-

वर्तनः । आड आख्यातेन सम्बन्धः । अन्य आडध्याहर्तव्यः ।
हे आवर्तन ! आवर्तय मदीयान् भूत्यान् । हे निवर्तन ।
निवर्तय तनेव । हे इन्द्र ! नर्दवुद ! नर्द इति शब्दार्थः ।
बुद्ध इति शरनाम । ‘आबुन्दं वृत्रहाऽऽददे’^३ ‘इन्द्रो बुन्दम्’^४
‘तुविक्षन्ते सुकृतं सुमर्यं धनुस्साधुर्वुन्दो हिरण्मयः’^५ इति दर्शनात् ।
शब्दितशर ! प्रसिद्धशर इत्यर्थः । भूम्याः सम्बन्धिन्यः च-
तस्मः प्रदिशः प्रधानदिशः प्राच्याद्याः ताभिः । विभक्ति-
व्यत्ययः । ताभ्यः पुनरावर्तय । येन पथा आवर्तते स
आवर्तनः । यस्मिन्नेव निवर्तते स निवर्तनः । आवर्तननिवर्त-
नाय तुभ्यं स्वाहा ॥

अनु पोऽह्वदिति ॥ पः । युष्मदादेशस्य वसो वकारस्य छान्दसः
पकारः । वः युष्मान् अन्वहूत् अनुह्यतु पृष्ठतः स्थित्वा आग-
च्छतेति ब्रवीतु प्रतिकूलं हि तद्गमने अनुह्यः अनुह्नाता पुरुषः ।
निवर्तयतीति निवर्तः सोपि पः वः न्यवीवृत्तत् निवर्तयतु ।
एन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी देवकृत इत्यर्थः । परिक्रोशः निषेधशब्दः
गच्छतां प्रतिकूलशब्दः वः युष्मान् सर्वतः परिक्रोशतु निषे-
धतु ॥

तरम् । इन्द्रः पाशेन सिक्त्वा वो मह्यमिदृशमानं-
युथस्वाहां । ¹⁰यदि वृक्षाद्यद्यन्तरिक्षात्फलमभ्यपत्-
तदुवायुरेव । यत्रास्पृक्षत्तनुवं यत्र वास आपो
बाधन्तां निरक्षितिं पराचैः । ¹²ये प्रक्षिणः प्रतय-
न्ति बिभ्यते निरक्षितैस्सुह । ते मा शिवेन श-

¹⁰यदीति ॥ यदि यूर्य मामति मन्याध्वै अतिक्रम्य मन्य-
ध्वं अदेवाः देवरहिताः देववत्तरं अतिशयेन देववन्तं मां य-
द्यतिमन्यध्वं तत इन्द्रः पाशेन वः युष्मान् सिक्त्वा । षिव् बन्धने ।
ककार उपजनः । सित्वा बध्वा मह्यमित् ममैव वशं आन-
यात् आनयतु ॥

¹¹यद्येनं वृक्षात् फलमभिनिपेत् तदङ्गं प्रक्षालयीत—यदीति ॥
यदि वृक्षात् यदि वाऽन्तरिक्षात् फलमभ्यपतत् ममोपरि, तत्
वायुरेव । उकारोऽनर्थकः । वायुवशेनैव तदापन्नं न दुर्निमित्त-
मित्यर्थः । तच्च फलं यत्र प्रदेशे मम तनुवं शरीरं अस्पृ-
क्षत् । वासः वस्त्रं वा यत्रास्पृक्षत् । यच्छब्दश्रवणात् त-
च्छब्दोऽध्याहार्यः । ततः प्रदेशात् निरक्षितिं तन्निमित्तां कृ-
च्छापत्तिं पराचैः पराज्ञखीं आपः प्रक्षालनसाधनभूताः बाध-
न्तां अपनुदन्ताम् ॥

¹²वयो वाऽभिविश्यिपेत्—य इति ॥ ये विभक्तिव्यत्ययः । यत्र
प्रदेशे प्रक्षिणः पतयन्ति पतन्ति बिभ्यते मा ममोपरि निरक्ष-

गमेन् तेजसोन्दन्तु वर्चसा । ^{१३}दिवो नु मा वृहतो
अन्तरिक्षादपात् स्तोको अभ्यपतचित्तवेन । सम-
हमिन्द्रियेण मनसाऽहमागां ब्रह्मणा संपृचानस्सु-
कृता कृतेन । ^{१४}इमं मे वरुणं ^{१५}तत्त्वां यामि ^{१६}त्वं
नो अग्ने ^{१७}स त्वं नो अग्ने ^{१८}त्वमग्ने अयाऽसि ^{१९}प्रजा-

तैः अमङ्गलैः सह । ते तं प्रदेशं शिवेन शान्तेन शमेन
 मुखेन तेजसोन्दन्तु क्षेदयन्तु वर्चसा च इमा आपः ॥

^{१३}अवर्षितके वा चिन्दुरभिनिपतेत्—दिवो निविति ॥ दिवो वा
 वृहतोऽन्तरिक्षादा अयं अपां स्तोको चिन्दुः मां अभ्यपतत्
 ममोपारि पतति, तत्र शिवेन अहमिन्द्रियेण मनसा च समागां
 संज्ञच्छेयं एतन्निवन्धनं दुर्लिमितं इन्द्रियाणां बुद्धेष्व भूत् । ब्रह्म-
 णा मन्त्रेण संपृचानः अद्विरात्मानं संसृजन् सुकृता सुषु कार्य-
 करोतीति सुकृत् तेन ब्रह्मणा कृतेन मया प्रयुक्तेन ॥

^{१४—१८}अगारस्थूणाविरोहणादिषु होममन्त्राः—इमं मे वरुणे-
 त्वादयः पञ्च गताः ॥

(14—18) एते मन्त्राः (२२—२४) पुटेषु लिखिताः.

^(१९)प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि
परिता बंभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्ना
अस्तु वृयङ्ग् स्याम् पतंयो रथीणाम् ॥

(स. १-८-१४.)

पते ॥²⁰ संराजं च ²¹⁻²³व्याहृतीर्विहृताः ॥²⁴ इमं
जीवेभ्यः परिधि दधामि मैषां नु ग्रादपरो अर्ध-
मेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीस्तिरो मृत्युं
दधतां पर्वतेन ॥ २२ ॥

क्वैष्यसि पराचैरुष्टौ च ॥ २२ ॥

¹⁹प्रजापत इति ॥ हे प्रजापते ! त्वत् त्वतः अन्यः
एतानि विश्वा विश्वानि जातानि जनिमन्ति वस्तूनि कश्चिदपि
न परिबभूव । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे वर्तते । वर्तमाने
लद्, परिगृह्णति । न त्वदन्यः परिग्रहीतुं समर्थ इत्यर्थः ।
ता तान्येतानि प्रसिद्धानि भुवनादीनीत्यर्थः । यत्कामा यं
कामयमाना वयं ते तुभ्यं जुहुमः तन्मः अस्माकं अस्तु
संपद्यताम् । किं पुनस्ततः ? वयं स्यीणां पतयः स्याम ॥

²⁰सम्राजं चेति गतम् ॥

²¹⁻²³व्याहृतयश्च गताः ॥*

²⁴अभिमृतेभ्यः उत्तरया दक्षिणतोऽशमानं परिधि दधाति—
इमं जीवेभ्य इति ॥ इमं अशमानं जीवेभ्यः जीवतामर्थाय
परिधि परिधीयते मृत्युस्तिरोधीयते येन तं परिधि अशमानं
दधाति स्थापयामि । नः एषां जीवतां मध्ये कश्चिदपि अ-
परो बालः एतमर्धम् । छान्दसो धकारः । एतमर्थ मृत्यु-
लक्षणं मा गात् मा गमत् नु क्षिप्रमकाल एव । ततश्च
शतं शरदः पुरुचीः बहून् दिवसान् व्याप्तुवतीः जीवन्तु ।
मृत्युं अनेन पर्वतेन अशमना तिरोदधतां तिरोहितं कुर्वन्तु ॥

उष्णेन पश्चदङ्गायुर्दा एकंविश्शतिरागन्ता व.
अ योगेयोगे त्रयोदश सुश्रवस्सुश्रवसमष्टौ पर्व
 त्वाऽम् इमँ स्तोममायुष्यमेकान्न विश्शति-
 कान्न विश्शतिर्मायि पर्वतपूरुपँ षोडश त्रयो वि-
 द्याया अष्टादश धाता दंदातु नो रयिमेकंविश्श-
 तिरश्मा भव षोडश मा ते कुमारं त्रयोविश्शति-
 र्नक्तंचरिणश्वतुर्दश यद्ग्रेष्पादिश्शतिः कृकुरः प-
 श्वंविश्शतिरिन्द्र जहि द्वाविश्शतिः परमेश्यसि
 परमामष्टौ यन्मे माता पृथिवी ते पात्रमेवविश्श-
 तिरेकंविश्शतिरुकथ्यश्व त्रयोविश्शतिर्या ते ए-
 षाऽष्टाविश्शतिर्द्वाविश्शतिः ॥ २२ ॥

उष्णेन धातोकथ्यश्व द्वाविश्शतिः ॥ २२ ॥

उष्णेन पर्वतेन.

हरिः अम्.

एकाग्रिकाण्डस्समाप्तः.

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणज्ञमहोपाध्यायहरदत्त-
 मिश्रविरचितायां एकाग्रिकाण्डमन्त्वाख्यायां
 द्वितीयप्रश्ने द्वाविश्शतिः खण्डः.

प्रश्नश्च समाप्तः.

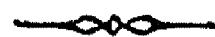
सम्पूर्णा चैकाग्रिकाण्डमन्त्वाख्याद्या.

ओम्. शम्.

अशुद्धशोधनपत्रिका।

पुटे.	पंक्ति.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१६	२	मस्य	मस्य
२०	"	यथेयँ	यथेयँ
२८	१	लोक	लोके
५०	३	ऋशांश्च	ऋशांश्च
५३	२	अदुर्मङ्गलीः	अदुर्मङ्गलीः
५४	४	बऋहस्व	बर्हस्व
८३	"	शतायुषं	शतायुषं
९७	८	स्कस्य	स्कस्य ।
१०९	३	इयमोषधे	इयमोषधे
१४९	"	न्त्वसौ ।	न्त्वसौ
१५७	४	धावति । स	धावति स
१६९	९	वस्सग्रो वात	वस्सग्रो वात
१८०	"	तावत्यस्य	तावत्यस्य
१८१	१	एवं	एवं
१९०	४-५	द्विरोभि	द्विरोभि
४	१६	प्रसुग्मन्ता:	प्रसुग्मन्ता
४२	५	रेतसः	रेतस
८७	१२	अन्तर्हीति	अन्तर्नीति
१९१	१	त्वोत्तरां	त्वोत्तरा

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.	प्र.	ख.	म.
अ			
अंशुस्ते हस्तमग्रभीत् ...	...	२	३
अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव ...	...	२	११
अक्षभियां ते नासिकाभ्याम्	...	२	१८
अग्रये कव्यवाहनाय ...	...	२	१९
अग्रये कव्यवाहनाय ...	...	२	२१
अग्रये जनिविदे	...	२	४
अग्रये त्वा परिदाम्यसौ	...	२	३
अग्रये बृहते नाकाय ...	...	३	६
अग्रये समिधम्	...	२	६
अग्रये स्विष्टकृते	...	२	१८
अग्निः प्राशातु प्रथमः	...	२	१०
अग्निरायुष्मान्तस वनस्पतिभिः	...	२	१४
अग्निरैतु प्रथमः ...	...	२	४
अग्निष्ठ आयुः प्रतराम्	...	२	४
अग्निष्ठे हस्तमग्रभीत् ...	...	२	३
अग्ने प्रायश्चित्ते त्वम् ...	...	२	१०
अधौरचक्षुरपतिग्रथेवि ...	...	२	१
अङ्गौ न्यङ्गावभितः ...	...	२	२१
अङ्गादङ्गात्सम्भवसि	...	२	११
अङ्गादङ्गात्सम्भवसि	...	२	१४
अङ्गादङ्गालोम्रो लोम्रः ...	...	२	१८

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

		प्र.	ख.	म.
अतिवलाहिसस्ते	..	..	२	१७
अद्वयस्त्वा परिदाम्यसौ	..	..	२	३
अधिपतयो नाम स्थ ..	..	..	२	१७
अधिपत्री नामासि बृहती	..	..	२	१७
अधवनामध्वपते श्रेष्ठस्य	..	..	२	३
अधवनामध्वपते स्वस्ति	..	..	२	२१
अनुपोऽहृदद्वयः	..	..	२	२२
अनुहृवं परिहवम्	..	..	१	१४
अनुहृतं परिहृतम् ..	..	..	१	१४
अनुक्षरा ऋजवस्सन्तु ..	..	..	१	१२
अन्तकाय त्वा परिदामि	..	..	२	३
अन्तर्दध ऋतुमिः ..	..	..	२	१९
अन्तर्दधे पर्वतैरन्तर्मल्या	..	..	२	१९
अन्नपतेऽन्नस्य नो दोहि	..	..	२	१५
अन्नमिव ते हशे	..	..	२	२१
अन्नाद्याय व्यूहध्वम् ..	..	..	२	७
अन्वासारिण उपस्पृशत	..	..	२	१८
अपश्यं त्वा मनसा चेकितानम्	..	..	१	१
अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानाम्	..	..	१	१
अपश्वेत पदा जहि ..	..	..	२	१७
अपाशोऽस्युरो मे	..	..	२	७
अपो अद्यान्वचारिपम्	..	..	२	६
अप्रजस्तां पौत्रमृत्युम्	..	..	१	४
अप्सरस्तु यो गन्धः	..	..	२	७
अप्सरास्तु च या	..	..	२	४
अप्सुजात सरे लृद्ध	..	..	२	१७
अभिवधंतां पयसा	..	..	१	८

मन्त्रप्रतीकसूचिना.	प्र.	ख.	म.
अभ्रातृष्णीं वह्णापतिष्ठीम्	...	१	३
अमीवहा वास्तोष्पते	...	१६	२१
अमृतापिधानमसि	...	१०	४
अमृताहुतिममृतायाम्	...	१५	१४
अमृतोपस्तरणमसि	...	१०	३
अमौचि यक्षमात् ..	..	१२	९
अयं कलि पतयन्तम्	..	१३	७
अयं कुमारो जराम्	..	१३	२
अयं नो देवस्सविता	..	७	१५
अयं नः मह्याः ..	..	७	२
अयं वामभिना रथः ..	..	२१	१९
अयमग्निर्गृहपतिः ..	..	६	४
अयश्शण्डो भर्कः ..	..	१३	९
अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीः	..	५	१८
अरिष्टा अस्माकं वीराः	..	१५	१६
अर्यमणं उ देवम् ..	..	५	७
अर्यमा ते हस्तमग्नभीत्	..	३	८
अर्यस्णो अग्नि परि	..	१	८
अवजिह्वक निजिह्वक	..	२१	२२
अवज्यामिव धन्वनः ..	..	२२	३
अवस्थावा नामासि ...	..	१७	१७
अवस्थावानो नाम स्थ ..	..	१७	२३
अवृघमसौ सौम्य ..	..	४	१४
अश्मा भव परशुः ...	..	१२	१
अश्मा भव परशुः ..	..	१४	४
अश्लीला तद्भवति ...	..	१८	८
अश्वावतीर्गोमतीर्नः ..	..	१५	७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.		प्र	ख	म
अशोऽसि हयोऽसि	..	...	३	२१
असपला सपलिन्नी	..	...	१	१७
अस्मिन्नहं सहस्रम्	..	..	२	११
अस्य पारे निरक्तस्य	..	..	१	७
अहं केतुरहं मूर्धा	..	..	१	१७
अहं गर्भमदधाम्	..	..	१	१२
अहमस्मि सहमाना	..	..	१	१६
अहिंसातिवलस्ते जीवाः	..	..	२	१७
आ				
आगन्गोष्ठं महिषी	...	..	१	८
आगन्त्रा समगन्त्महि	...	..	२	३
आ तं भज सौश्रवसेषु	...	..	२	११
आतिष्ठेममश्मानम्	...	..	१	५
आतिष्ठेममश्मानम्	...	..	१	५
आतिष्ठेममश्मानम्	...	..	१	५
आतिष्ठेममश्मानम्	...	..	२	२
आ ते गभो योनिम्	...	..	१	१३
आ ते वाचमास्याम्	...	..	२	२१
आ त्वा कुमारः	...	..	२	१५
आ त्वा वहन्तु हरयः	...	..	२	१८
आदित्य प्रायश्चित्ते	...	..	१	१०
आ नः प्रजाम्	...	..	१	११
आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः	...	..	१	१८
आपः पादावनेजनीः	...	..	२	९
आप उन्दन्तु जीवसे	...	..	२	१
आप उन्दन्तु जीवसे	...	..	२	७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

प्र ख. म.

आपसुसेषु जाग्रत	...	...	२	१३	६
आपो हिष्ठा मयोभुवः	...	...	२	७	१३
आभिष्ठाऽहं दशभिः	...	...	२	११	१५
आमागन्यशसा	...	...	२	९	१६
आमागन्यशसा	...	...	२	१०	२
आयमनीर्यमयत	...	.	२	११	१८
आयुर्दा देव जरसम्	...	...	२	२	११
आयुष्यं वर्चस्यं सुवीर्यम्	...	.	२	८	११
आराते अग्निरस्तु	...	...	२	१४	७
आरोहोसुपवर्हस्व	...	...	२	१२	१२
आद्र्याऽरण्या यत्र	...	...	२	१२	२
आवर्तन वर्तय निनिवर्तन	...	...	२	२२	७
आवर्तने निवर्तने	...	...	२	२२	८
आवामगन्धसुमतिः	...	...	२	७	१४
आशसनं विशसनम्	...	...	२	१८	१०
आशासाना सौमनसम्	...	...	२	२	७
आशेव ते दशे भूयासम्	...	...	२	२१	१३

इ

इडामग्रे पुरुदंसम्	...	...	२	७	९
इदमहं या त्वयि	...	...	२	१	५
इदमहमसुष्यासुष्यायणस्य	...	...	२	७	१२
इन्द्रजहि इन्दशकम्	...	...	२	१७	१
इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तः	...	...	२	१५	१३
इमं जीवेभ्यः परिधिम्	...	...	२	२२	२४
इमं मे वरुण	...	...	१	४	१२
इमं मे वरुण	...	...	१	७	६

मन्त्रातीक्ष्णचिनि.		प्र.	ख.	म.
इमं मे वरुण	...	...	१	८
इमं मे वरुण	...	...	३	४
इमं मे वरुण	...	...	३	२२
इमं विष्यामि वरुणस्य	...	...	१	५
इमं स्तोममहते	...	...	३	७
इममभ आयुषे	...	...	३	४
इमां खनाम्योषधीम्	...	...	१	१
इमां त्वमिन्द्र मीढ़िः	...	...	१	४
इमामग्रिस्तायताम्	...	...	१	४
इयं दुरुक्तात्परिचाधमाना	...	...	३	३
इयं नार्युपब्रूते	...	...	१	५
इयमेव सा या	...	...	३	२०
इयमोषधि त्रायमाणा	...	...	३	७
इषश्रोर्जश्रापरे	...	...	३	५
इह गावः प्रजायध्वम्	...	...	१	९
इह धृतिरिह विधृतिः	...	...	३	१८
इह प्रियं प्रजया	...	...	३	९
इह रन्तिरिह रमतिः	...	...	३	१८
इहैवस्तं मा वियोष्टम्	...	...	१	८
इहैव तिष्ठ निमिता	...	...	३	३
६				
ईशानस्य देवस्य पल्यै	...	...	३	१८
ईशानाय देवाय	...	...	३	१८
उ				
उकथउकथे सोम इन्द्रम्	...	...	३	११
उकथयश्चास्यतिरात्रश्च	...	...	३	१

मन्त्रप्रतीकसूचिनी।

		ग्र	ख.	म.
उग्रस्य देवस्य पत्रै	...	१८	१८	२७
उग्राय देवाय	...	१८	१८	१९
उच्चैर्वादि पृतनाजि	...	८	८	३
उतेदार्नीं भगवन्तः	...	१	१५	४
उत्तराऽहसुत्तरे	...	१	१६	३
उत्तानपणे सुभगे	...	१	१६	२
उदसौ सूर्यो अगात्	...	१	१७	१
उदायुषा स्वायुषा	...	२	५	११
उदीर्घ्वातः पतिवति	...	२	१०	२
उदीर्घ्वातो विश्वावसो	...	१	१०	३
उदुत्तरमारोहन्ती	...	१	६	६
उद्गातेव शकुने साम	...	१	१४	१०
उद्दीप्यस्य जातवेदोऽपम्नन्	...	२	९	९
उद्दियमाण उद्धर	...	२	१५	१२
उपतेऽधां सहमाना	...	१	१६	६
उपस्पृशतु मीढुषी	...	२	१८	१२
उपस्पृशतु मीढुन्	...	२	१८	११
उप्साय केशान् वरुणस्य	...	२	१	८
उप्साय केशान् वरुणस्य	...	२	७	११
उशिकपावको अरतिः	...	२	११	२५
उष्णेन वायुदकेन	...	२	१	१
उष्णेन वायुदकेन	...	२	७	४
उष्णेन वायुदकेन	...	२	१४	१५
ऊ				
ऊरभ्यां तेऽषीवद्याम्	..	१८	४	

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.		प्र.	ख.	म.
ऋ				
ऋतस्य गोप्त्री तपसः	..	..	२	२
ऋतस्य पन्थामनु तिर्जुः	..	..	२	२०
ऋतेन स्थूणावधिरोह	...	..	२	१५
ऋषिवर्वोधः प्रवोधः	..	..	२	१६
ए				
एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु	..	..	१	३
एकाष्टकां पश्यत	...	...	२	२०
एकाष्टका तपसा	...	..	२	२०
एतत्ते ततासौ	...	..	२	२०
एतत्ते पितामहासौ	..	..	२	२०
एतत्ते पितामहसौ	...	..	२	२०
एतत्ते प्रपितामहासौ	...	..	२	२०
एतत्ते प्रपितामहसौ	..	..	२	२०
एतत्ते मातरसौ	..	..	२	२०
एतान् घ्रैतान् गृहीत	..	..	२	२३
एते ते प्रतिदृश्येते	..	..	२	१६
एधोऽस्येधिष्ठिमहि	..	..	२	६
एष ते तत मधुमान्	..	..	२	१९
एष ते देव सूर्य	..	..	२	३
एष ते पितामह	..	..	२	१३
एष ते प्रपितामह	..	..	२	१९
एषा ते अग्ने समित्या	..	..	२	६
ओ				
ओं कल्पयत	..	..	२	१०
ओजस्विनी नामासि दक्षिणा	..	..	२	१७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.	प्र.	ख.	म.
ओषधीभ्यस्त्वा परिदामि	..	..	२३
औ			
औलव इत्तुपाहयथ	...	..	१६
औलूखला ग्रावाणः	..	..	२०
क			
कन्यला पितृभ्यो यती	..	..	४
करोमि ते प्राजापत्यम्	...	..	१८
कामप्रमृद्यतां मद्यम्	...	..	१४
कूर्कुरस्तुकूर्कुरः	...	..	१३
केतवे मनवे ब्रह्मणे	...	..	२२
केशिनीश्वलोमिनीः	...	..	१३
को नामासि	..	..	२७
क्रव्या नाम स्थ पार्थिवाः	..	..	२५
कूरमेतत्कटुकमेतत्	..	..	१८
क्ष			
क्षेत्रस्य पतिना वयम्	...	..	४७
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम्	...	..	४६
क्षेत्रियै त्वा निरक्षर्त्यै त्वा	...	..	६
ख			
खेऽन्नसः खे रथः खे...	..	..	९
ग			
गदाय त्वा परिदामि ..	..	..	१९
गन्धवार्य जनिविदे ..	..	..	२

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

		प्र.	ख.	म.
गर्भ धेहि सिनीवालि ...	...	...	१३	२
गृभणामि ते सुप्रजात्वाय	...	१३	३	३
गृहपोपस्पृश	...	१८	३३	३३
गृहप्युपस्पृश	...	१८	३४	३४
गृहान् भद्रान्धुमनसः ...	...	१८	२	२
गौरस्यपहतपाप्मा ...	...	१०	६	६
गौर्ध्वंबुभव्या	...	१०	०	०
ग्रीवाभ्यस्त उपिणहाभ्यः	...	१८	२	२
घ				
घोषण उपस्पृशत	...	१८	३६	३६
च				
चत्वारि मायोभवाय ..	...	१३	१०	१०
चित्तं च चित्तश्चाकृतम् ..	...	१०	९	९
छ				
छदपेहि सीसरम	..	१६	८	८
छदपेहि ससिरम	..	१६	९	९
छन्दस्वती उपसा पेपिशाने	..	२०	३४	३४
ज				
जग्धा विट्ठिर्जग्धो व्यध्वरः	...	१६	१५	१५
जग्धो मशको जग्धा ..	...	१६	१३	१३
जग्धो व्यध्वरो जग्धः	...	१६	१४	१४
जनदद्विरथर्वाङ्गरोभिः ...	...	२१	५	५
जयन्ताय स्वाहा ..	...	१८	३०	३०

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

प्र ख. म.

जयन्तोपस्पृश	..	..	३	१८	१३
जरां गच्छासि परिधत्स्व	..	..	२	२	७
जरां गच्छासि परिधत्स्व	..	..	५	६	३२
जीवान् रुदन्ति विमयन्ते	...	...	९	९	६

त

तक्षक वैशालेय	...	..	२	१७	९
तच्छुद्देवहितं पुरस्तात्	..	..	३	६	१२
तत्वा यामि ब्रह्मणा	..	..	१	४	१३
तत्वा यामि ब्रह्मणा	..	..	१	७	७
तत्वा यामि ब्रह्मणा	..	..	१	८	१२
तत्वा यामि ब्रह्मणा	..	..	३	४	८
तत्वा यामि ब्रह्मणा	..	..	३	२	१६
तथसत्यं यत्तेऽमावास्यायाम्	...	..	२	१७	४
तथसत्यं यत्ते सरमा	...	..	२	१६	६
तथसत्यं यत्त्वेन्द्रोऽव्रवीत्	...	..	२	१६	४
तथसवितुर्वरेण्यम्	..	..	३	४	१३
तन्मा क्षायि तस्य	...	..	२	१०	१४
तपश्च मेऽतपश्च मे	..	..	२	६	८
तस्मा अरं गमाम	..	..	२	७	१५
तां पूषञ्ज्ञवत्माम्	..	..	२	११	६
ता मन्दसाना मनुषः	...	..	१	७	२
तां वहन्ताम्	...	..	३	२०	२३
तिलदेऽवपद्वस्व	..	..	५	११	१०
तुभ्यमग्ये पर्यवहन्	...	..	१	५	३
तुभ्यमग्ये पर्यवहन्	...	..	१	६	८
तुभ्यमग्ये पर्यवहन्	..	..	१	५	१३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

		प्र	ख	म
तृष्णत तृष्णत तृष्णत ..	...	..	३	२६
तृष्णत तृष्णत तृष्णत ..	...	..	३	२८
तृष्णन्तु भवत्यः ..	...	..	३	२५
तृष्णन्तु भवन्तः ..	...	..	३	२४
तेकश ससरमतण्डश ..	...	..	२	२६
ते च वहनताम् ..	...	..	२	२०
तेजोऽसि तेजो मयि ..	...	..	२	६
तेन भूतेन हविषा ..	..	..	१	६
ते ह पूर्वं जनासः ..	...	..	१	४
त्रस्यै विद्यायै यशोऽसि	...	..	२	१०
त्राणमसि परित्राणम् ..	...	..	२	२७
त्रीणि त्रताय ..	...	..	१	३
त्र्यायुषं जमदग्नेः ..	...	..	१	२
त्वं नो अग्ने वस्त्रणस्य	..	..	१	४
त्वं नो अग्ने वस्त्रणस्य	...	..	१	८
त्वं नो अग्ने वस्त्रणस्य	..	..	१	८
त्वं नो अग्ने वस्त्रणस्य	..	..	१	९
त्वं नो अग्ने वस्त्रणस्य	..	..	१	२
त्वमग्ने अयाऽसि ..	...	..	१	४
त्वमग्ने अयाऽसि ..	..	..	१	७
त्वमग्ने अयाऽसि ..	...	..	१	८
त्वमग्ने अयाऽसि ..	..	..	१	४
त्वमग्ने अयाऽसि ..	...	..	१	११
त्वमर्यमा भवसि ..	..	..	१	२
त्वयि मेधां त्वयि प्रजाप्	...	..	१	३
त्वयि मेधां त्वयि प्रजाम् ..	..	..	१	२
त्वयि मेधां त्वयि प्रजाम् ..	..	१	१२	५

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

प्र ख. म.

त्वष्टा जायामजनयत् ..	..	..	१	८	१०
त्वामग्रे यजमानाः ...	...	...	३	११	३०
त्वे खुण्ड्र शवसः ..	..	..	३	११	७

द

दशमासां च शयानः ..	...	...	१	११	१७
दशस्यं त्वाऽसृताय ..	..	..	१	१२	६
दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ..	...	...	२	११	२१
दिवो तु मा वृहतः ...	...	..	३	२२	१३
दृशानो रुक्म उव्या ..	...	..	३	११	३१
देवसेना उपस्पृशत् ..	...	...	३	१८	४०
देवस्य त्वा सवितुः ...	...	..	३	३	२४
देवस्य त्वा सवितुः ...	...	...	३	९	८
देवा आयुप्मन्तः ...	...	..	२	१४	९
देवादेवाय परिधी ...	...	..	२	२	४
देवीदेवाय परिधी	..	..	२	७	२८
देवीष्पहुर्वीरुरुणः ...	...	...	२	९	९
द्वाँवांपृथिवीभ्याम् ..	...	...	२	६	१०
द्वौस्ते पृष्ठं रक्षतु ...	..	..	२	४	१०
द्वारपोपस्पृश द्वारपाभ्यः	...	...	२	१८	४२
द्वारप्युपस्पृश द्वारप्यै ...	...	...	२	१८	४३
द्वे ऊर्जे ...	...	...	१	३	८

ध

धर्मस्ते स्थूणाराजः ..	...	...	२	१५	१०
धाता ददातु दाशुपे ...	..	..	३	११	४
धाता ददातु नो रयि प्राचीम्	...	..	२	११	३

मन्त्रप्रतीकसूचनी.

		प्र.	ख.	म.
धाता ददातु नो रयिमीशानः	...	...	२ २१	१
धाता प्रजाया उत	...	...	३ २३	२
धृतराष्ट्रावत तक्षक	...	...	३ २७	१०
धुवक्षितिर्धुवयोनिर्धुवम्	...	.	१ ९	६
धुवौधिपोष्या मायि	...	...	१ ८	९

न

नक्तञ्चारिण उरस्पेशान्	...	...	३ १४	१
नमश्शकृत्सदे रुद्राय	...	...	३ १४	८
नमश्शाकजञ्जभाभ्याम्	...	...	३ ७	२२
नमस्ताभ्यो देवताभ्यः	...	...	३ ७	२३
नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च	...	...	३ २७	५
नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पांर्थिवाः	...	...	३ २७	८
नमो ग्रहाय च	...	...	३ ७	२१
नमो निपङ्ग्निण इधुधिमते	...	...	३ १८	४६
न वै खेतस्याध्याचारे	...	...	३ १७	२७
न ह्यस्यै नाम गृभ्णामि	...	...	३ १६	४
नामयति न रुदति	...	...	३ १३	५
निन्दा च मेऽनिन्दा च मे	...	...	३ ५	३
निरैतु पृथि शेवलम्	...	...	३ ११	२०
निलिम्पा नाम स्थ तेषाम्	...	...	३ १७	२१
निशीथचारिणी स्वसा	...	...	३ १४	३
निपङ्ग्नित्प्रस्पृश निपङ्ग्निणे	...	...	३ १८	४५
नीलिलोहिते भवतः कृत्या	...	...	१ ६	८
नेजमेष परापत	...	...	१ १३	७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.	अ.	ख.	म.
प			
पञ्च पशुभ्यः	..	..	११
परमेष्ठ्यासि परमाम्	..	३	१८
परा देहि शावल्यम्	..	३	१८
परि त्वा गिरेरमिहम्	..	२	२२
परि त्वा गिर्वणो गिरः	..	१	२
परि त्वाऽग्ने परिमृजामि	..	५	२१
परि धत्त धत्त वाससा	..	२	२
परि धत्त धत्त वाससा	..	२	७
परीदं वासो अधिधाः...	..	२	८
परीदं वासो अधिधाः...	..	२	३२
पशुपतये देवाय	..	२	१८
षशुपतेऽवर्ण्य पलथै	..	२	१८
पित्रे स्वाहा	..	३	१९
पित्रे स्वाहा	..	३	१९
पिवतूदकं तृणान्यत्तु	..	२	१०
पुंसुवनमासि	..	२	१२
पुत्रान् पौत्रानभि तर्पयन्तीः	..	२	२०
पुत्रिणेमा कुमारिणा	..	१	१२
पुनः पलीमग्निरदात्	..	२	५
पुनः पलीमग्निरदात्	..	२	५
पुनः पलीमग्निरदात्	..	२	५
पुनास्ते पुत्रो नारि	..	१	१४
पूषा ते हस्तमयभीत्	..	२	३
पूषा त्वेतो नयतु	..	२	२
पृथिवी ते पात्रम्	..	२	१

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

		प्र.	ख.	म.
पृथिव्यै त्वा सवैश्वानरायै	...	१	३	२४
प्रजापते तन्वं मे ...	...	१	११	४
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः	...	२	२२	१९
प्रजापते प्रायश्चित्ते ...	...	१	१०	६
प्रजापतेऽशरणमसि ...	...	२	९	७
प्रजाया आभ्याम् ...	...	१	८	५
प्रति क्षत्रे प्रति ...	...	२	१८	३
प्रति प्रजायां प्रति ...	...	२	१८	५
प्रतिष्ठे स्थो देवतानाम् ...	...	३	९	६
प्रत्यवरुणो नः ...	...	२	२०	२
प्रत्यशेषु प्रति तिष्ठामि...	...	२	१८	४
प्र त्वा मुञ्चामि ...	...	१	५	१६
प्रशुन्वन्त उपस्थृतः ...	...	२	१८	३८
प्रसवशोपयामश्च ...	...	१	२०	७
प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहा... ...	...	२	८	७
प्र सुगमन्ता धियसानस्य	...	२	११	११
प्र स्वस्थः प्रेयम् ...	...	१	९	३
प्राची नामासि प्रतीची	...	२	१७	१६
प्राणे निविष्टोऽमृतम् ...	...	२	२०	२९
प्रातरधिं प्रातरिन्द्रम् ...	...	१	१५	१
प्रातर्जितं भग्नुग्रम् ...	...	१	१५	२
प्रियं मा देवेषु	..	२	८	४
प्रेतो मुञ्चाति ...	...	१	४	५
व				
बडित्था पर्वतानाम् ..	..	२	१८	१
विभ्रन्निष्कं च रुक्मं च	...	२	१८	३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

प्रख. म.

विभ्रन्निष्कं च रुक्मं च	...	...	२	१६	६
ब्रह्म च ते क्षत्रं च ...	...	...	२	१६	६
ब्रह्मचर्यमागाम्	...	...	२	३	२६
ब्रह्मचार्यस्यपः	...	...	२	३	१४
ब्रह्मण आणी स्थः ...	...	...	२	४	१५
ब्रह्माऽयुष्मत्तत्	...	...	२	१४	८

भ

भग एव भगवान् ...	..	...	१	१६	६
भग प्रणेतर्भग सत्यराधः ...	...	...	२	१६	३
भगस्ते हस्तमयभीति ...	...	...	३	३	१०
भवस्य देवस्य पत्नयै ...	...	...	२	१६	२२
भवाय देवाय	...	...	२	१६	१४
भीमस्य देवस्य पत्नयै ...	...	...	२	१६	२८
भीमाय देवाय	...	...	२	१६	२०
भुवस्त्वाहा	...	...	२	२२	२२
भुवोऽपाम्	...	...	२	१४	१२
भुवो वायुनाऽन्तरिक्षेण ...	...	...	२	३१	३
भूः पृथिव्यग्निर्चाँड्भुम् ...	...	...	२	३१	२
भूतम् ...	...	...	२	१०	१२
भूमिर्भूमिमगात्	...	...	२	१६	१७
भूरपां त्वौषधीनाम्	...	...	२	१४	११
भूर्भुवस्त्वुवरपाम्	...	...	२	१४	१४
भूर्भुवस्त्वुवो राक्तामहम् ..	...	...	२	११	९
भूस्त्वाहा	...	...	१	१०	१०
भूस्त्वाहा	...	...	२	१२	११
भूस्त्वाहा	...	...	२	२२	२१

मन्त्रप्रतीकसूचिनी,

प्र ख. म.

म

मधुश माधवश	..	...	..	१०	८
मम पुत्राशत्रुहणः	..	...	..	१७	३
मयि पर्वतपूरुपम्	..	...	..	९	१
मयि पर्वतभेषजम्	..	..	..	९	३
मयि पर्वतवर्चसम्	..	..	..	९	२
मयि पर्वतायुपम्	..	..	..	९	४
मयि महो मयि	..	..	..	९	१५
महते देवाय	..	..	..	१६	२१
महतो देवस्य पलथै	..	..	..	१८	२९
माता रुद्राणाम्	..	..	..	१०	१०
मा ते कुमारम्	..	..	..	१३	१
मा ते गृहे निशि	..	..	..	४	९
मा नो हिंसीत्	..	..	..	९	१०
मार्जयन्तां मम पितरः	..	..	..	२०	२
मार्जयन्तां मम पितरः	..	..	..	२०	१४
मार्जयन्तां मम पितामहाः	..	..	..	२०	३
मार्जयन्तां मम पितामहाः	..	..	..	२०	१६
मार्जयन्तां मम पितामृशः	..	..	..	२०	६
मार्जयन्तां मम पितामृशः	..	..	..	२०	१८
मार्जयन्तां मम प्रपितामहाः	..	..	..	२०	४
मार्जयन्तां मम प्रपितामहाः	..	..	..	२०	१६
मार्जयन्तां मम प्रपितामृशः	..	..	..	२०	७
मार्जयन्तां मम प्रपितामृशः	..	..	..	२०	१९
मार्जयन्तां मम मातरः	..	..	..	२०	६
मार्जयन्तां मम मातरः	..	..	..	२०	१७
मा विदन् परिपन्थिनः	..	..	..	६	१०

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

	प्र.	ख.	म.
मा हास्महि प्रजया ..	..	२९	१०
मित्रश्च वरुणश्च	..	२५	९
मित्रस्ते हस्तमग्रभीत् ..	..	३३	११
मित्रत्वमसि धर्मणा ...	...	३३	१२
मित्रस्य चक्षुर्धरुणम् ...	..	४६	११
मिश्रवाससः कौवेरकाः	...	२३	११
मृत्यवे त्वा परि ददामि	...	३	१७
मेधां ते देवस्सविता ...	..	२२	२५
मेधां मद्यमङ्गिरसः ..	..	४४	५
मेहनाद्वलङ्गरणात् ..	..	१८	६
य			
य एति प्रदिशस्सर्वाः ..	..	१३	६
यज्ञ आयुष्मान्थसः ..	..	१४	७
यज्ञश्च दक्षिणाश्च	..	१५	७
यज्ञो वर्धताम्	...	१०	८
यत् क्षुरेण मर्चयता ..	..	११	७
यत् क्षुरेण मर्चयता ..	..	१२	७
यत्त एतन्सुखेऽमतम् ..	..	२२	२
यत्ते सुसीमे हृदयम् ..	..	१३	४
यथा पृथिव्यग्निगर्भा	..	१३	६
यथेयं पृथिवी	..	१३	४
यथैव सोमः पवते ...	..	११	१६
यदहं धनेन प्रपणन् ..	..	२	४
यदाज्ञनं त्रैककुदम् ..	..	८	११
यदि मामति मन्याधौ ...	..	२२	१०
यदि वृक्षाद्यवन्तरिक्षात् ...	..	२२	११

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.		प्र	ख	म
यद्यते चिदभिश्रिष्ठः	...	...	१	७
यद्वात्मणानां ब्रह्मणि	...	...	२	६
यद्भूमेः क्ररम्	..	..	२	१५
यद्भूमेहृदयम्	..	..	२	१३
यन्मधुनो मधव्यम्	..	..	२	१०
यन्मे पितामही प्रलुलोभ	..	..	२	१९
यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ	...	...	२	१९
यन्मे माता प्रलुलोभ	...	...	२	१०
यन्मे वर्चः परागतम्	..	..	२	९
यमाय त्वा परि ददामि	..	..	२	३
यशोऽसि यशोऽहम्	..	..	२	२१
यस्ते अथ कृणवद्वद्	...	...	२	११
यस्त्वा हृदा कीरिणा	...	..	२	११
यस्मिन् भूतं च भव्यं च	..	..	२	५
यस्मै त्वं सुकृते	..	..	२	११
यस्य ते प्रथमवास्यम्	..	..	२	६
यां जनाः प्रति नन्दन्ति	..	..	२	२०
यां जनाः प्रति नन्दन्ति	..	..	२	२०
या अकृन्तन्तवयन्	...	..	२	२
या अकृन्तन्तवयन्	..	..	२	७
या आख्याता याश्च	..	..	२	१८
या इपवो यातुवानानाम्	..	..	२	७
या ओषधयः	...	..	२	७
या त एषा रसाला	..	..	२	२३
या तिरश्ची निपवसे	..	..	२	८
या दैवश्चितस्त्वः प्रदिशः	...	..	२	१३
यानि भद्राणि वीजानि	...	१	१४	३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

			प्र.	ख.	म.
यामाहरज्जमदग्धिः	..	..	२	८	१०
याश्च वोऽत्र याश्च	..	..	२	२०	२१
यासां देवा दिवि	..	..	१	२	४
यासां देवा दिवि	..	..	३	७	१५
यासां राजा वरुणः	..	..	१	२	३
यासां राजा वरुणः	..	..	२	७	१७
यास्ति४न्ति या धावन्ति	..	..	२	१९	२
यास्ते राके	..	..	२	११	११
युञ्जन्ति ब्रह्मम्	..	..	१	६	२
ये गन्धर्वा अप्सरसः	..	..	१	७	११
ये च वोऽत्र ये च	..	..	२	२०	२०
ये चेह पितरो ये च...	..	..	२	१९	७
ये दन्दशकाः पार्थिवाः	..	..	२	१७	१३
येऽदो रोचने दिवः	..	..	२	१७	६
येन पूषा बृहस्पतेः	..	..	२	१	४
येन पूषा बृहस्पतेः	..	..	२	१	६
येन पूषा बृहस्पतेः	..	..	२	७	७
येन पूषा बृहस्पतेः	..	..	२	७	९
येन भूयश्चरात्ययम्	..	..	२	१	५
येन भूयश्चरात्ययम्	..	..	२	७	८
येनावपथसविता क्षुरेण	...	...	२	१	२
येनावपथसविता क्षुरेण	...	...	२	७	३
येनेन्द्रो हविपा कृती	...	...	१	१७	४
ये पक्षिणः पतयन्ति	..	..	२	२२	१३
ये वध्वश्चन्द्रं वहतुम्	..	..	१	६	९
योगेयोगे तवस्तरम्	..	..	२	६	३
योगेयोगे तवस्तरम्	..	..	२	४	१

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

		प्र.	ख.	म.
यो माऽग्ने भागिनम् ...	...	...	२ ६	१२
यो वशिशवतमो रसः ...	...	...	२ ७	१४
यौगन्वरिरेव नो राजा ...	...	...	२ ११	१२
र				
राकामहम् ...	...	...	२ ११	१०
राष्ट्रभृदसि संराङ्गासन्दी	...	...	२ ९	१२
राष्ट्रभृदस्यधिपलयासन्दी	...	...	२ ९	१३
राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी ...	...	...	२ ४	१२
राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी ...	...	...	२ ९	११
रुद्रस्य देवस्य पलवै ...	...	...	२ १८	२६
रुद्राय देवाय ...	...	...	२ १८	१८
रेवतीस्त्वा व्यक्षणन् ...	...	...	२ २	३
रेवतीस्त्वा व्यक्षणन् ...	...	...	२ ७	२७
रोचनायाजिराय ...	...	...	२ २१	६
व				
वज्रिणो नाम स्थ तेषाम्	...	...	२ १७	२२
वशिनी नामासीयं दिक्	...	...	२ १७	१९
वस्तमिव ते दृशे ...	...	...	२ ११	२१
वह वपां जातवेदः ...	...	...	२ २०	३१
वायो प्रायश्चित्ते	...	...	१ १०	४
वास्तोष्पते प्रतरणः ...	...	...	२ १५	२०
वास्तोष्पते प्रति जानीहि	...	...	२ १५	१८
वास्तोष्पते शर्मया ...	...	...	२ १५	१९
विचिन्वन्त उपस्पृशत ...	...	...	२ १८	३७
वित्तमिव ते दृशे ...	...	...	२ २१	१२
विद्वा ते अग्ने त्रेधा ...	...	...	२ ११	३३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी।

प्र। ख। म।

विद्या च मेऽविद्या च मे	...	...	२	६	५
विद्युन्मे अस्य देवाः	...	...	२	६	८
विराजो दोहोऽसि	...	...	२	९	१७
विश्वस्य केतुर्भुवनस्य	...	...	२	११	२८
विश्वा उत त्वया वयम्	...	...	१	५	५
विश्वा उत त्वया वयम्	...	...	१	६	१०
विश्वा उत त्वया वयम्	...	...	१	६	१६
विष्णुयोऽनिं कल्पयतु	...	...	१	३	१
विष्णो श्रेष्ठेन रूपेण	...	...	१	३	५
व्यस्य योनिं प्रति	...	...	१	३	८
व्युक्षत्कूरभुदचन्त्वापः	...	...	१	१	७
ब्रतं च मेऽब्रतं च मे	...	...	२	६	९
•					

श

शं ते अग्निस्त्रहाद्विरस्तु	...	...	२	१२	७
शं ते हिरण्यं शम्भु	...	...	१	१	१०
शण्डेरथशपिङ्करः	...	...	२	३	८
शतमित्रु शरदः	...	...	२	४	३
शर्म वर्मेदमाहर	...	...	१	८	१२
शर्वस्य देवस्य पत्रैः	...	...	२	१८	२३
शर्वाय देवाय स्वाहा	...	...	२	१६	१५
शश्वत्परिकुपितेन सङ्गमेण	...	...	२	२२	६
शिवांशिवम्	...	...	२	२५	२२
शिवेन त्वा चक्षुषा	...	...	१	२	३
शिवो नामासि स्वधितिः	...	...	१	७	३
शुनमहं हिरण्यस्य	...	...	२	८	३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

प्र. ख. म.

शुभिके शिर आरोह ..	...	...	२	८	९
श्रद्धा च मेऽश्रद्धा च मे	...	...	२	५	४
श्रद्धेव ते हशे भूयासम्	...	...	२	२१	१४
श्रीणामुदारो धरणः ..	...	...	२	११	२७
श्रीस्ते स्तूपः ..	...	...	२	१६	११
श्रुतं च मेऽश्रुतं च मे	...	...	२	६	६
श्वासिन उपस्पृशत	..	..	२	१८	३६

ष

षड्गुरुभ्यः ..	..	..	१	३	१२
----------------	----	----	---	---	----

स

संकाशयामि वहतुम् ..	..	..	१	०७	१३
सं माऽग्ने वर्चसा सृज ..	..	..	२	६	६
संराजं च विराजं च ..	..	..	२	८	८
संराजं च विराजं च ..	..	..	२	२२	२०
संराजी शशुरे भव ...	..	..	२	६	६
संराधन्यै देव्यै ...	..	..	२	८	६
संख्वन्तु दिशो महीः	..	..	२	३१	१५
सखा सप्तपदा भव ...	..	..	२	३	१४
सत्यं च मेऽनृतं च मे	..	..	२	६	७
सत्येनोक्तभिता भूमिः ..	..	..	२	६	१
स त्वं नो अग्रेऽवमः	..	..	१	४	१५
स त्वं नो अग्रेऽवमः ..	..	..	२	७	९
स त्वं नो अग्रेऽवमः ..	..	..	२	८	१४
स त्वं नो अग्रेऽवमः ..	..	..	२	४	१०
स त्वं नो अग्रेऽवमः ..	..	..	२	२२	१७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.		प्र.	ख.	म.
सदस्स्पतिमद्गुतम्	...	.	१	९
सप्त क्रष्णः प्रथमाम्	...	१	९	७
सप्त सप्तभ्यः	..	१	३	१३
समजैषमिमा अहम्	..	१	१६	१५
समञ्जन्तु विश्वे देवाः	..	१	११	३
समध्वरायोषसः	..	१	१६	३५
समश्वन्त उपस्पृशत	..	१	१८	३५
समिदसि समेधिषीमहि...	..	१	६	४
समिधमाधायाग्ने	..	१	६	१३
समीची नामासि	..	१	७	१४
समुद्रं वः प्रहिणोमि	..	१	९	१८
समुद्रादूर्भिर्भुमान्	..	१	३	२
समुद्रे त्वा नृमणाः	..	१	११	२३
सरस्वतिं प्रेदमव	..	१	३	८
सरस्वती ते हस्तमग्रभीत्	..	१	३	५
सरस्वत्यै त्वा परिदामि	..	१	३	१६
सर्वस्मादात्मनस्सम्भूता	..	१	४	१०
सविता ते हस्तमग्रभीत्	..	१	३	६
सवित्रे त्वा परिदामि	..	१	३	१६
सा विराट्	..	१	१०	१३
सिगसि नसिं वज्रः	..	१	१४	१९
सुकिंशुकं शल्मलिम्	..	१	६	४
सुगं पन्थानमारुक्षम्	..	१	६	११
सुप्रज्ञाः प्रज्ञया	..	१	३	२६
सुमङ्गलीरियं वधूः	..	१	९	६
सुवरपां त्वोषधीनाम्	..	१	१४	१३
सुवस्स्वाहा	..	१	२२	२३
सुश्रवस्सुश्रवसं मा	..	१	५	११
सूर्यमृतं तमसः	..	१	१२	१०

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

			प्र.	ख.	म.
सोमः प्रथमो विविदे ...	..	..	१	३	१
सोम आयुष्मान्थसः ..	...	...	१४	६	६
सोम एव नो राजा ..	..	..	११	१३	४
सोमस्ते हस्तमयभीत् ..	..	..	५	५	४
सोमस्य तनुरसि ...	..	..	७	७	२०
सोमाय जनिविदे ..	..	..	९	९	१
सोमाय त्वा परिददामि	...	...	८	८	१४
सोमेनादित्या बलिनः ...	..	..	३	३	२
सोमोऽददन्धर्वाय ...	...	...	९	९	२
द्वुषाणां शशुराणाम् ..	...	...	२	२	६
स्मृतं च मेऽस्मृतं च मे	...	...	६	६	२
स्योना पृथिवि ..	..	..	२	२	२
स्योना पृथिवि ...	..	..	८	८	८
स्वधा स्वाहा ...	..	..	९	९	१२
स्वधा स्वाहा ..	..	..	११	११	८
स्वार्दिवाऽऽदित्येन यजुपा ..	..	..	२१	२१	०
स्वस्ति नः पूर्णमुखः ...	...	...	१८	१८	३२
स्वाहा पित्रे ...	...	..	१९	१९	८
स्वाहा पित्रे ...	...	..	१९	१९	१०
ह					
हतशशङ्को हतशशङ्कपिता	...	..	१६	१६	११
हस्तियशसमसि ...	...	..	२१	२१	२१
हिरण्ययी अरणी ..	..	..	१३	३	३
हिरण्यवर्णाश्शुचयः ..	..	..	२	२	२
हिरण्यवर्णाश्शुचयः ...	...	..	२	२	२
हिरण्यवर्णाश्शुचयः ...	...	..	७	७	१६
हेतयो नाम स्थ तेपाम्...	..	..	१७	१७	२०